
LIBERALE LR REFLECTIES

MEI 2022

Rechtsstaat en de toeslagenaffaire

Verdediging van de democratie

Poetins oorlog in Oekraïne

Inhoud

Dwarse gedachte

Een half dozijn illusies armer? *door Marcel Wissenburg* 2

Interview

In gesprek met Robert Reibestein, voorzitter van het curatorium van de TeldersStichting *door Maartje Schulz* 5

Binnenland

Loopt de versplintering de spuigaten uit? Over de gevolgen van het toegenomen aantal politieke partijen in gemeenten *door Henk van der Kolk* 11

Verdediging democratie vergt harde keuzen *door Ton Elias* 18

Economie

Een liberale oplossing voor de woningcrisis: tussen gereguleerde volkshuisvesting en marktwerking *door Roy van Run* 25

Rechtsstaat

De rechtsstaat, een nadere duiding *door Ulyse Ellian* 35

Gelijkheid voor de wet en de ongelijkheid van rechterlijk en ambtelijk maatwerk *door Rinus Otte* 42

Zorg

Is een vaccinatieplicht te rechtvaardigen in een liberale democratie? *door Marcel Verweij en Roland Pierik* 50

Buitenland

Poetin en de traditie van de rechtvaardige oorlog *door Peter Olsthoorn* 59

Waarden en geschiedenis

De verhouding tussen geloof in God en geloof in vrijheid: Alexis de Tocqueville en het liberalisme van Mill en Hayek *door Niels de Leeuw* 66

Ongelijkheid is het probleem niet *door Martin van Hees en Marcel Wissenburg* 74

Boekrecensie

De prijs van de macht *door Martijn Bolkestein* 83

Colofon

87

Dwarse gedachte

Een half dozijn illusies armer?

door Marcel Wissenburg

9 november 1989, Günter Schabowski verspreekt zich. 11 september 2001, alias *nine eleven*. En nu 24 februari 2022. Ten minste driemaal sinds de Tweede Wereldoorlog veranderde onze wereld radicaal, fundamenteel, in een enkele dag. De ‘speciale militaire operatie’ (het heet nog net geen politionele actie) in Oekraïne is te ingrijpend voor een korte bijdrage aan dit blad, en zeker ook, in heel praktische zin, te actueel voor een blad dat weken onderweg is van redactie tot brievenbus. Op het moment dat ik dit schrijf is alles nog mogelijk: dat een tweede Claus von Stauffenberg wel succes heeft, dat het drama in een tweede Führerbunker eindigt, dat een incidentje bij de Poolse, Estse of Finse grens totaal uit de klauwen loopt, dat een megalomane tiran toch op de rode knop drukt, dat

Kiev alsnog overlopen wordt en Zelensky zichzelf bij het schoonmaken van zijn pistool per ongeluk 24 keer in de rug schiet. Lavrov droomt er al van ook die leugen te mogen vertellen. Ongeveer het enige wat niet meer mogelijk is, is de ont-denzificatie van Boris Romantsjenko en de herrijzenis van de talloze door Russen afgeslachte burgers.¹

Liberalen zijn optimisten, althans zo plegen nogal wat liberalen zich te presenteren. Dat optimisme zien we zeker terug in wat heet het liberale paradigma in de internationale betrekkingen – een benadering van de wereldpolitiek die Tarzantaal, ‘*power politics*’ en (dreiging met) geweld als zelfdestructief

ziet, en samenwerking en wederzijdse afhankelijkheid juist productief acht. Uit diezelfde school komt ook de ‘*responsibility to protect*’-doctrine. Dat is de gedachte dat soevereiniteit niet een recht is, maar een plicht. Het is niet het oude vertrouwde recht op uitsluiting van buitenlandse inmenging – pakweg, China’s antwoord op zelfs maar het vermelden van China in dit artikel, en verder op alles wat keizer Xi nog minder bevalt. Soevereiniteit is een plicht: een heilige plicht voor elke overheid de rechten, het welzijn en welvaren van de eigen bevolking te beschermen en bevorderen. Een overheid die dat niet doet (denk aan *failed states* of aan Talibanistan) laadt die plicht op de wereldgemeenschap, en geeft een grond voor humanitaire interventie.

Zo op het oog was 24 februari 2022 geen beste dag voor dit liberale paradigma. Er lijken nogal wat illusies in rook te zijn opgegaan. Nummer één: beschaafde landen voeren geen oorlog met elkaar. De verschillende versies van dit idee (bijvoorbeeld ‘democratieën voeren geen oorlog’, of, John Rawls, ‘*just societies do not go to war*’) zijn ouder dan het liberalisme – het idee gaat terug op Immanuel Kant, en mogelijk zijn voorgangers. Maar Tolstoi en Tsjajkovski zijn geen voorwaarde voor vredelievendheid of beschaving – we weten nog heel goed hoe een land van *Dichter und Denker* een land van *Richter und Hänker* werd.

Illusie twee: internationale handel beschaaft. Hoe meer handel, hoe meer verbondenheid, hoe meer uitwisseling tussen culturen, hoe meer begrip en tolerantie, hoe meer vertrouwen enerzijds, wederzijdse afhankelijkheid anderzijds – en per saldo: hoe minder

grond voor geweld en oorlog. Die culturele en sociale uitwisseling (een van de mooie kanten van globalisering) raakt in de meeste samenlevingen echter vooral redelijk welgestelde, redelijk goed opgeleide jongeren – die nog wel een jaar of 20 verwijderd zijn van de politieke top. Maar de grootste misrekening van de Europese ‘*Ostpolitik*’ is natuurlijk de verwachting dat handel wederzijdse afhankelijkheid creëert. Dat geldt, merken we nu, net zo min voor de dealer en de verslaafde als voor de eigenaar van grondstoffen en de gebruiker ervan. En het geldt al helemaal niet als die eigenaar in de eerste plaats sowieso niet in verbondenheid, door handel of anderszins, is geïnteresseerd.

Illusie drie: gematigde reacties op schending van het onderling vertrouwen houden diplomatieke kanalen open en werken beter dan krachtsvertoon. Tsjetsjenië, Georgië, Armenië, Abchazië, Transnistrië, MH17, de Krim – wat valt er meer te zeggen? In de diplomatie worden *carrots* beter alleen voorgehouden als er ook keiharde *sticks* zichtbaar zijn, een alternatief beleid dat non-coöperatie onaantrekkelijk duur maakt. Maar het wezen van de nieuwe en de oude Koude Oorlog is dat er geen *stick* is waar Rusland (of China, waar het om Hongkong en binnenkort Taiwan gaat) niet iets minstens even pijnlijks tegenover kan stellen.

Illusie vier: Rusland is niet intrinsiek agressief of gevaarlijk, het land grijpt alleen elke kans zijn invloedssfeer uit te breiden en zichzelf zo te beveiligen. Zie de opsomming hiervoor van sinds het ontbinden van de USSR aangevallen burens en gecreëerde vazalstaten. Zoals een fraaie Engelse uitdrukking zegt: *a distinction without difference*.

Illusie vijf: Rusland is veranderd. 30 jaar na het communisme zal niemand in dit nu eindelijk bloeiende en welvarende land een nieuwe dictatuur, laat staan een vuile oorlog, accepteren. Destijds hoopten we misschien dat we dit 30 jaar later konden zeggen – met het optimisme van Fukuyama's 'end of history'. Maar Rusland is in Orwells 1984 blijven steken: een permanente oorlogstoestand waarin het *Ministry of Truth* het monopolie op de waarheid heeft, het *Ministry of Love* elke dissidente stem tot zwijgen brengt, en het *Ministry of Peace* de beschaving beschermt tegen de vijand van de dag.

Illusie zes: Rusland is een kleptocratie en de oligarchen regeren Poetin. Niet dus. Zoals de Oranjes in onze eerste republiek een coalitie vormden met kerk en staat om burgerij en patriciërs in de tang te nemen, en zoals de Zonnekoning de adel op de knie kreeg door ze aan Versailles te binden, ze feitelijk op te sluiten – zo regeert ook de politieke meester Poetin zijn sycofanten. Al is zijn inspiratiebron misschien eerder zijn grote held Stalin, die geen kans voorbij liet gaan zijn meest directe medewerkers, de hoogste partijfunctionarissen en zelfs zijn naaste familie duidelijk te maken dat ze hun leven niet zeker waren.

Ik schreef: *er* zijn illusies in rook opgegaan – niet: *wij* zijn een half dozijn illusies armer geworden. Nog daargelaten dat er nogal wat liberalen zijn die geen vertrouwen hebben in het liberale paradigma in de internationale betrekkingen, maar ouderwetse 'realisten' zijn – dat liberale paradigma zelf ondersteunt of impliceert sowieso geen van de genoemde illusies.² Het is een paradigma dat beschrijft hoe liberaal-democratische staten het best met elkaar om kunnen gaan, en het suggeert

dat het lonend is voor een bevolking in een liberale democratie te leven, maar tegelijk ontkent het niet het bestaan van irrationaliteit, rabiaat nationalisme, 'Machiavellisme', of simpelweg het eigenbelang van elites. Het is geen paradigma van illusie, maar van belofte.

Als dit liberaal paradigma een zwakte heeft, dan is het niet dat het op *wishfull thinking* zou zijn gebaseerd, maar dat het ons niet helpt te zeggen wat te doen als wat *hoort* niet *kan*. Wat *hoort* is zo snel, effectief en efficiënt mogelijk de moreel gedegenereerde politieke systemen omverwerpen van 'nader aan te duiden' landen, en deze, naar het voorbeeld van Duitsland en Japan, heropvoeden tot stabiele democratieën. Wat *kan* is – zacht gezegd, frustrerend.

prof.dr. M.L.J. Wissenburg is hoofdredacteur van Liberale Reflecties en hoogleraar Politieke Theorie aan de Radboud Universiteit te Nijmegen.

1. Boris Romantsjenko (1926-2022) was een 96-jarige overlevende van de Holocaust die op 18 maart 2022 werd gedood in een bombardement op Charkov. Zie: <https://www.auschwitz.info/en/press/press-informations/press-information-single/lesen/ukrainian-holocaust-survivor-boris-romantschenko-96-killed-in-russian-shelling-of-kharkiv-2589.html>.

2. Realisten zien de internationale betrekkingen als een anarchisch speelveld voor Realpolitik – voor staten die niet gehinderd door morele of juridische reserves met elk middel hun (veronderstelde) eigenbelang nastreven.

In gesprek met Robert Reibestein, voorzitter van het curatorium van de TeldersStichting

door Maartje Schulz

Op woensdagmiddag 23 februari sprak ik Robert Reibestein in zijn huis in Amerongen, bij een knisperend haardvuur met fraai uitzicht op de Utrechtse Heuvelrug. Hij geeft in dit interview aan, eind dit jaar afscheid te nemen van zijn functie als voorzitter van het curatorium van de TeldersStichting. Des te meer reden om het nog eens te hebben over zijn afniteit met het liberalisme en zijn ideeën over de politiek.

Kunt u iets meer over uzelf vertellen?

Zeker. Ik kom uit een ondernemersgezin, heb één broer, ben in Den Haag geboren.

Ik wilde toen ik van de middelbare school afkwam graag geschiedenis studeren. Mijn vader zei: “Dat is vast heel leuk, moet je ook zeker doen... als je met pensioen bent, want ik ga dat niet betalen”. Ik ben staatkundig recht gaan doen in Leiden – dat klonk in zijn oren goed – maar dat was natuurlijk, zeker in de eerste jaren, alsnog voor het overgrote deel geschiedenis. Geweldige tijd gehad, maar met die studie kon je eigenlijk ook niet veel. Er werd in de speech bij mijn kandidaats gezegd dat er weleens een afgestudeerde naar Europa ging en dat ze ééns in de zoveel jaar iemand op het instituut zelf aannamen. Niet echt een wenkend

carrièreperspectief. Ik schrok wakker en ben toen overgestapt naar de Interuniversitaire Interfaculteit Bedrijfskunde in Delft.

Tegelijkertijd ben ik gaan werken bij Philips Telecommunicatie in het logistiek management om praktische ervaring op te doen. Veel geleerd, maar ik bleef toch een vreemde eend in de bijt tussen al die ingenieurs. Toen ben ik naar de Columbia Business School in New York gegaan, omdat ik had bedacht dat ik *investment banker* wilde worden. Die *business school* en New York waren fantastisch, maar toen ik ervaring op ging doen tijdens een stage in *investment banking* ben ik vrij snel tot het inzicht gekomen dat ik dat toch ook niet wilde. Die mensen praatte wel heel veel over geld, en dan niet alleen over geld als productiemiddel, maar vooral ook over hun eigen geld. Dat vond ik te magertjes. Uiteindelijk ben ik als consultant begonnen bij McKinsey in New York.

Het grootste deel van mijn werkende leven heeft zich afgespeeld bij McKinsey, waaronder als *managing partner* in Nederland en als verantwoordelijke voor McKinsey Europa, het Midden-Oosten en Afrika. Ik heb de hele wereld over gereisd, veel interessante mensen ontmoet en aan de top van het bedrijfsleven met inspirerende collega's aan hele uitdagende vraagstukken gewerkt. Een heel geprivilegieerd leven.

In 2011 ging ik met pensioen en heb ik nog een tijd allerlei bestuursfuncties gehad. Zowel in het bedrijfsleven, zoals commissaris bij ING, als bij *non-profits*, bijvoorbeeld bij het Koninklijk Concertgebouworkest en het WNF. Ik houd wel van schijnbaar hopeloze zaken zoals het levend houden van klassieke

muziek en het redden van de laatste wilde tijgers. De wereld is een mooiere plaats met die één procent ernstige muziek en laatste restjes ongerepte natuur die nog zijn overgebleven.

Mijn rol als voorzitter van het curatorium bij de TeldersStichting is nu nog mijn laatste formele functie. Maar mijn plan is om ook dit eind van het jaar te beëindigen; met spijt in het hart hoor. Ik ben nu bijna tien jaar lid van het curatorium, waarvan de laatste zes jaar als voorzitter. Het is mooi geweest. Ik ben getrouwd en heb vier kinderen en wil in deze levensfase – ik ben 66 – nog tijd hebben om daarvan te genieten. Bovendien is het tijd voor een nieuwe generatie, met nieuwe ideeën. Ik zal de inhoudelijke verdieping en discussies zeker missen. Die heb ik heel stimulerend gevonden en hebben me veel geleerd.

Wat jammer dat u weggaat! Misschien kunnen we dan nog enkele liberale inzichten van u meekrijgen. Wat spreekt u zo aan in het liberalisme?

De individuele vrijheid. En daarbij een afschuw van betutteling – in allerlei vormen. Betutteling door de staat is erg, maar betutteling door bijvoorbeeld de kerk of door Facebook vind ik ook erg. Het verschil is wel dat bij de kerk en Facebook je kunt besluiten om niet mee te doen, maar bij de staat is dat minder makkelijk.

Ik lees nu het boek *For a New Liberty: The Libertarian Manifesto* (1973) van Murray Rothbard en dat gaat erover dat de staat de grootste inbreuk is op de vrijheid om je heen. Rothbard verzint allemaal oplossingen zodat je de staat nergens meer nodig zou hebben. Dat is vrij radicaal, maar zo'n boek is wel een goede 'sanity check' dat je

doet afvragen of het wel zo normaal is wat de staat allemaal doet en of het niet anders kan.

Als ik kijk naar uw levensloop lijkt u een voorbeeld van iemand die door hard werken succes heeft behaald.

Dat is eigenlijk iets wat anderen over je moeten zeggen, maar ik geloof inderdaad wel in het ideaal van de meritocratie waarbij je door je talenten in te zetten, door langdurig snoei-hard te werken en door de bereidheid risico's te nemen, je ver kan komen en kan krijgen wat je verdient. Mijn grootmoeder had voor iedere gebeurtenis een aforisme, die ze overigens niet allemaal zelf had verzonnen. Eén die mij altijd is bijgebleven, is: "Als je wil dat je leven een feestje is, moet je zelf de slingers ophangen".

Ik geloof in gelijke kansen, maar ook dat als je dat ook maar enigszins kan, je voor jezelf zorgt. Dat is een verantwoordelijkheid die je hebt ten opzichte van jezelf en je naasten. Je moet tenslotte ook willen geven in plaats van alleen maar nemen. Een treffende uitspraak van Winston Churchill daarover is: "*We make a living by what we get, but we make a life by what we give*".

Wat voor liberaal bent u eigenlijk?

Men zegt dat het liberale huis vele kamers heeft. Ik ben geloof ik meer betrokken bij de wereld om me heen dan een pure klassiek-liberaal, maar ik ben ook weer geen sociaal-liberaal. Zo vind ik dat als het gaat om onderwijs je moet proberen het beste uit jezelf te halen, maar in de eerste plaats voor jezelf en niet voor 'de maatschappij'. Ik zweef ergens tussen het klassiek-liberalisme, het ontplooiingsliberalisme en het sociaal-liberalisme in. Op het kieskompas sta ik meestal in het

noordoost-kwadrant: progressief rechts. Ik kan mij ook vinden in een label als 'groen-rechts' of 'liberaal groen', zoals curator van de TeldersStichting (en hoofdredacteur van *Liberale Reflecties*) prof. Marcel Wissenburg die stroming omschrijft. Ik vind de natuur heel belangrijk. Evenals de klassieke muziek is de natuur voor mij voedsel voor de ziel. Ik word intens blij van Mahler en van de Serengeti, maar ook van de cellosuites van Bach en de bossen op de Utrechtse Heuvelrug.

Overigens bestaat er in dat liberale huis geen kamer en zelfs geen bezemkast voor het 'neoliberalisme'. Vermarkting, graaicultuur, consumentisme, egoïsme en andere morele tekortkomingen zijn tegenwoordig allemaal de schuld van dat ongrijpbare neoliberalisme. Een regenwolk waar je je armen niet omheen krijgt. Een scheldwoord, meestal door de gebruiker ervan bedoeld om aan te geven waar die een afkeer van heeft. Maar ik heb nog nooit iemand ontmoet die zich afficheert als liberaal. Het is een nietszeggende kwalificatie.

Bent u altijd al liberaal geweest?

Ik was vroeger misschien wat linkser, maar dat ging op de middelbare school gaandeweg over. Dat kwam onder andere doordat ik had gekozen om een werkstuk te schrijven over de historische ontwikkeling van China en dus ook over de tijd van Mao Zedong. Toen ik daar meer over begon te lezen werd mij wel duidelijk dat die politiek niet het goede antwoord was. Het zal me geholpen hebben om me de liberale kant op te duwen. Overigens heb ik mij de eerste 30 jaar van mijn carrière bij McKinsey vooral gericht op het bedrijfsleven. Het bezig zijn met politiek en de bredere maatschappij is wel iets dat geleidelijk

aan is gegroeid. Ik ben nog steeds niet zo geïnteresseerd in de politieke waan van de dag, maar meer in de stromingen en grote lijnen.

Over die grote politieke ontwikkelingen gesproken. Zijn daar dan zaken waar u zich druk om maakt?

Eén van die zaken is de manier waarop onze democratie is ingericht. Er wordt veel gesproken over een nieuw elan, maar enkel het transparanter maken van een oud systeem, zodat we ons daar allemaal kapot aan kunnen ergeren, lost niets op. Als dat befaamde nieuwe elan nu eens meer *bottom-up* in plaats van *top-down* zou zijn, dan maken we pas echt een verschil.

Mensen hebben vaak de reflex om als een probleem groot en veelomvattend is, zoals klimaatverandering, daar een steeds grotere organisatie voor verantwoordelijk te maken. Volgens die school zal de ‘Wereldregering’ uiteindelijk al onze mondiale problemen oplossen. Maar ik heb juist in mijn hele werkende leven bij McKinsey gezien: mensen zijn kampioen op hun eigen vierkante meter. Probeer dat te activeren. ‘*Command and control*’ is niet het antwoord. Niet in het bedrijfsleven, niet bij de overheid, niet bij internationale organisaties. Centraal opgelegd beleid is bijna altijd maar op één doel gericht en neemt maatregelen van het type: ‘*one size fits no one*’. De aanpak van de pandemie en de toeslagenaffaire zijn daar uitstekende voorbeelden van. Dat is dus niet de juiste reactie. Je moet het omdraaien en mensen leidend maken. Decentraal.

Het is dus niet alleen om ideologische redenen dat kreten als ‘een sterke staat’ of ‘meer regie bij de overheid’ mij een gruwel zijn. Het werkt simpelweg niet. Onze maatschap-

pij is een complex, dynamisch systeem. We weten al sinds de jaren 50 dat een dergelijk systeem alleen stabiel blijft als je ‘complexiteit met complexiteit bestrijdt’, zoals ‘*Ashby’s law*’ voorschrijft. Onze bestuurders proberen het echter tegen de klippen op te doen door de complexiteit – onze keuzevrijheid en zelfbeschikking – in te dammen en te regeren door middel van oekazes en steeds meer draconische maatregelen en dictatoriale ingrepen.

Sinds halverwege de 19e eeuw heeft de centrale overheid een veelheid aan nieuwe taken naar zich toe getrokken en lijkt deze steeds minder in staat te zijn om aan alle gewekte verwachtingen te voldoen. De hele notie dat we iemand kiezen en voor vier jaar een mandaat geven om een goed deel van ons leven te bestieren – die tijd is gewoon voorbij. Mensen zijn beter opgeleid, beter geïnformeerd en mondiger. Het moet directer en inclusiever. Zo zijn we natuurlijk ook ooit begonnen in Athene. Daar mocht je rechtstreeks meepraten, behalve dan als je vrouw of slaaf was. Dat laatste moet natuurlijk anders nu, maar we moeten wel weer terug naar zo’n meer directe soort van democratie. Dat kan tegenwoordig ook op veel grotere schaal door al die technologische hulpmiddelen die we hebben.

Laten we het dus eens anders doen dan de traditionele representatieve democratie die wij al sinds 1848 kennen. Op naar ‘Democratie 3.0’. David van Reybrouck heeft bijvoorbeeld over participatieve besluitvorming een aantal mooie stukken geschreven. Het idee dat burgers door het lot worden aangewezen, gezamenlijk nadenken over de lange termijn en alle experts mogen bevragen die zij willen, dat spreekt mij aan. Het grote voordeel daarvan is dat deze burgers in tegenstelling tot

carrièrepolitici niet bezig hoeven te zijn met herkozen worden.

Ik heb zeker niet alle antwoorden, maar het is zinvol om naar experimenten en voorbeelden in het buitenland te kijken. Zo ben ik erg geporteerd voor burgerpanels, waar zowel in Nederland als daarbuiten mee wordt geëxperimenteerd. Of kijk naar Zwitserland, waar al sinds jaar en dag de meeste besluiten op een meer lokaal niveau worden genomen. Daar waren weliswaar specifieke redenen voor, maar dat wil niet zeggen dat we daar nu niets van kunnen leren.

Dat is zeker interessant. Hoe ziet u dan eigenlijk de verhouding tussen de overheid en het individu?

In mijn ideale wereld beginnen we bij het individu. Die is tot veel meer in staat dan vaak wordt gedacht. Als hij of zij het niet alleen afkan, dan kunnen misschien familie, vrienden, burens of mantelzorgers bijspringen. Ook de markt kan vaak uitkomst bieden. Als dat ook niet genoeg is, dan is er in Nederland een geweldig maatschappelijk middenveld van verenigingen, stichtingen en andere NGO's die hulp en steun kunnen verlenen. Ook vernieuwingen als lokale coöperaties voor bijvoorbeeld groenere energie of een echte lokale deeleconomie kunnen nuttig zijn.

Pas daarna komt de overheid in beeld. Let wel: de lokale overheid. Centrale overheden moeten vooral lokale mensen en instellingen de macht geven, in plaats van in detail aansturen. Hoe lokaler de eindbeslissing en de benodigde actie, hoe groter de kans op succes. Centrale overheden zijn niet helemaal overbodig, maar moeten meer faciliteren en coördineren dan dicteren en controleren. Bescheidenheid

is een sleutelwoord voor de centrale overheid. De staat is geen almachtige 'geluucksmachine' of een universeel vangnet.

Die lokale overheid zou wat mij betreft als volgt in gesprek moeten gaan met individuele burgers die uit de boot (dreigen te) vallen: "U wilt graag voor uzelf kunnen zorgen, dat willen wij ook. Wat heeft u nodig om zelfredzaam te zijn?" Voor sommigen is dat een extra opleiding, soms kinderopvang, misschien een werkplaats, een sollicitatiecoach, maar denk ook aan een tweedehands bestelautootje, of gereedschap, of wat dan ook... Gaat dat alle problemen oplossen? Natuurlijk niet. Maar zo komen we wel weer een stuk dichterbij de menselijke maat.

Er zijn in het verleden al wat halfslachtige pogingen gedaan om de lokale overheid meer in het zadel te helpen. Denk bijvoorbeeld aan de participatiesamenleving van een jaar of tien geleden. Dat was een goed concept, maar zonder de juiste mensen ter plaatse en voldoende financiële middelen was dat gedoemd te mislukken. Ook nu wordt steeds meer uitvoerend werk bij gemeenten gelegd zonder dat ze daarvoor eigen middelen hebben. Het overgrote deel van de inkomsten van een gemeente komt van het Rijk vandaan en dat bepaalt voor het grootste deel waaraan dat geld moet worden besteed. Dat kan en moet anders. Alleen dan kan er onderling vertrouwen tussen burgers en overheid ontstaan.

Bent u optimistisch over de toekomst?

Ja, ik ben in ieder geval geen 'declinist' die gelooft dat het vanaf nu alleen maar minder wordt en vlucht naar de uiterste linker- of rechterflank van ons politieke spectrum om het 'totale systeem' te veranderen of juist

terug te keren naar een geïdealiseerde situatie van ‘vroeger’.

We beseffen niet genoeg hoe goed we het hebben. Ik las met veel plezier *Enlightenment Now* (2018) van Steven Pinker. Pinker maakt in dat boek een aantal scherpe observaties. Zo wijst hij op het feit dat 200 jaar geleden 90 procent van de wereldbevolking onder de armoedegrens leefde en 10 procent daarboven en dat dit nu andersom is. Dat is *mind-blowing*. Op die cijfers kun je natuurlijk wel van alles afdingen, maar ze laten wel zien dat er toch behoorlijk wat vooruitgang is geboekt in de afgelopen 200 jaar.

Sinds de Industriële Revolutie zijn onze levens langer, gezonder, veiliger, gelukkiger, vrediger en welvarender geworden – niet alleen in het Westen, maar wereldwijd. Dat komt vooral doordat we, vaak impliciet, de waarden van de Verlichting hebben omarmd: ratio, wetenschap, humanisme, vooruitgang, en openheid voor andere mensen, ideeën, gebieden en producten. Dat laatste wordt ook mooi betoogd in het boek *Open* (2020) van de Zweedse liberaal Johan Norberg.

Die verbeteringen kwamen niet zonder slag of stoot. Alleen al in de vorige eeuw hadden we te maken met twee wereldoorlogen, tenminste twee wereldwijde revoluties, een pandemie en talloze regionale conflicten. Ook zijn er gedurende die hele periode andere grote fouten gemaakt: discriminatie, slavernij en andere vormen van uitbuiting van mens en planeet. Honderden miljoenen mensen zijn daarbij voortijdig aan hun einde gekomen en een belangrijk deel van onze natuurlijke leefomgeving is verwoest en uitgeput. Desondanks zijn we op veel vlakken beter af en

hopelijk hebben we iets van die fouten geleerd.

De generaties na mij, die van mijn kinderen, staan wederom voor grote uitdagingen: klimaatverandering, nucleaire dreiging, de opkomst van autoritaire leiders, en verdere aantasting van natuur en biodiversiteit. Veel van de waarden die ik belangrijk acht voor onze toekomstige voorspoed worden nu bekritiseerd en soms verworpen. Denkaan: democratie, liberalisme, markt, ratio, wetenschap, meritocratie, openheid, verdraagzaamheid, etc.

Ik lees en hoor veel van de ‘quizmasters’ van de ‘alles-moet-anders-show’ ter linker- en rechterzijde over radicale veranderingen. ‘Wat en hoe’ blijven daarbij vaak onbenoemd, maar meer macht naar de staat is een terugkerend thema. Ik geloof niet dat dit de juiste weg is. De behoefte aan individuele vrijheid is diep geworteld in de mens en de beperkingen van centrale sturing verdwijnen ook niet. Wel moeten we al die waarden die ik zojuist noemde zorgvuldig tegen het licht houden en aanpassen waar nodig. Zo is ook het marktmechanisme niet perfect en zijn de regels niet in steen gebeiteld, zoals we hebben betoogd in onze publicatie *Een markt voor ons allemaal* (2021), maar dit is wel verre te verkiezen boven centrale regie door de staat.

Mens en natuur hebben enorme veerkracht en ik heb er alle vertrouwen in dat onze kinderen die aanpassingen kunnen en zullen maken. Als al die ouwe witte mannen maar op tijd opzij stappen en hen daarvoor de kans geven. Aan mij zal het niet meer liggen; ik ga nu eindelijk geschiedenis studeren.

drs. M.D. Schulz is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting.

Loopt de versplintering de spuigaten uit? Over de gevolgen van het toegenomen aantal politieke partijen in gemeenten

door Henk van der Kolk

Naast de lage opkomst baarde vooral de versplintering van de gemeenteraden bij de verkiezingen in 2022 de nodige zorgen. Zo verzuchtte de Enschedese wethouder Niels van den Berg (BurgerBelangen Enschede) tegenover EenVandaag: “Op straat vragen mensen vaak: ‘Wat zijn er veel partijen, is dat wel te doen?’ En nee, eigenlijk is dat niet te doen. (...) Het besturen van de gemeente is nu al een hele klui. De raadsdebatten duren eindeloos (...). Iedere fractie wil punten scoren in zo’n debat. Als wethouder heb je daarna nog 5 minuten over voor je

reactie op alle partijen. Dat is dodelijk voor de inhoud” (Cornelisse & De Jong 2022).

Hoe groot was die versplintering in 2022 en welke gemeenten hebben er het meeste last van? Was er inderdaad een toename in de mate van versplintering? En waar vond die toename vooral plaats? Wat zijn, naast de genoemde afgenomen kwaliteit van de debatten, de mogelijke consequenties van een grotere versplintering en zien we die ook als we Nederlandse gemeenten met elkaar vergelijken? En moet er wellicht iets aan worden ge-

daan? In deze bijdrage geven we een eerste, nog onvolledig antwoord op deze vragen.

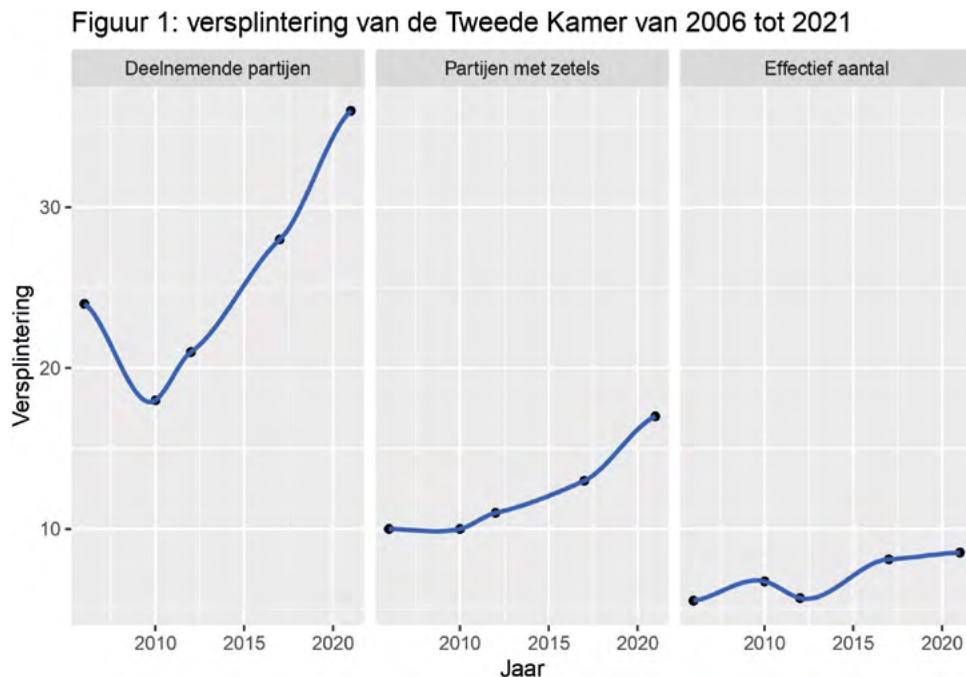
Versplintering

Bij 'versplintering' heeft iedereen zo zijn eigen ideeën. Sommigen kijken naar het aantal politieke partijen dat meedoet aan de verkiezingen, terwijl anderen, waaronder Niels van den Berg, het hebben over het aantal partijen dat is vertegenwoordigd in de gemeenteraad. Tenslotte meten veel onderzoekers versplintering door te kijken naar het aantal 'effectieve politieke partijen'. Bij effectieve partijen wordt niet alleen rekening gehouden met aantal, maar ook met de relatieve omvang van de verschillende politieke partijen. Een raad met vier fracties, waarbij twee fracties getalsmatig domineren, heeft op die manier slechts iets meer dan twee 'effectieve' politieke

partijen, terwijl een raad met vier even grote (kleinere) fracties, maar liefst vier effectieve politieke partijen heeft. In dit artikel is op alle drie de manieren naar versplintering gekeken. De verschillen tussen die drie manieren van kijken bleken overigens marginaal.¹

Versplintering Tweede Kamer in 2021 al relatief hoog

De versplintering van de Tweede Kamer is tussen 2006 en 2021 behoorlijk gegroeid. In 2021 zaten er voor de vorming van de Groep Van Haga en het afscheiden van Lid Gündoğan al 17 fracties, nadat er in de verkiezingen 36 lijsten hadden meegedaan. Het aantal effectieve partijen is gestegen tot acht. Dat was in 2006 een stuk lager. In figuur 1 is die toegenomen versplintering van de Tweede Kamer inzichtelijk gemaakt.

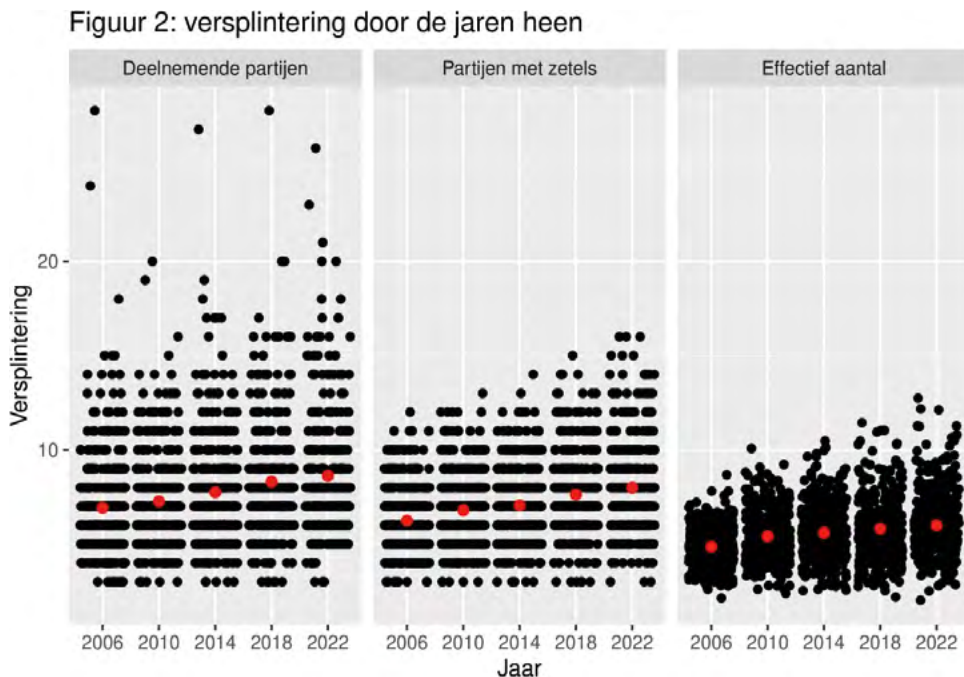
Versplintering gemeenteraden neemt gestaag toe

Een vergelijkbare trend als bij de Tweede Kamer zien we ook in de Nederlandse gemeenten. In figuur 2 is voor de verkiezingsjaren 2006 tot en met 2022 de versplintering in de Nederlandse gemeenten weergegeven op alle drie de eerder genoemde manieren. En hoe je er ook naar kijkt: de versplintering neemt in gemeenteraden in die periode gestaag toe. De rode stippen geven daarbij het gemiddelde weer in de verschillende jaren. De verzuchting die burgers uitspreken richting wethouder Niels van den Berg komt dus niet uit de lucht vallen.

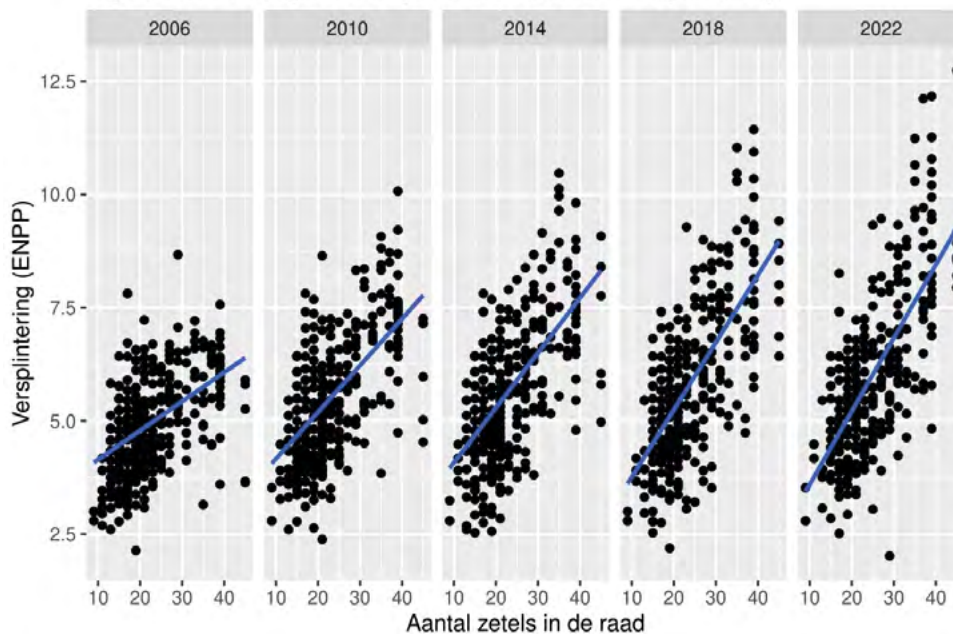
Versplintering vooral groot in de grote gemeenten

De toename van de versplintering in ge-

meenten komt voor een deel door de toegenomen omvang van gemeenten door herindelingen en bevolkingsaanwas. Er is namelijk een sterk verband tussen het aantal zetels in een gemeenteraad en het aantal politieke partijen. Dat is weergegeven in figuur 3.² Deze figuur laat nog iets anders zien: het effect van de omvang van gemeenten op de versplintering wordt steeds groter: de versplintering is in de afgelopen jaren vooral groter geworden in de grotere gemeenten. Almere, dat overigens pas sinds de verkiezingen van 2018 45 zetels telt, spande daarbij in 2022 de kroon. In de kleinere gemeenten lijkt er minder ruimte voor verdere versplintering. Daar nam die versplintering tussen 2006 en 2022 niet of nauwelijks toe.

Figuur 3: Omvang van de gemeenteraad en versplintering

Een zorgvuldige inspectie van figuur 3 laat overigens zien dat de versplintering, met uitzondering van Almere, niet eens in die grootste gemeenten het grootst is: in gemeenten als Maastricht, Lelystad en 's-Hertogenbosch is die namelijk nog groter. Degenen die klagen over de versnippering in Den Haag en Rotterdam kunnen dus gerust zijn: het kan erger.

Oorzaken

Tot zover de beschrijving. Interessanter is het om na te denken over mogelijke oorzaken en gevolgen. Waarom neemt die versplintering toe en welke consequenties heeft die? De oorzaken moeten aan zowel de vraag- als aanbodkant worden gezocht en een makkelijk antwoord op die vraag is daarom niet te geven. Enerzijds zijn er meer politici die zich

los van al bestaande verbanden presenteren als alternatief aan kiezers en die dat niet wensen te doen als onderdeel van een groter geheel. Anderzijds zijn kiezers, meer dan in het verleden, bereid in zee te gaan met deze nieuwe politieke ondernemers. Die twee factoren zijn niet los van elkaar te zien: vraag kweekt aanbod en aanbod volgt vraag. Voeg daarbij dat het Nederlandse kiesstelsel zeer open is voor nieuwkomers en het wordt iets begrijpelijker waarom die versplintering gestaag aan het toenemen is. Dit antwoord maakt alleen niet duidelijk waarom dit precies gebeurt.

Discussie

In maatschappelijke discussies wordt soms verondersteld dat de toename van de versplintering een bedreiging vormt voor het

functioneren van de representatieve democratie. De bestuurbaarheid van gemeenten zou in gevaar komen. Formaties zouden te lang duren. De samenstelling van de raden zou in ongunstige zin veranderen. Debatten in de gemeenteraad zouden langer duren en minder gericht zijn op een weloverwogen belangenafweging. En controle van de raad zou ook minder worden. Als gevolg daarvan zouden meer kiezers afhaken en zou de opkomst dalen. Als deze analyse klopt, is het belangrijk na te denken over manieren om die versplintering tegen te gaan, bijvoorbeeld door het invoeren van een kiesdrempel, het belonen van samenwerkingen tussen partijen, of het moeilijker maken om deel te nemen aan de verkiezingen. Maar al die maatregelen beperken de toegang tot het zeer open politieke systeem van Nederland. Voordat dus wordt overgegaan tot dit soort stappen, is het belangrijk zeker te weten dat deze analyse hout snijdt voor Nederlandse gemeenten. Het is echter lastig dit soort beweringen over de consequenties van versnippering systematisch te onderzoeken. We beperken ons in deze bijdrage tot drie mogelijke gevolgen: de duur van de formatie, de diversiteit van gemeenteraden en de opkomst bij verkiezingen.

Formatieduur

In 2021 werd een rapport gepresenteerd waarin de auteurs lieten zien dat er een verband is tussen de lengte van de formatie en de politieke versplintering: in versplinterde gemeenteraden duurt de formatie iets langer. Maar anders dan wellicht verwacht was dat verband zeer zwak. Een van de conclusies in dat rapport luidde dan ook: “Forma-

ties duren langer naarmate de raad meer versplinterd is, gemeenten groter zijn, er na verkiezingen meer nieuwe raadsleden aantreden en anti-elitaire partijen meer raadsleden hebben. Toch verklaren deze factoren samen maar een klein deel van de langere formatieduur in 2018” (Allers e.a. 2021). Het is nog te vroeg om al uitspraken te doen over 2022, maar het lijkt verstandig niet te snel te concluderen dat door de versplintering de formaties veel langer duren.

Opkomst

In de academische literatuur wordt verder gewezen op de relatie tussen het (effectief) aantal partijen en de opkomst. Daarbij wordt meestal verondersteld dat een zeer gering aanbod aan partijen de opkomst drukt en dat deze snel toeneemt als de keuzeruimte groter wordt. Maar een te ruim aanbod zou juist de opkomst weer kunnen drukken: kiezers zouden dan door de bomen het bos niet meer zien, niet kunnen voorspellen welke partijen na de verkiezingen een coalitie gaan vormen, na de verkiezingen al snel de draad kwijtraken en daarom voortaan liever thuisblijven (Aarts & Blais 2006). Heeft een grotere versplintering ook in Nederlandse gemeenten een dempend effect op de opkomst?

Op het eerste gezicht is het antwoord ja. Een simpele vergelijking tussen het aantal politieke partijen en de opkomst laat zien dat in gemeenten met veel partijen de opkomst lager is. Maar dan houden we geen rekening met een factor die op beide veel invloed heeft: de omvang van gemeenten. Eerder hebben we al gezien dat de versplin-

tering in grote gemeenten groter is. En dat is niet zo vreemd. Er zijn in grotere gemeenten meer zetels te verdelen en kleinere partijen hebben daardoor meer kans ook een zetel op te pikken. Daarnaast weten we dat in grotere gemeenten de opkomst veel lager is dan in kleinere gemeenten, onder meer door de grotere afstand tussen raad en bevolking. We moeten dus rekening houden met de omvang van gemeenten. En als we dat doen blijkt dat het aantal politieke partijen helemaal geen negatief effect heeft op de opkomst.

Diversiteit

En dat brengt ons bij een derde idee dat in de academische literatuur in verband wordt gebracht met versplintering: de persoonlijke samenstelling van gemeenteraden en hun representativiteit. In de eerste commentaren naar aanleiding van de gemeenteraadsverkiezingen van 2022, kon men daarover nog optimistische geluiden horen. Zo stelde Henk Bouwmans, directeur van de Nederlandse Vereniging voor Raadsleden, dat “zolang geen sprake is van een vechtcultuur en partijen effectief samenwerken komt het goed. (...) Het woord fragmentatie veronderstelt dat de lokale democratie uiteenvalt, stuk aan het gaan is. Dat lijkt een logische redenering, maar het is een ontorechte. Versplintering zoals we die nu zien kun je ook interpreteren als een manier om meer inwoners mee te laten praten en -beslissen over plannen en activiteiten in de gemeente en over besluitvorming”.

Als we mogen veronderstellen dat al die nieuwe partijen ook nieuwe groepen een plaats geven aan de vergadertafel klopt de redene-

ring van Bouwman wel. Maar als die nieuwe partijen vooral weer meer van hetzelfde vertegenwoordigen, valt daar wel wat op af te dingen. Zo wordt in onderzoek naar vertegenwoordiging door vrouwen vaak geconstateerd dat het hebben van grotere politieke partijen (in tegenstelling tot districten met een enkele vertegenwoordiger) bevorderlijk is voor de seksediversiteit (Matland 1993). Grotere partijen rekruteren meer vrouwen en bij versplintering komen er dan juist minder vrouwen in de raad. Kunnen we dat in 2022 ook zien bij de Nederlandse gemeenteraadsverkiezingen? Gegevens om deze vraag te beantwoorden kwamen al snel na de verkiezingen van 2022 beschikbaar.³

Ook nu is het antwoord op de vraag of versplintering negatief samenhangt met het aantal vrouwen: ‘integendeel’. Voor zover er een relatie is tussen versplintering en het aantal vrouwen, lijkt die versplintering het percentage vrouwen juist te vergroten. Het verband is uiterst zwak (niet significant), maar we kunnen concluderen dat versplintering er niet voor zorgt dat alleen maar nog meer witte mannen van boven de 50 de gemeenteraad bevolken. Ook op dit punt blijken academische inzichten die vooral zijn gebaseerd op landenvergelijkend onderzoek niet zonder meer van toepassing op het begrijpen van verschillen tussen Nederlandse gemeenten.

Afsluitend

De verzuchting van Niels van den Berg ging natuurlijk niet in de eerste plaats over de gevolgen voor de formatieduur, de opkomst bij verkiezingen of de diversiteit van gemeen-

teraden. Deze verzuchting ging over het functioneren van de raad als iets meer dan een orgaan waar alleen maar heel veel wordt gesproken. Er moet door de gemeenteraad ook beleid worden gemaakt en (vooral) de uitvoering ervan moet worden gecontroleerd. Maar de drie voorbeelden hierboven laten zien dat ten minste sommige veronderstellingen die we hebben over de negatieve gevolgen van versplintering niet kloppen, of wel kloppen maar niet zo veel verklaren. Daarnaast lijkt er in de discussie over dit onderwerp minder aandacht te zijn voor de mogelijke positieve gevolgen van versplintering. Wellicht leidt een meer verdeelde raad wel tot meer duale verhoudingen tussen gemeenteraad en college, wordt de toegankelijkheid tot de raad erdoor versterkt en wordt het rekruteringspotentieel vergroot. Het is belangrijk dat we vooral op basis van zorgvuldig onderzoek naar het functioneren van de lokale democratie komen met voorstellen voor het versterken van die democratie en niet te snel denken dat veranderingen in het partijenlandschap altijd negatief uitpakken. Wat in de 19e eeuw goed was, is niet noodzakelijkerwijs goed in de 21e eeuw. En wat we nu wellicht onuitstaanbaar rommelig en onnavolgbaar vinden, is niet per se iets wat we moeten tegenhouden. Voor je het weet, gooi je het kind met het badwater weg.

Henk van der Kolk is universitair hoofddocent politicologie en onderzoeksmethoden aan de Universiteit Twente.

Literatuurlijst

• Aarts, K., Blais, A., 'Electoral systems and turnout', *Acta Politica*, 2006, nr. 2, pp. 180-196.

• Allers, M., De Natris, J., Otjes, S., 'De duur van formaties en de lengte van college-akkoorden: Bestuurlijke en politieke complexiteit in gemeenten', rapport voor de Rijksuniversiteit Groningen (COELO & DNPP), 2021.

• Cornelisse, D., De Jong, C., 'Nog meer versplintering na gemeenteraadsverkiezingen? 'Besturen van gemeenten is eigenlijk al niet meer te doen'', *Een Vandaag*, 9 maart 2022, URL: <https://eenvandaag.avrotros.nl/item/nog-meer-versplintering-na-gemeenteraadsverkiezingen-besturen-van-een-gemeente-is-eigenlijk-al-niet-meer-te-doen/>.

• Matland, R.E., 'Institutional variables affecting female representation in national legislatures: the case of Norway', *The Journal of Politics*, 1993, nr. 3, pp. 737-755.

1. De gebruikte gegevens over de uitslagen zijn afkomstig van de website verkiezingsuitslagen.nl. Voor de verkiezingen van 2022 is een aantal correcties uitgevoerd op basis van ANP-uitslagen die voor ten minste vier gemeenten betrouwbaarder lijken. Alle gegevens en analyses uit deze bijdrage kunnen worden opgevraagd bij de auteur.

2. In de figuur staat de relatie tussen omvang (hier gerekend naar het aantal beschikbare raadszetels) en het effectief aantal politieke partijen. Vergelijkbare relaties bestaan tussen omvang en het aantal deelnemende partijen en het aantal politieke partijen dat is vertegenwoordigd in de gemeenteraad.

3. De gegevens over het aantal gekozen vrouwen zijn afkomstig van de website <https://stemopeenvrouw.com/>. Deze gegevens zijn na marginale toetsing op enkele punten gecorrigeerd. Op de website van de vereniging voor raadsleden (zie bijvoorbeeld <https://www.raadsleden.nl/actueel/nieuws/aandeel-vrouwelijke-raadsleden-voor-het-eerst-boven-30-procent>) zijn dergelijke gegevens ook voor eerdere jaren te vinden. Iemand die onderstaande analyses wil uitbreiden om na te gaan of dit ook geldt voor eerdere jaren kan zich daarop uitleven.

Binnenland

Verdediging democratie vergt harde keuzen

door Ton Elias

Soms komt een discussie kennelijk te vroeg. De voorganger van dit blad (*Liberaal Reveil*) drukte in 2015 een doorwrocht artikel af van Bastiaan Rijpkema en Halbe Zijlstra, met een even omvangrijk notenapparaat als prikkelende inhoud. In het licht van verschrikkelijke aanslagen in Frankrijk besprak deze publicatie in de kern “het gevaar dat de democratische samenleving loopt als zij zich niet weerbaar opstelt” (Rijpkema & Zijlstra 2015, 227). De auteurs stelden de vraag omtrent het democratiebegrip centraal – dat diverse interpretaties kent. Aan de ene kant van dat spectrum staat de meerderheidslezing van de Oostenrijkse rechtsfilosoof Hans Kelsen (Rijpkema & Zijlstra 2015, 233; Kelsen 1932) met als uiterste consequentie dat

een democratie zich niet mag verzetten tegen haar eigen afschaffing als daar een democratische meerderheid voor is. Oud-CDA-minister Piet Hein Donner gaf er blijk van deze interpretatie te delen met zijn roemruchte uitspraak dat in Nederland de sharia zou moeten kunnen worden ingevoerd wanneer een meerderheid dat zou wensen (Vrij Nederland 2006).

Aan de andere kant (en er zijn uiteraard tussenvarianten) staat de actieve verdedigingsdemocratie, scherp en in roerige tijden geformuleerd door hoogleraar en SDAP'er George van den Berg tijdens diens oratie (Cuperus & Cliteur, 2014). De democratie heeft een corrigerend vermogen, leert van fouten en ver-

betert zichzelf. Maar het streven om de democratie af te schaffen, ook wanneer dat met democratische middelen gebeurt, gaat rechtstreeks in tegen het wezen van de democratie zelf en “daarin ligt de rechtvaardiging voor actief optreden tegen antidemocraten” (Rijkema & Zijlstra 2015, 233). Karl Popper deed daar nog een flinke schep bovenop met zijn pleidooi voor de democratie als belangrijkste garantie voor een open samenleving die juist daarom een actieve verdediging behoeft als zich tegenstanders van haar wezen aandienen (Popper 1945).

Nadat Rijkema en Zijlstra zich nadrukkelijk tot voorstanders van het Popperiaanse democratiebegrip hadden verklaard wierpen ze vervolgens flink wat principiële vragen op: “Hoe dringen we zelfcensuur terug? Hoe zorgen we dat antidemocratisch extremisme geen voet aan de grond krijgt in onderwijsinstellingen? Wat is wijsheid als een antidemocratische partij zetels zou winnen bij verkiezingen, landelijk of lokaal? Vinden we één Kamerzetel niet erg? Of komen we dan al in de problemen met bijvoorbeeld de Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten? Moeten antidemocratische groeperingen eerder verboden (kunnen) worden? (...) De kern is: hoe beschermen en verankeren we onze democratie? Hoe bewaken we democratische openheid en het vrije debat zonder die democratie zelf aan te tasten? (...) Welke maatregelen werken, welk ingrijpen vinden we acceptabel? (...) We moeten bepalen waar de grens van democratische tolerantie ligt. We moeten onze democratie verdedigen en het debat hierover snel en in alle openheid voeren” (Rijkema & Zijlstra 2015, 233-234).

Hoewel de vragen indringend waren en zelfs de toenmalige fractievoorzitter van de VVD een van de auteurs was, bleef politieke en maatschappelijke discussie uit. Vermoedelijk was het artikel te wetenschappelijk, niet rumoerig genoeg? Wat daar ook van zij: om op die, toegegeven, verdraaid lastige vragen antwoord te geven is allereerst noodzakelijk vast te stellen of de staat van onze democratie werkelijk in gevaar is, en zo ja, in welke mate. Als oud-journalist en oud-politicus meen ik drie tendensen waar te nemen, die elkaar ook nog eens bepaald ongelukkig versterken.

Versplintering en verruwing

Allereerst de versplintering van de politiek en de daarmee samenhangende verruwing van de omgangsvormen, zomede de afnemende gewoonte om gezamenlijk een oplossing voor maatschappelijke problemen te vinden. Op het moment van schrijven herbergt de Tweede Kamer 20 partijen op 150 zetels. De meeste van die kleine partijen zijn totaal niet meer gericht op, of geïnteresseerd in wat ooit ‘gemeen overleg’ heette: rekening houdend met elkaars identiteit en achterban erkennen dat Nederland een meerstromenland is en gezamenlijk een oplossing vinden voor een reëel probleem, dat evenwel verschillend wordt ervaren. Dat klinkt wellicht wat zalvend, maar toch is het wat tot voor een paar jaar geleden werkelijk nog tot de parlementaire mores behoorde. Als klein en willekeurig voorbeeld wijs ik er graag op hoe de Kamer in 2011 het thuisonderwijs regelde, vanuit zeer verschillende uitgangsposities (Elias 2011).

Die tijd is voorbij. De Kamervergadering ging bij de grote debatten steeds vaker dienen

als platform voor eigen opvattingen, zonder de behoefte om ook iets tot stand te brengen. Ik was erbij toen PVV-voorman Geert Wilders ineens het begrip ‘kopvoddentaks’ introduceerde in het parlement: een belasting op het dragen van een hoofddoek (Tweede Kamer 2009). Er ging destijds een siddering door de Kamerbankjes, maar in de jaren die volgden trad een soort huiverige gewenning op. De Groep Kuzu/Öztürk (afsplitsing van de PvdA eind 2014, vanaf de verkiezingen in maart 2017 ‘DENK’) begon er als eerste mee om bewuste confrontatie te zoeken niet zozeer ten behoeve van het parlementaire debat, maar om (vaak incomplete) videomontages te kunnen maken, die vervolgens op internet werden gezet. Dit voorbeeld vond nadien regelmatig navolging. Wat zich in de plenaire zaal, maar in toenemende mate tegenwoordig ook tijdens commissievergaderingen afspeelt, heeft meer van doen met de opname van een spektakelstuk dan met politiek overleg.

Stilzwijgend stuitte ook een fenomeen als familiair gedrag in de Kamer amper nog op afkeuring. Toen PVV-Kamerlid Dion Graus eerst van achter de interruptiemicrofoon aankondigde een wafel te verloten voor wie hem politiek ter wille zou zijn bij een procedure-vraag om deze meteen daarop door de zaal naar de toenmalige staatssecretaris van Sociale Zaken Dennis Wiersma te gooien, die deze behendig opving, greep de voorzitter van dienst niet in maar zei alleen “*Catch!*” (De Telegraaf 2021). Geen enkel afkeurend commentaar in enige krant volgde, voor zover ik kon nagaan, terwijl toch ook decorumverlies een belangrijk element van afnemen van het vertrouwen in politieke instituties vormt.

Voorlopig dieptepunt was toch wel de dag dat woordvoerders van verschillende partijen elkaar voor rotte vis uitscholden in de plenaire zaal, voor iedere live-kijker zichtbaar. Gelukkig niet hoorbaar, want het was tijdens een nogal paniekerig belegde schorsing, maar de beelden alleen al waren schokkend genoeg (De Telegraaf 2022). Nadat FvD-woordvoerder Gideon van Meijeren op een interruptie had gesteld van mening te zijn dat burgers zich niet aan coronamaatregelen behoeven te houden, zette Kamervoorzitter Vera Bergkamp de microfoon uit omdat hiermee het Reglement van Orde van de Kamer werd overtreden, dat immers bepaalt dat het de leden niet is toegestaan “instemming te betuigen met dan wel aan te sporen tot onwettige handelingen” (Reglement van Orde Tweede Kamer [RvO], art. 8.16.e). NRC repte van “een chaotische situatie in de plenaire zaal waarbij de emoties hoog opliepen” (NRC 2022).

De voorzitter van de Tweede Kamer heeft machtige instrumenten tot haar beschikking. Allereerst heeft ze het recht om een interruptie toe te staan (RvO, art. 8.11). Interrupties die volgens datzelfde Reglement dienen te “bestaan uit korte opmerkingen of vragen, zonder inleiding”. Interessant is dus dat een Kamervoorzitter zonder ook maar éniġ probleem interrupties kan weigeren, omdat ze te lang zijn alleen al. Ik heb dat oud-Kamervoorzitter Dick Dolman in de jaren 80 ook regelmatig zien doen, zeker als de eindtijd van de vergaderdag in het geding kwam. Verder kan de Kamervoorzitter een onredelijk lid het woord ontnemen (RvO, art. 8.17.1) of zelfs uit de zaal laten zetten (RvO 8.17.2). Straffer voorzitterschap zou beslist helpen om verder prestigeverlies van het instituut

Tweede Kamer te voorkomen. Verschillende voorzitters zijn daartoe ook gemaand – zo heb ik zelf al in het debat van 8 juni 2009 naar aanleiding van het verslag *Parlementaire zelfreflectie* (2009) nadrukkelijk gewezen op de krachtige wapens die het Reglement van Orde de Kamervoorzitter biedt. Meest recent gebeurde dat tijdens een Kamerdebat over de parlementaire mores op 9 maart 2022, mede naar aanleiding van het bovenvermelde incident op 20 januari van dat jaar.

Al heeft een Kamervoorzitter op zich dus wel degelijk al lang en breed krachtige instrumenten voorhanden, toch zit het probleem dieper. Een Kamervoorzitter kan niet heel veel verder springen dan de polsstok van het Presidium van de Kamer lang is. En was vroeger het Presidium een gezelschap van bezadigde mannen die een oogje in het zeil hielden voor het goed van het grotere geheel (in de Eerste Kamer heten ze niet voor niks nog seniorenconvent), daar is met de komst van SP en PVV in de oudemannengelederen de klad ingekomen. Dan doel ik bepaald niet zozeer op het leeftijds- of diversiteitsaspect (want enige doorstroming en meer vrouwen konden beslist geen kwaad), maar wel op het element dat bij gezamenlijke besluitvorming over het functioneren (en daarmee deels ook het aanzien) van de Kamer het fenomeen ‘enigszins inschikken ten behoeve van het algemeen belang’ fiks in de verdrukking is gekomen. Het duurt nog even voor de notulen van het Kamerpresidium openbaar zullen worden, maar neem van mij als oud-lid van dat overigens tot geheimhouding verplichte gezelschap maar even aan dat dan blijken zal dat dit gremium sterk gepolitiseerd raakte door de komst en opstelling van die twee partijen.

Een Kamervoorzitter met een verdeeld Presidium zal niet licht besluiten om een antidemocratische opvattingen ventilerend lid, dat zich ook nog eens schofferend opstelt, uit de zaal te laten zetten. In mijn ogen onterecht angst voor martelaarschap speelt daarin een belangrijke rol, maar daarin zou enig pragmatisme geen kwaad kunnen. Uiteraard zouden Forum voor Democratie, de PVV of DENK gretig tranentrekkende internet filmpjes van zulk soort ‘antidemocratisch politieoptreden in onze nationale vergaderzaal waar het vrije woord gesnoerd wordt’ verspreiden, maar na een keer of vijf gaat daar de sjeu ook wel vanaf, zo valt te vermoeden.

Zolang de Kamer worstelt met het ondemocratische en onbeschofte optreden van sommige van haar eigen leden, ettert het afbrokkelingsproces van politiek gezag van het instituut verder. Een verenigd Presidium zou hier de Kamervoorzitter ruimte moeten bieden om handelend op te treden. En als die eenheid niet voorhanden is, moet de Kamervoorzitter lef tonen en de vlucht naar voren nemen. Het belang van herstel van politiek gezag is immers belangrijker dan ongeschreven mores. Ik pleit ervoor dat de Kamervoorzitter dan namens een meerderheid in het Presidium doortastender optreedt in de Kamer, hetgeen vervolgens zeker door een meerderheid van fracties zal worden gesteund. Fracties die deze steun dan ook aan de interruptiemicrofoon en liefst eigener beweging moeten uitspreken als een zich misdragend, ondemocratisch lid daadwerkelijk de zaal uit wordt gesleept na zo’n drie keer waarschuwen. Pas nadat deze relatief eenvoudige praktische oplossingen zouden zijn beproefd én zijn mislukt, is een discussie over een kiesdrempel aan de orde, wat mij betreft.

De rol van de pers

Dan is er de gretigheid van de pers voor wat ik eerder ‘strovuurpolitici’ noemde. ‘De’ pers bestaat natuurlijk niet, maar vooral talkshows verlenen onevenredig veel aandacht aan zich flamboyant uitende Kamerleden – en kranten hobbelen daar nogal eens in tweede instantie weer achteraan. Iedereen heeft dit proces kunnen waarnemen bij Caroline van der Plas, die op haar eerste Kamerdag per trekker arriveerde op het Binnenhof (Nieuwe Oogst 2021).

Terstond was een nieuwe tv-lieveling geboren na types als Hero Brinkman (PVV) en Tofik Dibi (Groen Links), van wie na hun veelvuldige optredens bij onder meer de toenmalige talkshow Pauw & Witteman nadien weinig meer vernomen werd en wier politieke nalenschap weinig beklijft. De onevenredige aandacht van de pers voor het buitenissige is er natuurlijk altijd al geweest, maar niet in een zodanige mate dat de beeldvormingskermis van al wat bizar is ook serieuzere politici letterlijk regelmatig buiten beeld plaatst.

Partijen die niet aan de flanken opereren hebben daar last van. En helaas verbinden ze daaraan naar mijn mening regelmatig de verkeerde conclusie: in toenemende mate stemmen ze hun selectiebeleid voor nieuwe Kamerleden af op de mate waarin ‘hun’ toekomstige Kamerleden voldoende mediageniek zouden zijn. En dat dan in de zin van de bovenstaande perfide ontwikkeling om precies te zijn. Goed functionerende Kamerleden verdwenen bij de verkiezingen van 2021 om die reden van het toneel.

Heel voorzichtig valt bij journalisten af en toe een publiekelijke verzuchting te noteren

over de vraag of de journalistiek zelf niet wat kritischer moet omgaan met de vraag of alle politieke fratsen, ingefluisterd met de bedoeling om ‘*rumour around the brand*’ te creëren, nou ook werkelijk moet worden uitgezonden of gepubliceerd. Zo vroeg politiek tv-*anchor* Ron Fresen zich af of zijn medium, het NOS Journaal, wel al het “gooi- en smijtwerk” moet verslaan (Huigsloot 2021). Zijn analyse is interessant, zeker uit de mond van een vooraanstaand parlementair journalist: nadat hij vaststelde dat Kamerdebatten regelmatig “een aanfluiting” zijn, waarbij hij zich ergert aan “het geschreeuw, het vergroten van tegenstellingen, het feit dat het veel meer gaat om beeldvorming en profilering dan om inhoud”, stelt hij dat ook “journalisten de neiging hebben om daarin mee te gaan (...) in plaats van na te denken waarover iets in essentie nou eigenlijk gaat.”

Het is niet aan politici om journalisten voor te schijven hoe ze hun vak moeten beoefenen, tactisch niet omdat het averechts werkt en principieel niet omdat het kan leiden tot persbreidel en daarmee een democratisch grondrecht aantast. Maar dat wil niet zeggen dat politici zich als lemmingen aan de pers hoeven over te geven. Ik pleit voor aanmerkelijk minder koudwatervrees bij politici om een *mening* te verkondigen over het functioneren van de pers. Zeker wanneer deze terughoudendheid, zoals vaak gebeurt, voortkomt uit angst voor negatieve publiciteit, die op zijn beurt weer voortvloeit uit het gegeven dat journalisten niet gediend zijn van kritiek en deze al snel interpreteren als een aanval op hun grondrechten.

Verder bepleit ik een breed debat over dit fenomeen binnen de persgeleerden zelf, want

het is juist vanwege de persvrijheid dat de pers zichzelf als een Baron van Münchhausen uit het moeras moet trekken. Het Genootschap van Hoofdredacteuren of de Raad voor de Journalistiek of de journalistenvakbond NVJ zou het een eer moeten zijn om zo'n brede maatschappelijk-journalistieke discussie te entameren. En vooraanstaande politici zouden hen daartoe moeten willen uitdagen.

Aanvallen op de rechtsstaat en democratie

Een derde tendens betreft het enorm toegenomen onderling politiek wantrouwen. Vooral gevoed vanuit de flankpartijen, maar helaas is de verharding van het politieke klimaat ook aan de middenpartijen niet voorbijgegaan. Tijdens de kabinetsformatie van 2021 heeft dat van maart tot nota bene eind oktober geleid tot een bijna fatale verlamming van politiek handelen. Met als gevolg: geen inhoudelijke onderhandelingen; geen inhoudelijke mededelingen; geen of weinig politieke (corona)debatten; kortom: amper tot geen normale politieke activiteiten of meningsverschillen. Met als gevolg daar weer van: nóg meer aandacht van de pers voor strovuur- en flankenpolitici, die met elkaar wedijverden om de hardste uitspraak en de felste stellingname.

In dat klimaat ontwikkelde één in ons parlement vertegenwoordigde partij zich aantoonbaar tot antidemocratische factor, Forum voor Democratie. Dat gaat verder dan al dan niet fatsoenlijke politieke mores of taalgebruik, maar betreft het wezen van de democratie zelf. Het is zaak dat onderscheid scherp te hanteren, omdat anders verwarring op de loer ligt. Onbeschofte uitlatingen

en onnodig kwetsen zijn een kwestie van (het aanzien van) de Kamer. Aanvallen op de rechtsstaat en de democratie zelf gaan nog een stap verder. Al in 2017, journalist Jaap Janssen twitterde over deze FvD-bijeenkomst in Nieuwspoor (3 november 2017), verkondigde FvD-voorman Thierry Baudet letterlijk: “het allerbeste zou zijn als wij absolute heersers zijn. In het parlementarisme kun je geen grote beleidswijzigingen doorvoeren”. De bekende Duitse historicus Ernst Nolte heeft er in *Der Faschismus in seiner Epoche* op gewezen dat het fascisme klein begint en steeds verder radicaliseert (Nolte 1963).

Het wekt in dat licht dan ook geen verwondering dat FvD zich een paar jaar later uitspreekt voor tribunalen, die parlementariërs zouden moeten aanpakken. Letterlijk zei FvD-Kamerlid Pepijn van Houwelingen op 17 november 2021 tegen D66-Kamerlid Sjoerd Sjoerdsma “uw tijd komt nog wel! Er komen tribunalen”. De manier waarop FvD zich, in afwijking van alle andere partijen die in het Nederlandse parlement vertegenwoordigd zijn, stelselmatig tegen de democratie en de rechtsstaat zelf richten, hoort inmiddels tot actie te nopen.

Echte liberalen zitten bij een dergelijke constatering terecht al snel met een knoop in hun maag. Laten we het dus zo zuiver en zo scherp mogelijk stellen. Er is verloedering van parlementaire zeden en navenant afnemen van politiek vertrouwen. Meer fatsoen in en gezag van het parlement is dringend geboden. Dat moeten politici (liefst de Kamervoorzitter voorop) zelf oplossen. Een serieuze discussie over een betere journalistieke omgang met strovuurpolitici (en erger) – daar ligt een taak voor de journalistiek, al

moeten politici niet al te angstig zijn die discussie een zetje te geven.

Dan resteert het vraagstuk van het bestaan van een geradicaliseerde contra-rechtsstaat-partij, die onder meer het parlement misbruikt voor ondermijning van de democratie. Ik vind dat echte liberalen de actieve verdedigingsdemocratie van Van den Berg zouden moeten omhelzen, zoals deze in het begin van dit artikel omschreven is, hoezeer ik me ook realiseer dat een verbod op een politieke groepering een zeer vergaande stap vormt. In het licht van het behoud van democratische waarden moet dat jegens Forum voor Democratie anno nu niettemin serieus worden overwogen.

Juist liberalen zouden deze laatste discussie moeten entameren en gelijktijdig het voortouw moeten nemen voor een krachtiger optreden in het parlement én de journalistiek moeten uitdagen eveneens de handschoen op te pakken.

Ton Elias is oud-journalist en oud-vice-voorzitter van de Tweede Kamer.

Literatuurlijst

- ‘Coronadebat onttaardt in chaos nadat Bergkamp FVD woord ontnemt’, *NRC*, 20 januari 2022.
- ‘Debat ontspoord volledig: ‘Wil geen discussie!’ (video), *De Telegraaf*, 20 januari 2022, URL: <https://www.telegraaf.nl/video/1433918077/debat-ontspoord-volledig-wil-geen-discussie>.
- ‘Hilariteit in Kamer: ‘Ik verloot een wafel!’ (video), *De Telegraaf*, 8 december 2021, URL: <https://www.telegraaf.nl/video/637687501/hilariteit-in-kamer-ik-verloot-een-wafel>.

- ‘Piet Hein Donner: ‘De meerderheid telt’’, *Vrij Nederland*, 16 september 2006.
- Van den Bergh, G., ‘Wat te doen met anti-democratische partijen?’, in: Rijkema, B., Cuperus, R., Cliteur, P. red., *Wat te doen met anti-democratisch partijen? De oratie van George van den Bergh uit 1936*, Amsterdam, 2014.
- Elias, T., ‘Wij willen ook voor minderheden van minderheden ruimte bieden’, *NRC*, 6 april 2011.
- Huigsloot, N., ‘Politiek verslaggever Ron Fresen van de NOS: ‘Ik heb een tikkende tijdbom in mijn lijf’’, *de Volkskrant*, 21 oktober 2021.
- Kelsen, H., *Verteidigung der Demokratie*, Tübingen, 1932.
- Nieuwe Oogst, ‘BBB betreedt Binnenhof op de trekker’ (video), YouTube, 18 maart 2021, URL: https://www.youtube.com/watch?v=i-Viht7sXEmU&ab_channel=NieuweOogst.
- Nolte, E., *Der Faschismus in seiner Epoche*, München, 1963.
- Popper, K.R., *The Open Society and Its Enemies: Vol. I: The Spell of Plato*, Londen, 2005.
- Rijkema, B., Zijlstra, H., ‘Weerbare of weerloze democratie?’, *Liberaal Reveil*, 2015, nr. 4, pp. 226-239.
- Tweede Kamer der Staten-Generaal, *Algemene politieke beschouwingen*, 16 september 2009.
- Tweede Kamer der Staten-Generaal, *Reglement van Orde Tweede Kamer*, Den Haag, 2021.

Een liberale oplossing voor de woningcrisis: tussen gereguleerde volkshuisvesting en marktwerking

door Roy van Run

“Er is een kolossale wooncrisis in ons land. Wonen wordt voor steeds meer mensen, steeds moeilijker te betalen, en de crisis maakt elke dag meer slachtoffers.” Het zijn de woorden van Actiegroep Het Woonprotest. Overal in het land zijn protesten geweest om het probleem van de stijgende huizenprijzen op de kaart te zetten. Dit probleem begon jaren geleden in de grote steden en verspreidde zich als een inktvlek over de rest van het land.

Veel maatregelen die worden voorgesteld om de woningcrisis te bezweren geven de

overheid een onevenredig grote rol en werken niet: ze brengen de huizenprijzen niet omlaag. Waarom werken ze niet? De maatregelen die in het woningdebat naar voren worden gebracht worden in dit artikel op de ‘liberale weegschaal’ gewogen. Maar hoe ziet een liberale oplossing van de woningcrisis er dan wel uit?

De cijfers illustreren het probleem waarvoor Nederland staat: in januari 2022 zijn koopwoningen 21 procent duurder ten opzichte van een jaar eerder (CBS 2022). Dit is de grootste prijsstijging sinds februari

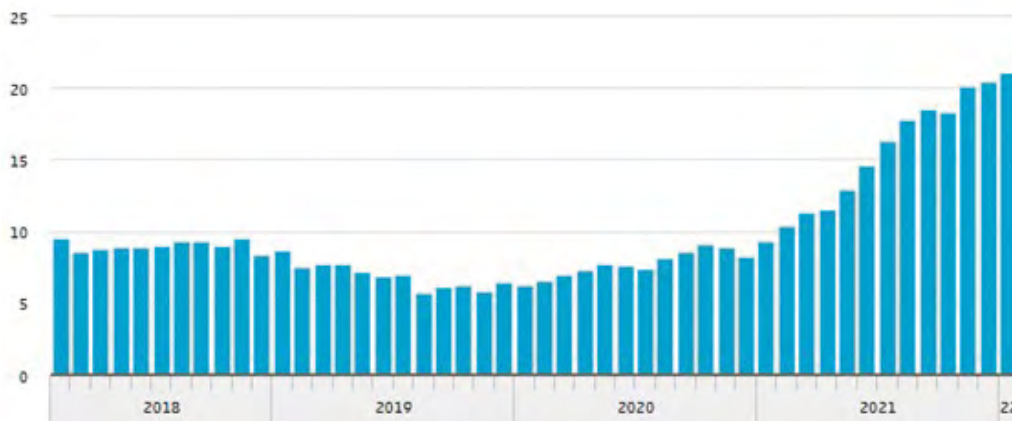
2000. De gemiddelde prijs van een huis in Nederland ligt inmiddels boven de 400.000 euro (de *Volkscrant* 2021). Om een huis met een dergelijk prijskaartje te kunnen kopen, is een inkomen nodig van ongeveer 80.000 euro (ruim twee keer modaal). Circa vijf procent van de Nederlanders heeft een inkomen waarmee een dergelijke hypothecaire lening kan worden aangegaan (CBS 2021a). Met deze feiten in het achterhoofd is het niet onlogisch dat actiegroepen de straat op gaan en stellen dat we te maken hebben met een woningcrisis.¹

De rol van de overheid

Van oudsher spreken liberalen over ‘de woningmarkt’, met de nadruk op het woord ‘markt’. Het marktdenken heeft echter de afgelopen jaren aan populariteit ingeboet: de overtuiging dat vraag en aanbod bij elkaar komen via een ‘onzichtbare hand’ is uit de gratie geraakt. Het onderwerp ‘volkshuisvesting’ is in het verleden vaak geclaimd door partijen aan de linkerkant van het politieke spectrum. Bij veel liberalen roept dit woord

denkbeelden op over een overheid die bepaalt waar, met wie, en in wat voor type huis je woont. Een liberaal zal zeggen: dit is een aantasting van de keuzevrijheid van het individu. De bekende beeldspraak: ‘als liberaal wil ik geen overheid die achter mijn voordeur komt’, kan in de discussie rondom de woningmarkt letterlijk worden genomen.

De PvdA heeft het debat over de woningcrisis op een slimme manier naar zich toegetrokken. Volgens de PvdA is de huidige woningmarkt ongeregeerd en heeft dat geleid tot winstmaximalisatie bij een kleine groep beleggers, waarvan prins Bernhard – eigenaar van circa 600 panden – het gezicht is geworden (NOS 2017). Om die reden lanceerde Lilianne Ploumen tijdens de meest recente Tweede Kamerverkiezingen de ‘prins Bernhard-belasting’ (PvdA 2021). Dit was niet alleen een ronkende *soundbite* tijdens verkiezingsdebatten, maar bleek ook een accurate vertolking van de onvrede onder de bevolking: enkele maanden later vonden overal in het land grote demonstraties plaats tegen de stijgende huizenprijzen.

Figuur 1: Prijsontwikkeling van bestaande koopwoningen | Bron: CBS Kadaster

Bouwen, bouwen en nog eens bouwen

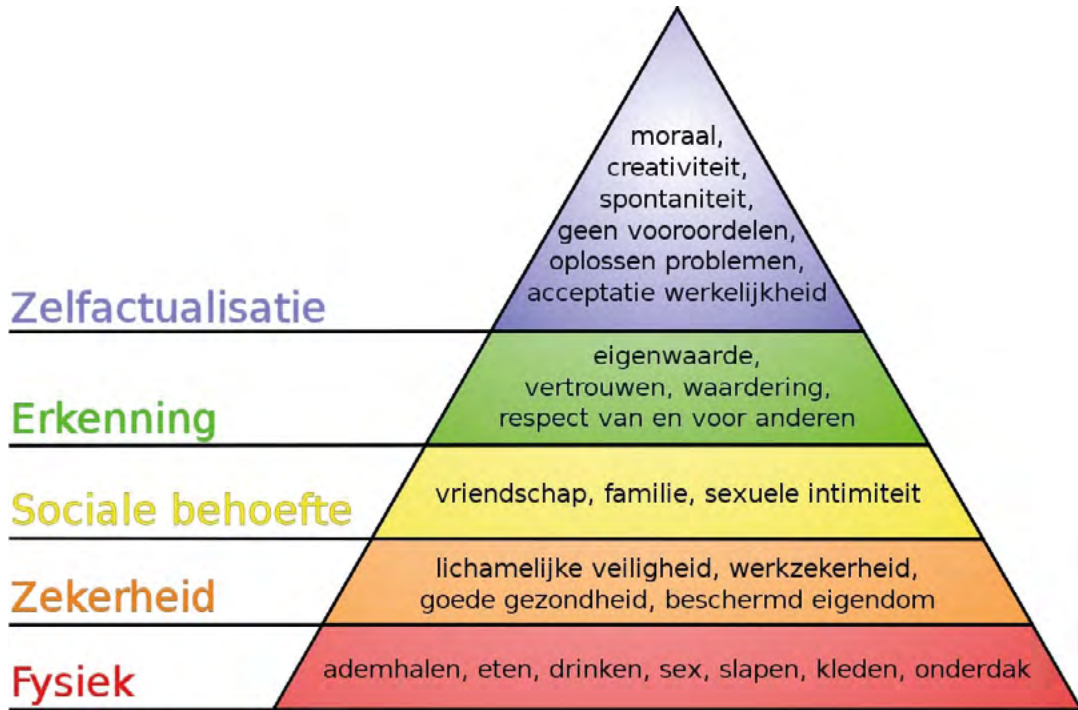
Het kabinet-Kok I had in 1994 als motto: ‘werk, werk en nog eens werk’. Niet onlogisch, gezien de uitdagingen waar dat kabinet voor stond. Als we dit vertalen naar 2022, dan zou: ‘bouwen, bouwen en nog eens bouwen’ een passend motto zijn voor Rutte IV – de woningcrisis is immers een van de grootste uitdagingen voor dit kabinet. Het bouwen van nieuwe huizen is een maatregel die direct het woningtekort vermindert. Daarnaast leidt een groter aanbod van huizen tot een daling van de prijs van reeds bestaande huizen. Het mes snijdt daarmee dus aan twee kanten. Maar waarom wordt er dan niet massaal gebouwd?

De afgelopen jaren was het streefdoel van de overheid om 75.000 huizen per jaar te bouwen – dit is inclusief bestaande gebouwen die worden getransformeerd tot woningen (Rijksoverheid 2020). Aangezien er in dit land ongeveer 8 miljoen woningen zijn, betekenen 75.000 nieuwe huizen per jaar een stijging van nog niet eens één procent. Wat ook niet geruststelt, is dat de weg naar boven nog niet is gevonden: in 2020 werd er 3 procent minder gebouwd dan in 2019. De voornaamste reden hiervan was dat het aantal vergunde nieuwbouwprojecten terugliep (CBS 2021b). De ambitie van Rutte IV is om 100.000 huizen per jaar te bouwen. Hoewel dit aantal meer in de richting komt van wat nodig is, blijft de vraag hoe dit gerealiseerd gaat worden. Zelfs de bescheiden doelstelling van 75.000 huizen per jaar is in de afgelopen 10 jaar niet altijd gehaald.

Hoe kan het dat het niet lukt om meer huizen te bouwen, terwijl er een breed maatschap-

pelijk en politiek draagvlak voor is? Dit heeft te maken met wat men in de politiek de ‘hoevraag’ noemt. Concreet gezegd: waar moeten deze nieuwe huizen gebouwd worden? De breed gedragen keuze voor meer nieuwbouwhuizen stuit toch op weerstand als deze huizen bijvoorbeeld gebouwd moeten worden in het Groene Hart of op een stuk grond dat een ander bestemmingsplan heeft dan ‘wonen’. Daarnaast zet het stikstofprobleem in sommige gevallen een rem op woningbouw. Al deze extra lagen van complexiteit maken het voor gemeenten en provincies bijna onmogelijk om snel met een oplossing te komen voor de woningcrisis; procedures over bestemmingsplannen leiden tot uitstel, of afstel, van de bouw van huizen. Het probleem is te groot en te urgent om gemeenten en provincies nog jaren te laten delibereren over het aanwijzen van gebieden waar gebouwd kan worden. Daarom is het tijd voor landelijke regie op het woningdossier. De nieuwe minister voor Volkshuisvesting speelt een belangrijke rol bij het tillen van de discussie van decentraal- naar centraal niveau. Op deze manier kan er in een korte tijd, en in het gehele land, grond worden aangemerkt als bouwgrond en kunnen bouwvergunningen worden verstrekt.

Vanouds zijn liberalen geen voorstander van het wegnemen van verantwoordelijkheid bij gemeenten, teneinde deze neer te leggen bij de centrale overheid, een bestuurslaag die in veel gevallen verder bij de burger vandaan staat. Diezelfde burger is echter slachtoffer van de huidige decentrale aanpak doordat deze leidt tot stijgende huizenprijzen. Huisvesting is, net als de politie en het leger, een kerntaak van een liberale overheid, want de burger is niet zelfstandig in staat om deze

Figuur 2: Piramide van Maslow | Bron: wikiwand.com

taak efficiënt uit te voeren. Het belang van huisvesting blijkt ook uit de 'piramide van Maslow': niet voor niets heeft Maslow 'onderdak' beschreven als een eerste behoefte van de mens. Een liberaal uitgangspunt is dat de overheid zich richt op een beperkt aantal kerntaken, en op die punten krachtig optreedt. Door in de aankomende regeringsjaren landelijke regie te nemen op het woningbouw dossier, laat de VVD zien huisvesting te beschouwen als een kerntaak van de overheid; er moet worden voorzien in een basisbehoefte van de mens: het hebben van een dak boven je hoofd.

Alternatief voor de koopwoning: de vrije huursector

Het huren van een huis kan een interessant

alternatief zijn voor kopen. Helaas zijn huurwoningen in het middensegment schaars. In Nederland bestaat slechts 14 procent van de woningvoorraad uit vrijesectorwoningen. Ter vergelijking: in Frankrijk gaat het om 24 procent en in Duitsland zelfs om 50 procent (BPD Woningfonds 2016). Vrijesectorwoningen zijn huizen met een huurprijs van meer dan circa 740 euro per maand. Juist de middenklasse is afhankelijk van deze huizen. De 'hardwerkende Nederlanders' – waar de VVD het vaak over heeft – zitten in de knel: zij kunnen niet terecht in de socialehuursector, doordat ze te veel verdienen (het maximaal toegestane inkomen is circa 45.000 euro), maar zij kunnen ook geen huis vinden in de duurdere vrije sector. In de aankomende kabinetsperiode moet de nekklem van

deze middengroep verwijderd worden door in te zetten op de bouw van huurwoningen in het middensegment. Concreet gaat het dan om huizen waarvan de huur is gemaximeerd op anderhalf keer de huurgrens voor de vrije sector, dus circa 1.100 euro. Op deze manier wordt huren een aantrekkelijk alternatief voor kopen. Dit drukt uiteindelijk ook de vraag naar, en de prijs van koophuizen.

Strengere leennorm

Het bedrag dat geleend kan worden voor het kopen van een huis ('de leennorm') is de afgelopen jaren gedaald tot circa 100 procent van de aankoopssom van de woning. Er moet dus steeds meer eigen geld worden ingebracht bij de koop van een woning; dit is één van de redenen waarom een koopwoning voor veel jongeren buiten bereik ligt. De Nederlandsche Bank pleit ervoor om de leennorm verder te verlagen, en wel tot 90 procent van de aankoopssom van de woning (DNB 2021a). De Nederlandsche Bank denkt dat het effect van deze maatregel is dat huizenprijzen omlaag gaan, doordat mensen minder kunnen bieden voor een huis. Wat hierbij wordt vergeten is dat institutionele beleggers ('pandjesbazen' zou de PvdA zeggen) op dit moment gemiddeld niet meer dan 70 procent van het aankoopbedrag financieren met een hypothecaire lening en de rest met eigen geld bekostigen. Kortom, deze groep wordt niet geraakt door het verlagen van de leennorm naar 90 procent. Wie wel geraakt worden, zijn de particuliere kopers. Deze groep is sterk afhankelijk van financiering en kan vaak weinig eigen vermogen inbrengen – dit geldt in het bijzonder voor jongeren. De redenering dat het aanscherpen van de leennorm – wat beleidstaal is voor 'mensen minder geld lenen' – ertoe leidt dat

mensen gemakkelijker een huis kunnen kopen, klinkt niet alleen onlogisch, het is ook onlogisch, en het verergert het probleem op de woningmarkt: het heeft tot gevolg dat particuliere woningzoekenden minder te besteden hebben ten opzichte van institutionele beleggers en daarom de bidingsstrijd om een huis verliezen.

In het meest optimistische geval is het ironisch te noemen, maar eigenlijk is het ronduit ongeloofwaardig dat juist De Nederlandsche Bank pleit voor een strengere leennorm. De centrale banken (inclusief De Nederlandsche Bank) zijn verantwoordelijk geweest voor het oprekken van de maximale bedragen die geleend kunnen worden, want zij houden de rente kunstmatig laag. Op dit moment is de hypotheekrente aan het stijgen, vermoedelijk heeft dit een dempend effect op de stijging van de huizenprijzen.

Airbnb beperken

'Short stay'-verhuurbedrijven zoals Airbnb krijgen veel aandacht in het kader van de overlast die huurders veroorzaken voor omwonenden. De structurele invloed die Airbnb heeft op de woningmarkt is echter onderbelicht. Airbnb is een veroorzaker van de woningcrisis, doordat dit verhuurplatform huizen onttrekt aan de woningvoorraad. Dat wil zeggen: huizen die bewoond hadden kunnen worden door bijvoorbeeld verpleegkundigen die werken in Amsterdam, worden nu verhuurd aan toeristen. De nadelige effecten gaan nog verder dan dit: Airbnb drijft ook de prijs op van de resterende huizen – dat zijn de huizen die niet zijn verhuurd via Airbnb. De Vrije Universiteit Amsterdam toonde dit verband aan: in Los Angeles ging in wijken met een hoge Airbnb-dichtheid de prijs van

een huis soms met wel 40 procent omhoog (Koster e.a. 2021). Op deze manier dragen verhuurplatformen voor short stay bij aan het weggagen van de middenklasse uit de grote steden. Het gevolg is dat beroepsgroepen waar een tekort aan is in grote steden, bijvoorbeeld verpleegkundigen, worden verdrongen naar randgemeenten. Het is daarom van groot maatschappelijk belang om de woningvoorraad – in tijden van crisis – in te zetten voor mensen die het hardst een betaalbaar huis nodig hebben, en dat zijn niet de toeristen. (Van Run 2021).

Gemeenten kunnen sinds 1 januari 2021 via de Wet toeristisch verhuur van woonruimte een meld- en vergunningsplicht invoeren. De aankomende jaren zal blijken of hierdoor effectiever kan worden gehandhaafd op het aantal dagen dat een huis wordt verhuurd via bijvoorbeeld Airbnb. Op dit punt ligt de bal dus bij de gemeenten. Toch is de woningcrisis té groot om als landelijke politiek achterover te leunen en de aankomende kabinetperiode enkel toe te kijken hoe gemeenten aan de slag gaan met handhaving van deze nieuwe wet. Concreet kan de nieuwe minister voor Volkshuisvesting een *short stay*-verhuurverbod instellen voor alle tweede, derde, etc. huizen die particulieren of bedrijven aankopen. Zodoende blijft Airbnb mogelijk voor het eerste huis. Mensen die op vakantie gaan en hun huis kort willen verhuren, worden op deze manier niet geraakt (Van Run 2021). Met deze maatregel wordt een balans gevonden tussen enerzijds strak gereguleerd volkshuisvestingbeleid, waarin geen ruimte is voor kortlopende verhuurovereenkomsten die tot stand komen op basis van contractvrijheid tussen huurder en verhuurder, en anderzijds een woningmarkt die volledig

geliberaliseerd is. Van dat laatste is Barcelona een afschrikwekkend voorbeeld: de oorspronkelijke bewoners zijn vertrokken, en de binnenstad is één groot pretpark geworden, met alleen *short stay*-verhuur en hotels. Het is niet vreemd dat Barcelona tijdens de coronacrisis, toen de toeristen wegbleven, een spookstad werd.

Eigen huis belasten als vermogen in box 3

Recent hebben gezaghebbende instituten als De Nederlandsche Bank en het Internationaal Monetair Fonds voorgesteld om het eigen huis voortaan te belasten in box 3 in plaats van box 1; met andere woorden: het eigen huis gaat van de inkomstenbelasting naar de vermogensbelasting (DNB 2021b; Hebous e.a. 2021). Een belangrijk onderdeel van deze maatregel is het vervallen van de hypotheekrenteaftrek. Voorstanders van deze maatregel verwachten dat hierdoor de fiscale stimulering om veel te lenen verdwijnt. Hierdoor kan er minder worden geboden op huizen en dus stijgen de huizenprijzen minder hard. Wat wordt vergeten is dat de hypotheekrenteaftrek de afgelopen jaren reeds versoberd is. Tevens hebben voorgaande kabinetten besloten de hypotheekrenteaftrek de aankomende jaren verder af te bouwen. Kortom, het Internationaal Monetair Fonds en De Nederlandsche Bank draaien aan een knop waar al aan is gedraaid.

Een belangrijk argument vóór het verplaatsen van de eigen woning naar box 3 is dat hierdoor een gelijkere fiscale behandeling ontstaat van huurders, die geen vermogen opbouwen met hun huis, en kopers, die dat wel doen. De keerzijde is dat verplaatsing van de eigen woning naar box 3 leidt tot een zeer

sterke stijging van de belastingdruk voor woningbezitters. De Nederlandsche Bank stelt daarom compensatie voor door de inkomstenbelasting te verlagen. Met andere woorden: de inkomsten- en vermogensbelasting worden opnieuw ingericht. Hiermee ontstaat het volgende probleem: de uitvoering ervan door de Belastingdienst. Het toeslagenschandaal heeft aangetoond dat de Belastingdienst organisatorisch voor grote uitdagingen staat. Nú mankracht vragen van de Belastingdienst ten behoeve van een megalomane operatie waarbij de inkomsten- en vermogensbelasting overhoop worden gehaald, lijkt niet in het belang van de maatschappij. Laat de Belastingdienst zich eerst richten op het oplossen van bestaande problemen. Er is een veel eenvoudiger instrument beschikbaar om te bereiken wat De Nederlandsche Bank en het Internationaal Monetair Fonds voor ogen hebben: het eigenwoningforfait.

Verhogen van het eigenwoningforfait

Een plan dat minder politieke weerstand oproept en minder uitvoeringsproblemen voor de Belastingdienst met zich meebrengt, is het verhogen van het eigenwoningforfait. De Consumentenbond schrijft over de betekenis van het eigenwoningforfait: “Als je een eigen woning hebt, bouw je daarmee vermogen op. Je profiteert dan meer van je woning dan iemand die huurt. [...] Daarom moet je voor het bezit van je woning een bedrag optellen bij je belastbare inkomen. Dit is het eigenwoningforfait.” Door het eigenwoningforfait te verhogen, wordt bereikt wat De Nederlandsche Bank en het Internationaal Monetair Fonds voor ogen hebben: huurders en kopers fiscaal gelijkjer behandelen zonder woning-

bezitters onevenredig hard te raken of het gehele belastingstelsel op de schop te gooien.

Als het nieuwe kabinet gaat sleutelen aan het eigenwoningforfait kan dan ook een verkiezingsbelofte die op dit onderwerp aansluit worden ingelost. In het VVD-programma voor de Tweede Kamerverkiezingen is beloofd om investeringen die worden gedaan om de woning te verduurzamen niet langer te ‘beboeten’ met een hogere belastingaanslag (als gevolg van de gestegen WOZ-waarde). Op deze manier wordt verduurzaming van huizen haalbaar en betaalbaar.

Afschaffen overdrachtsbelasting

Vanaf 1 januari 2021 is de overdrachtsbelasting geschrapt voor kopers tot en met 35 jaar. Dit betekent dat eenmalig geen overdrachtsbelasting (twee procent over de aankoopsom) hoeft te worden betaald. Bij een huis van 400.000 euro komt dit neer op een besparing van 8.000 euro.

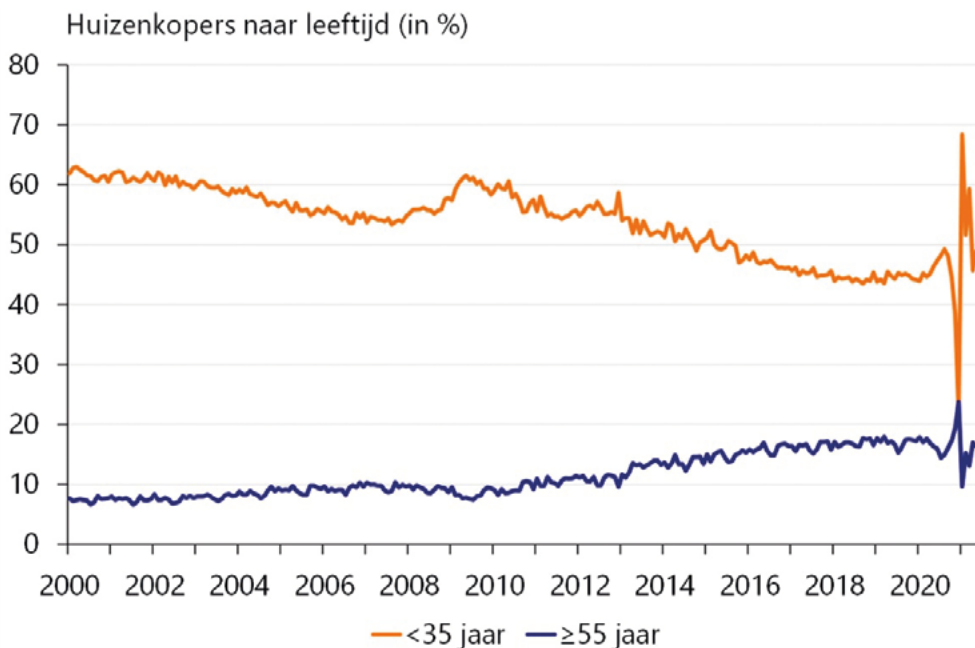
Figuur 3 laat zien dat jongeren de aankoop van een eigen huis in de tweede helft van 2020 uitstelden en dat er in de eerste helft van 2021 een inhaalslag plaatsvond. De vraag is of de stijging in de eerste helft van 2021 (dus net na het afschaffen van de overdrachtsbelasting) enkel een zogenaamd ‘inhaaleffect’ is geweest, of dat de afschaffing heeft geleid tot een duurzame verbetering van de positie van jongeren op de woningmarkt. Data van het Kadaster geeft antwoord op deze vraag: in de periode van augustus 2020 tot en met juli 2021 was het aandeel huizenkopers onder de 35 jaar 48 procent van het totaal aantal huizenkopers. In dezelfde 12 maanden één jaar eerder was dat slechts 45 procent. De trend

in de tweede helft van 2021 is opwaarts en eindigt rond de 49 procent. Het afschaffen van de overdrachtsbelasting is dus effectief, want het verbetert de positie van een groep woningzoekenden die het niet gemakkelijk heeft op de huizenmarkt: de jongeren. Gezien het succes van deze maatregel is het onbegrijpelijk dat de regering ervoor heeft gekozen deze maatregel te veranderen per 1 april 2021. Wat veranderde er dan? De vrijstelling van overdrachtsbelasting geldt vanaf dat moment alleen nog maar voor huizen die maximaal 400.000 euro kosten.² Een maatregel die bewezen effectief is, wordt op deze manier geofferd op het altaar van het doorgeplagen gelijkheidsdenken. De realiteit is dat je vandaag de dag voor dat bedrag niet zo veel koopt op de huizenmarkt: zoals gezegd kost

het gemiddelde huis meer dan 400.000 euro. Kortom, de wijziging die op 1 april 2021 is ingegaan, dient te worden teruggedraaid. Door dit beleid wordt (wederom) de middengroep klemgezet op de woningmarkt.

Conclusie

Het einde van de woningcrisis lijkt nog niet in zicht: het economisch bureau van de Rabobank verwacht dat huizen de aankomende twee jaar 28 procent duurder worden (Groot & Vrieselaar 2021; Groot & de Groot 2021). De Nederlandse huizenprijzen stijgen ook harder dan het gemiddelde in de Europese Unie (CBS 2021c). Een liberale oplossing voor de woningscrisis houdt meer in dan alleen het beschermen van het eigendom en het bevorderen van concurrentie. Er is alle

Figuur 3: Huizenkopers naar leeftijd in percentages | Bron: RaboResearch, op basis van microdata Kadaster

reden om maximaal in te zetten op concrete maatregelen die bewezen effectief zijn: met landelijke regie bouwen van huizen, inzetten op middenhuur die is gemaximeerd op circa 1.100 euro per maand, niet strenger maken van de leennorm, beperken van Airbnb, verhogen van het eigenwoningforfait (in plaats van het belasten van de eigen woning in box 3) en afschaffen van de overdrachtsbelasting voor jongeren. Kortom: er is werk aan de winkel voor Rutte IV. In tegenstelling tot de PvdA heeft de nieuwe minister voor Volkshuisvesting niet de luxe om te blijven hangen in een studentikoze *soundbite* over ‘pandjesbaas prins Bernhard’.

Roy van Run is werkzaam in de financiële sector. Hij schrijft dit artikel op persoonlijke titel.

Literatuurlijst

- ‘Huizenprijs breekt door gemiddelde van 400.000 euro: “Het einde lijkt zoek”, *de Volkskrant*, 8 juli 2021, URL: <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/huizenprijs-breekt-door-gemiddelde-van-400-000-euro-het-einde-lijkt-zoek~bf2cf6ee/>.
- ‘Prins Bernhard in bezit van veel meer vastgoed Amsterdam’, *NOS*, 18 november 2017, URL: <https://nos.nl/artikel/2203386-prins-bernhard-in-bezit-van-veel-meer-vastgoed-amsterdam>.
- BPD Woningfonds, *Duitsland, Frankrijk, Nederland: woningmarkten in perspectief*, Amsterdam, 2016.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, ‘Inkomen van personen; inkomensklassen, persoonskenmerken’, 19 oktober 2021a, URL: <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/83931NED/table?ts=1639318992059>.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, ‘Nederland bij grootste stijgers huizenprijzen binnen Europese Unie’, 11 oktober 2021c, URL: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2021/41/nederland-bij-grootste-stijgers-huizenprijzen-binnen-europese-unie>.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, ‘Prijsstijging koopwoningen loopt op naar 21,1 procent in januari’, 22 februari 2022, URL: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2022/08/prijsstijging-koopwoningen-loopt-op-naar-21-1-procent-in-januari>.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, ‘Ruim 69 duizend nieuwbouwwoningen in 2020’, 28 januari 2021b, URL: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2021/04/ruim-69-duizend-nieuwbouwwoningen-in-2020>.
- De Nederlandsche Bank, ‘Actuele economische vraagstukken – woningmarkt’, 2021a, URL: <https://www.dnb.nl/actuele-economische-vraagstukken/woningmarkt/>.
- De Nederlandsche Bank, *Vier ingrediënten voor een evenwichtigere woningmarkt*, Amsterdam, 2021b.
- Groot, S., De Groot, C., ‘Piek prijsgroei bereikt, maar afkoeling huizenmarkt lijkt nog ver weg’, *Rabobank*, 14 december 2021, URL: <https://www.rabobank.nl/kennis/s011208224-piek-prijsgroei-bereikt-maar-afkoeling-huizenmarkt-lijkt-nog-ver-weg>.

-
- Groot, S., Vrieselaar, N., ‘Huizen in twee jaar tijd naar verwachting 28% duurder’, *Rabobank*, 13 september 2021, URL: <https://economie.rabobank.com/publicaties/2021/september/huizen-in-twee-jaar-tijd-naar-verwachting-28-procent-duurder/>.
 - Hebous, S., Klemm, A., Waerzeggers, C., ‘Capital Income Taxation in the Netherlands’, *IMF*, 20 mei 2021, URL <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2021/05/20/Capital-Income-Taxation-in-the-Netherlands-50226>.
 - Koster, H., Van Ommeren, J., Volkauzen, N., ‘Short-term rentals and the housing market: quasi-experimental evidence from Airbnb in Los Angeles’, *Journal of Urban Economics*, 2021.
 - Partij van de Arbeid, ‘Verkiezingsprogramma 2021-2025. Een woning is zoveel meer dan een stapel stenen. Het is een thuis’, URL: <https://www.pvda.nl/verkiezingen/verkiezingsprogramma/wonen/>.
 - Rijksoverheid, ‘Doelstelling nieuwe woningen 2019 gehaald’, 29 januari 2020, URL: <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2020/01/29/doelstelling-nieuwe-woningen-2019-gehaald>.
 - Van Run, R.L., ‘Opinie: ‘Weeg de rol van Airbnb mee in het landelijke debat over de woningcrisis’’, *Het Parool*, 27 september 2021.

1. Deze stijging is ook terug te zien in de ontwikkeling van de WOZ-waarde. Volgens het CBS in deze gestegen met zeven procent in 2021. De ontwikkeling van de WOZ-waarde is een belangrijke maatstaf aangezien deze parameter is gebaseerd op de transactiewaarde van vergelijkbare objecten en niet op gemiddelden van de gehele woningmarkt.

2. Indien de woning meer kost dan 400.000 euro, dan geldt dat over de gehele aankoopsom van de woning (en niet alleen het bedrag boven de 400.000 euro) overdrachtsbelasting moet worden betaald.

De rechtsstaat, een nadere duiding

door Ulyse Ellian

Welke lessen kunnen vanuit rechtsstatelijk oogpunt worden getrokken uit de toeslagen-affaire was de vraag die de redactie van dit mooie tijdschrift mij stelde, met het verzoek om daar een artikel over te schrijven. Een belangrijke, actuele en maatschappelijk zeer relevante vraag. Of ik een eenduidig antwoord kan formuleren, weet ik niet. Wel zal ik een poging doen om de lezer mee te nemen in enkele beschouwingen op basis van mijn ervaringen en inzichten het afgelopen jaar als lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal en woordvoerder Justitie.

Om de centrale vraag te kunnen beantwoorden is het eerst relevant om stil te staan bij de vraag wat de betekenis eigenlijk is van

het begrip 'rechtsstaat'. Bijna dagelijks wordt dit begrip tegenwoordig namelijk gebruikt, maar de invulling en betekenis daarvan is cruciaal aangezien deze nogal kan verschillen met diverse uitkomsten tot gevolg. Juist om reflectie toe te passen op het drama van de kinderopvangtoeslagaffaire is het dus van belang eerst stil te staan bij het begrip 'rechtsstaat'.

Het begrip 'rechtsstaat' is geïntroduceerd in Duitsland door Robbert von Mohl in 1831 (Von Mohl 1832, 368). De rechtsstaat gold toen als tegenhanger van de absolute macht of absolute staat. De staat of het staatshoofd heeft dan ongelimiteerde macht. Von Mohl borduurde voort op de theorie van Immanu-

el Kant dat het gezag van de staat gebaseerd moest zijn op de wet en dus niet arbitrair tot stand moest zijn gekomen. Essentieel in de doctrine van Kant en Von Mohl was dat de wet de autocratie van de heersers beperkt. Het begrip rechtsstaat kende dus weinig inhoudelijke eisen (van Kant heeft dit mij overigens altijd verbaasd, juist gelet op zijn ‘categorisch imperatief’ waarin waarden een belangrijke rol spelen, maar dit terzijde). Dat het oorspronkelijke begrip rechtsstaat erg formeel van aard was, is ook terug te zien bij de opvattingen en theorieën van Hans Kelsen. Het begrip rechtsstaat was volgens Kelsen een pleonasme. De staat kan immers niet anders dan een rechtsstaat zijn, aangezien elke staat een rechtsorde heeft, aldus Kelsen (1994, 126-127). Maar ook hier overheerste een duidelijke formele opvatting van het begrip rechtsstaat. Niet zozeer de inhoud van de rechtsstaat staat centraal, dus materiële elementen, maar vooral het legaliteitsvereiste. Gezagsuitoefening moet berust zijn op de wet. Wat de inhoud van die wet is, deed in het denken van Kelsen niet ter zake (Kelsen 2019). Het behoeft geen toelichting dat, Carl Schmitt is hier vervolgens het ultieme voorbeeld van, dit Duitse denken over het concept rechtsstaat Europa in zeer zwaar weer heeft gebracht. Na de Tweede Wereldoorlog veranderde het denken over de inhoud van de rechtsstaat en het recht. Gustav Radbruch was een van de belangrijkste Duitse denkers, die rechtvaardigheid ten opzichte van positivistisch denken op een vandaag de dag nog belangrijke wijze aan de orde stelde:

“(…) eine Grenzziehung kann (...) mit aller Schärfe vorgenommen werden: wo Gerechtigkeit nicht einmal erstrebt wird, wo die Gleichheit, die den Kern der Gerechtigkeit

ausmacht, bei der Setzung positiven Rechts bewußt verleugnet wurde, da ist das Gesetz nicht etwa nur “unrichtiges Recht”, vielmehr entbehrt es überhaupt der Rechtsnatur” (Radbruch 1973).

Ik ben geen rechtsfilosoof noch ben ik een deskundige op dit terrein. Met deze korte bloemlezing doe ik grote denkers, zoals Karl Popper, Friedrich Hayek en anderen te kort. En dan heb ik het nog niet eens over grootheden als Montesquieu. Waarom dan toch deze korte bloemlezing? Omdat het relevant is stil te staan bij de oorsprong van het begrip rechtsstaat en de beperkte inhoud van dat begrip toentertijd, maar ook het jarenlange rechtsfilosofische debat dat plaatsvond, zowel voor als na de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog, over wat de rechtsstaat nou precies zou moeten inhouden.

Het begrip rechtsstaat is nu veelomvattender en bevat ook materiële kenmerken. Maar het is wel van belang, en dat heb ik gepoogd te laten zien met een summier beschrijving van de geschiedenis, deugdelijk stil te staan bij de betekenis en invulling van het begrip rechtsstaat. Die zijn namelijk niet vanzelfsprekend. Datzelfde geldt voor het denken over de ‘*rule of law*’. Deze kan allerlei elementen bevatten, zowel formele als materiële. *Rule of law* en rechtsstaat zijn dus geen inwisselbare begrippen. Maar wat overlapt is het gemeenschappelijke idee dat de staat bij al zijn handelen onderworpen is aan het recht, om een willekeurige inbreuk op de rechten en vrijheden van individuen te voorkomen. Het legaliteitsvereiste speelt hier weer een belangrijke rol, maar ook de scheiding der machten en onafhankelijke rechtspraak.

De Venetiëcommissie concludeerde dat Nederland een functionerende rechtsstaat is (Tweede Kamer 2021). Maar waarschuwde ook, zoals zij dat met regelmaat doet, dat *rule of law* niet alleen een formeel concept moet zijn, maar dat het recht ook daadwerkelijk misbruik van gezag tegengaat. De Venetiëcommissie heeft zes elementen geformuleerd die volgens haar onderdeel moeten zijn van een rechtsstaat: legaliteit, waarbij een transparante voor verantwoording vatbare en democratische procedure van wetgeving hoort; rechtszekerheid; verbod van willekeur; toegang tot de rechter in onafhankelijke en onpartijdige gerechten, inclusief rechtelijke toetsing van overheidsdaden; eerbied voor rechten van de mens; gelijkheid voor- en verbod van discriminatie door de wet (Venice Commission 2009).

In het vervolg van deze bijdrage ga ik uit van deze wezenlijke kenmerken van een rechtsstaat zoals geformuleerd door de Venetiëcommissie, omdat deze een combinatie vormen van zowel formele als materiële eisen aan de rechtsstaat. Deze zes hierboven genoemde elementen in ogenschouw genomen, doen vermoeden dat Nederland over het algemeen als een functionerende rechtsstaat kan worden omschreven. Zo staat Nederland zesde op de wereldwijde Rule of Law Index. Desondanks is het niet gelukt om de kinderopvangtoeslagaffaire te voorkomen. Grote schade is geleden en het is zelfs twijfelachtig of delen van dat leed ooit nog weggenomen kunnen worden. Hoe kan dat gebeuren in een rechtsstaat die meer omvat dan alleen formele elementen? Functioneert die rechtsstaat eigenlijk wel als zoiets verschrikkelijks als de kinderopvangtoeslagaffaire kan gebeuren? In het vervolg zal ik ingaan op de

lessen uit de kinderopvangtoeslagaffaire.

De eerste les gaat wat mij betreft terug naar de kern van deze bijdrage: het begrip rechtsstaat is niet slechts een formeel concept. De invulling en toepassing van de rechtsstaat betekenen dat ook materiële elementen aanwezig moeten zijn, althans: de rechtsstaat moet *toegepast* worden en niet slechts een realiteit van wetten en procedures zijn. Dat betekent dus dat formalistisch denken, of beter gezegd: ‘wetspositivistisch’ denken, misschien wel de grootste valkuil voor de rechtsstaat is. En dat is ook precies wat er gebeurde bij de kinderopvangtoeslagaffaire.

Gelet op de omvang van deze bijdrage beperk ik de juridische realiteit van de discussie tussen ouders en de Belastingdienst tot de vraag: als geconstateerd wordt dat voor een gedeelte geen recht bestaat op kinderopvangtoeslag, wat is dan het rechtsgevolg van die constatering gelet op het bepaalde in de Algemene wet inkomensafhankelijke regelingen (Awir) en vooral artikel 26 daarvan? Volgens de Belastingdienst, en gesauveerd door de Raad van State tot 2019 was dat een alles of niets benadering: ofwel er bestond recht op kinderopvangtoeslag, of niet en dan moest het gehele ontvangen bedrag terugbetaald worden. Dat gold dus zelfs indien slechts voor een gedeelte geen recht bestond op kinderopvangtoeslag. Ook in dat geval moest het gehele bedrag worden terugbetaald. Exemplarisch en schrijnend is de uitspraak van de Rechtbank Midden-Nederland van 18 juni 2015 waarin een ouder slechts 77,32 euro niet had betaald maar alsnog 27.554 euro door de Belastingdienst teruggevorderd mocht worden. Maar ook de uitspraak van de rechtbank Overijssel waarin het niet kun-

nen verantwoordden van 190,21 euro van in totaal ruim 18.000 euro ertoe leidde dat het volledige bedrag terugbetaald moest worden. Dit oordeel werd bevestigd door de Raad van State (Raad van State 2018).

Deze zogeheten ‘alles-of-niets’-lijn van de Raad van State boezemde zelfs de lagere rechter angst in. Indrukwekkend vond ik dan ook de reflectie die de rechtspraak (dus niet alleen de Raad van State) zelf liet uitvoeren, met citaten uit interviews met rechters, bijvoorbeeld van de Rechtbank Rotterdam.¹ Bij die rechtbank was al in 2013 de conclusie getrokken dat het niet proportioneel en redelijk was om de toeslag op nihil te stellen als ten minste het bedrag van de ontvangen toeslag was aangewend voor betaling van de kosten van kinderopvang. Door de harde lijn van de Raad van State kwam de rechtbank Rotterdam echter in gewetensnood: is het gerechtvaardigd om ouders hoop te geven met een voor hen positief uitpakkend vonnis, als de realiteit is dat de Raad van State zo goed als zeker als hoogste bestuursrechter anders zal oordelen. Uiteindelijk stopte de rechtbank Rotterdam dan ook met afwijkende uitspraken en volgde de alles-of-niets-lijn van de Raad van State. Hoe anders en pijnlijk bleek de realiteit te zijn acht jaar later.

Wat mij ook bijzonder opviel uit het reflectierapport is dat de dossiers van de Belastingdienst veelal zeer rommelig en vaak incompleet waren. Regelmatig werden in een laat stadium nog aanvullende stukken in de procedure gebracht of werd vlak voor de zitting nog een uitgebreid verweerschrift gestuurd, met een uitgebreidere uitleg dan de motivering die in het bestreden besluit stond. Bij lezing hiervan dwaalden mijn gedachten af

naar mijn eigen tijd als civielrechtelijk advocaat: zowel naar je eigen cliënt als jegens de rechtbank was het echt onbehoorlijk om op deze wijze te procederen. Geen haar op mijn hoofd die hieraan zou denken. Maar bij de Belastingdienst (nota bene een overheidsorgaan) was dit kennelijk normaal. De rechter maakte hier echter ook geen daadwerkelijk korte metten mee. Wat mij voorts verbijsterde was dat uit de dossiers vaak ook niet bleek dat de Belastingdienst wel degelijk ‘nationaliteit’ als criterium hanteerde. En dat voor de Raad van de State dus vaak niet duidelijk was dat dit aan de orde was, omdat dit niet bleek uit het dossier.

Terug naar het begrip ‘rechtsstaat’ en de lessen uit de kinderopvangtoeslagaffaire voor die rechtsstaat. Is er sprake van onafhankelijke rechtspraak? Strikt genomen ja, de rechters die oordeelden in de kinderopvangtoeslagaffaire zijn onafhankelijk in de zin dat ze onafhankelijk zijn van de overheid en op onafhankelijke wijze zijn benoemd. Is sprake van een overheidsbeslissing op basis van de wet? Ja, namelijk de Awir. Bestond toegang tot de rechtspraak en rechtsbijstand? Strikt genomen ja, alhoewel vele ouders hevig moesten discussiëren met de Raad voor Rechtsbijstand om een zogeheten toegevoegde advocaat te krijgen. Was sprake van willekeur? Dat is niet geheel duidelijk, maar het is evident dat er geen sprake was van gelijkheid voor de wet, immers vond selectie onder andere plaats op basis van nationaliteit.

Bezien vanuit een formeel rechtsstatelijke invulling van de rechtsstaat, of wetspositivistisch gedacht, zou je tot de conclusie kunnen komen dat de rechtsstaat op zich functioneerde bij de kinderopvangtoeslagaffaire.

Materieel bezien moet echter geconcludeerd worden dat de rechtsstaat naar mijn bescheiden oordeel simpelweg afwezig was. Ik concentreer me dan vooral op de vraag of ouders voldoende beschermd werden tegen het handelen van de overheid.

Ten eerste kreeg de Belastingdienst een andere procesbehandeling dan de advocaten van de ouders. De gemachtigde van de Belastingdienst kon weggelaten worden met alle schendingen van de beginselen van het procesrecht, incomplete dossiers, gebrekkige motiveringen en schendingen van termijnen. De rechter intervenueerde niet of onvoldoende. Daarbij teken ik aan dat de procespositie van partijen per definitie ongelijk was: de professionele grote overheid stond met een bataljon aan gemachtigden klaar tegenover de ouders.

Ten tweede heeft de Raad van State zich niet gerealiseerd wat de gevolgen waren van zijn alles-of-niets-lijn. Dit is des te pijnlijker nu is gebleken dat binnen de Raad van State onvoldoende debat heeft plaatsgevonden, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de werkwijze bij de Hoge Raad, over de juistheid van de argumentatie die leidde tot de alles-of-niets-benadering.² Hierbij teken ik aan dat ik wat ongevoelig ben voor het argument dat de bestuursrechter de wet strikt moet toepassen. Op zijn minst was de wettelijke bepaling waar het allemaal om ging, artikel 26 Awir, immers onduidelijk. Ik heb dan ook weinig begrip voor rechters die na de toeslagenaffaire hun straatje probeerden schoon te vegen in publicaties in bijvoorbeeld het Nederlands Juristenblad (NJB). De Raad van State had namelijk prima via bijvoorbeeld een zogeheten ‘*obiter dictum*’, een overweging ten over-

vloede, zich kunnen richten tot de wetgever. Die had op deze wijze een duidelijk signaal kunnen geven aan de wetgever dat sprake is van een onduidelijkheid in de wet die grote consequenties heeft. Wetspositivistisch denken vierde echter hoogtij.

Ten derde heeft niemand zich verantwoordelijk gevoeld, behalve natuurlijk enkele helden als Renske Leijten, Pieter Omtzigt en advocate Eva González Pérez, om de *structureel onrechtvaardige* uitkomst van de uitleg en toepassing van de wet aan de orde te stellen. De rechter had dat wel degelijk kunnen doen, bijvoorbeeld door de evenredigheidstoets meer op de voorgrond te stellen waaruit immers volgt dat de voor een of meer belanghebbenden nadelige gevolgen van een besluit niet onevenredig mogen zijn in verhouding tot de met het besluit te dienen doelen. Maar ook bij de overheid was geen spoor van besef of reflectie te ontwaren, terwijl zo veel signalen werden gegeven over het menselijk leed dat zich aan het voltrekken was.

De essentie van de rechtsstaat, namelijk dat de staat onderworpen is aan het recht om een willekeurige inbreuk op de rechten en vrijheden van individuen te voorkomen, was bij de kinderopvangtoeslagaffaire afwezig. De overheid diende de mensen niet meer, maar was verworden tot datgene waartegen de rechtsstaat juist zou moeten beschermen. Het beschermingsmechanisme dat individuen moet behoeden voor willekeurige machtsoefening van het gezag, heeft niet gefunctioneerd. Het is overigens de vraag of het bestuursrecht daar op dit moment ook voldoende in slaagt.

Het bestuursrecht in Nederland is namelijk

erg formeel van aard. Centraal staat het zogeheten ‘besluitbegrip’ en het ‘vernietigingsberoep’, dus het toezicht van de rechter op dat besluit. De ingang tot de bestuursrechter is het door de overheid genomen besluit. Essentieel in een rechtsstaat is dat de burger de mogelijkheid moet hebben om het besluit van het openbaar bestuur aan een onafhankelijke rechter ter toetsing voor te leggen. Het probleem is anno 2022 alleen dat deze toetsing door de bestuursrechter, die nogal beperkt van aard is, vaak het achterliggende probleem van de burger helemaal niet oplost. Bovendien staat enkel en alleen dat ene besluit waartegen de burger opkomt centraal in de bestuursrechtelijke procedure. Rondom dat besluit spelen echter veel meer feiten en omstandigheden in de *rechtsverhouding* of *rechtsbetrekking* tussen burger en overheid.

In het geval van de kinderopvangtoeslagaffaire was vaak zelfs sprake van diverse besluiten (vaststellingsbesluiten, terugvorderingsbesluit, invorderingsbesluit, gedwongen invorderingsbesluit), maar in een bestuursrechtelijke procedure staat slechts het besluit centraal waartegen de burger in beroep komt. Dit, terwijl die andere besluiten en de wijze waarop deze tot stand zijn gekomen wel degelijk hoogst relevant kunnen zijn voor de gehele beoordeling of de overheid rechtmatig heeft gehandeld jegens de burger. Wat mij betreft moet daarom in het bestuursrecht die *rechtsverhouding* meer centraal gaan staan, zodat de bestuursrechter niet alleen toetst of een besluit van de overheid op de juiste wijze tot stand is gekomen, maar ook het gehele handelen van de overheid jegens de burger in de beoordeling kan betrekken. Ik beseft dat dit een veelomvattende suggestie is die ik doe en het is slechts een voorschot, alhoewel

Frank van Ommeren en Pim Huisman al in 2011 voorzichtig het debat openen over de toekomst van het ‘besluitbegrip’ (Van Ommeren & Huisman 2013).

Concluderend is naar mijn bescheiden mening de belangrijkste les dat een formele benadering van de rechtsstaat tot het menselijk drama van de kinderopvangtoeslagaffaire kan leiden. Met meer bewustzijn bij alle staatsmachten van het *doel* en het wezen van de rechtsstaat, namelijk dat de staat ook is gebonden aan het recht (let op: dus niet alleen de wet), had de kinderopvangtoeslagaffaire voorkomen kunnen worden. Rechtszekerheid en uniformiteit zijn natuurlijk van belang. Maar waar de kloof te groot wordt tussen formele begrippen als doelmatigheid, rechtszekerheid en uniformiteit enerzijds en rechtvaardigheid anderzijds, dient rechtvaardigheid te prevaleren, zoals de eerder genoemde grote Radbruch al schreef:

“(…) Der Konflikt zwischen der Gerechtigkeit und der Rechtssicherheit dürfte Recht dahin zu lösen sein, daß das positive, durch Satzung und Macht gesicherte Recht auch dann den Vorrang hat, wenn es inhaltlich ungerecht und unzumutbar ist, es sei denn, daß der Widerspruch des positiven Gesetzes zur Gerechtigkeit ein so unerträgliches Maß erreicht, daß das Gesetz als “unrichtiges Recht” der Gerechtigkeit zu weichen hat” (Radbruch 1973).

Alle staatsmachten hebben het bij de kinderopvangtoeslagenaffaire laten afweten. Op dit moment vindt nog een parlementaire enquête plaats naar fraudebeleid en dienstverlening bij de overheid. Er is een staatscommissie rechtsstaat ingesteld en de

rechtspraak heeft gereflecteerd en gaat die reflectie ook toepassen. Alle staatsmachten denken na over hun rol. Dat is maar goed ook. Ook ik moet echter als onderdeel van een van de staatsmachten verantwoordelijkheid nemen richting de toekomst. Rechtsbescherming in het bestuursrecht moet in het vervolg de burger daadwerkelijk beschermen tegen machtsuitoefening van de overheid die in strijd is met het recht. Dan functioneert de rechtsstaat pas écht.

mr. Ulysse Ellian is lid van de Tweede Kamer voor de VVD en heeft de portefeuille justitie.

Literatuurlijst

- Kelsen, H., *Allgemeine Staatslehre, Studienausgabe der Originalausgabe* 1925, Tübingen, 2019 [1925].
- Kelsen, H., *Reine Rechtslehre. Einleitung in die Rechtswissenschaftliche Problematik*, Aalen, 1994 [1934].
- Von Mohl, R., *Die Deutsche Polizeiwissenschaft nach den Grundätzen des Rechtsstaates*, Tübingen, 1832.
- Van Ommeren, F., Huisman, P., *Van besluit naar rechtsbetrekking: een groeimodel*, Den Haag, 2013.
- Raad van State, ECLI:NL:RVS:2018:137, 17 juni 2018.
- Radbruch, G., 'Gesetzliches Unrecht und Übergesetzliches Recht', in: Koehler Verlag, K.F., *Rechtsphilosophie*, Stuttgart, 1973 [1946].
- Rechtbank Midden-Nederland, ECLI:NL:RBMNE:2015:4413, 18 juni 2015.
- Rechtbank Overijssel, ECLI:NL:RBO-VE:2017:1533, 4 april 2017.
- Tweede Kamer der Staten-Generaal, *Kamerstukken II* 2020/21, 35510, nr. 12.
- Van Vugt, E., 'Nederland rechtsstaat?', *Nederland Rechtsstaat*, 29 januari 2014, URL: <https://m.nederlandrechtsstaat.nl/nederland-rechtsstaat/>.
- World Justice Project, 'Netherlands', *WJP Rule of Law Index*, URL: <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/country/Netherlands>.

1. Zie het rapport *Lessen uit de kinderopvangtoeslagen* (2021) van de Raad van State en het rapport *Recht vinden bij de rechtbank, lessen uit de kinderopvangtoeslagzaken* (2021) van de rechtspraak.

2. Bij de Hoge Raad is het gebruikelijk om in een zaak bijvoorbeeld twee redeneringen volledig uit te schrijven in een vonnis en die te bediscussieren.

Rechtsstaat

Gelijkheid voor de wet en de ongelijkheid van rechterlijk en ambtelijk maatwerk

door Rinus Otte

Ruim een jaar geleden trad het kabinet af vanwege het kritische rapport van de commissie Van Dam over de kinderopvangtoeslagaffaire. De regering kwam niet veel later met de opvatting dat het regeringsbeleid meer gericht zou worden op de uitvoering van beleid en dat maatwerk meer het motto van de beoordelende ambtenaar moet worden. Wie wil er nou geen op lengte, omvang en specifieke kenmerken toegesneden maatpak? Dit nieuwe regeringsbeleid heeft dan ook veel positieve weerklank gekregen, zo ook van de rechtspraak en de Raad van State. Maar is dat maatwerk wel zo'n goede gedachte, hoe verdraagt dat beloofde maatwerk zich met onze

rechtsstaatgedachte? Die vraag werk ik hierna nader uit voor het recht in het algemeen en het strafrecht in het bijzonder. Belangrijker evenwel is de overkoepelende kwestie van de verhouding tussen de staatsmachten, tussen de rechtsprekende en de wetgevende macht. Deze kwestie is van belang voor het liberalisme vanwege de groeiende discussie over een vermeend activistische rechter die zich meer en meer zou gedragen als een wetgever-plaatsvervanger.

De aard van het wettelijk systeem en maatwerk in individuele zaken

Het recht als systeem is al duizenden jaren

oud. Straffen gebeurt al millennia lang. Fijnmazig en langzaam is dit uitgekristalliseerd tot een systeem waarop je een samenleving, een staat, een zogeheten rechtsstaat, kunt bouwen. Het strafrechtssysteem verandert natuurlijk wel steeds door nieuw beleid en nieuwe wetten, maar dat hoort bij het feit dat regels tientallen jaren mee moeten en er dus aanpassingen nodig zijn om het systeem bij de tijd te houden. Het is noodzakelijk om stil te staan bij dit aanpassingselement in een rechtssysteem wanneer een regering zegt het anders te gaan doen en meer ruimte te geven aan maatwerk, uitvoerbaarheid van regelingen, etc. Wat betekent die kennelijk nieuwe stijl van de overheid voor het (straf)recht? Moet het daar nu ook meer om maatwerk gaan, om soepeler boetebeleid, om minder makkelijke bewijseisen, of ander soort wetgeving? Het recht is er voor rechtvaardigheid, maar wat is dan die rechtvaardigheid? Hoe verhoudt dat individuele maatwerk zich tot het systeem dat we hebben en zeggen te koesteren?

Het rechtssysteem beoogt berekenbaarheid, voorzienbaarheid en voorspelbaarheid van de rechtsverhouding tussen burgers en overheid en tussen organisaties. En dat alles vanuit het aloude Mozaïsche idee van gelijkheid, vrijheid, solidariteit (na de Verlichting lijkt het alsof de Fransen het bedacht hebben). Bij het samenleven van mensen is altijd ordening nodig, en die orde brengen we aan op basis van gedragspatronen die we zien en die we onwenselijk vinden of het juist waard vinden om te stimuleren via wetgeving. Maar het vaststellen van een generieke, algemene regel of afspraak is daarbij cruciaal. Dat is de behoedzaamheid die ik aan de dag leg bij de

gevolgen van de kinderopvangtoeslagaffaire voor het strafrecht. Rigide gelijkheid is nooit een systeemdoel, maar evenmin het doorschieten in maatwerk, want dan domineert de rechtsongelijkheid, de willekeur, het persoonlijke oordeel van de ambtenaar uit Groningen versus die uit Dordrecht. De oudste juridische bepalingen in onze beschaving hebben rechtsongelijkheid immers al willen tegengaan.

Aan die (rechts)gelijkheid schort het volgens veel burgers. Veel bewoners van achterstandswijken hebben geen fiducia meer in de afhandeling van aangiften voor diefstal of inbraak. Zij zijn wantrouwend naar de overheid en het rechtssysteem. Die onvrede heeft geleid tot een (internationale) bloei aan partijen die opkomen voor hun belangen en menen dat bijvoorbeeld het recht elitair is (geworden). Deze burgers menen dat er ongelijke behandeling is in het oppakken van verdachten of van misdrijven en dat het recht juist de pik op hen heeft, zoals in de kinderopvangtoeslagaffaire achteraf zo ook bleek te zijn. Bij de toeslagenaffaire kwam meer naar boven dat wees op onrechtmatig profileren (op basis van afkomst). Bovendien was er volgens Amnesty International sprake van verkeerd gebruik van algoritmen. Hoe meer wordt overgelaten aan automatisering om verdachte gevallen eruit te halen, des te minder wordt vertrouwd op gezond verstand. Dat kan nuttig zijn (want dat gezond verstand heeft ook nadelen), maar kan ook fout gaan. Dat gebeurde in de toeslagenaffaire doordat de fiscus met zelflerende algoritmen werkte en daarbij bewust bleek te discrimineren.

Maar een systeem dat stut op gelijkheidsmaatstaven (in gelijke zaken burgers zo gelijk mogelijk behandelen) spoort niet optimaal met minder verdedigbare maatwerkopvattingen. Het percipiëren van maatwerk in deze bijdrage is gericht op de individuele casus, niet op de individuele mens. Bij de toeslagenaffaire ging het vaak over personen van vlees en bloed die tussen de raderen van het systeem zouden zijn gekomen en die mensonterend zouden zijn behandeld. Op die situaties is mijn betoog niet gericht. Het gaat mij om de uitzonderingen die in de wet geregeld zijn en die differentiatie in de behandeling van casuïstiek in bepaalde situaties inhouden. Daarbij kan gedacht worden aan het in termijnen betalen van een geldboete of om het variëren met verlopen en vrijheden tijdens de tenuitvoerlegging van een vrijheidsbenemende sanctie. Deze benadering houdt in de kern ‘zuiver en dogmatisch geleid maatwerk’ in en duidt niet op medelijden, hardheidsclausules of maatwerk rond de multiproblemen van de justitiabelen waarin het strafrecht geen oplossing kan vormen.

Helaas is het huidige spreken over maatwerk meer individualistisch in plaats van casuïstisch bepaald. Een tweede domper is dat kritisch zijn op deze wijze van ‘maatwerken’ taboe lijkt. Niemand mag tegen zijn en het lijkt bijkans verdacht wanneer er aandacht wordt gevraagd, zoals in dit betoog, voor nadere clausules en niet te schielijke uitzonderingen, want zo’n ‘betoger’ lijkt tegen het recht te zijn en voor onrecht. Als ik dit sentiment goed inschat dreigt het gevaar dat de verdediger van een rechtssysteem dat gericht is op rechtsgelijkheid wordt gegijzeld door te

eenzijdige maatwerkopvattingen. Dat gevaar neem ik echter op de koop toe, want de centrale stelling die ik verdedig is dat het door mij bekritiseerde maatwerkmodel, uitzonderingen gericht op de persoon van de justitiabele, gevaar oplevert voor het belangrijkste uitgangspunt van elk rechtssysteem, te weten een gelijke behandeling.

Het debat gaat vaak over weerstand tegen het systeem dat mensen beperkt in hun driften, beperkt in hun onbekommerde vrijheidsbehoeftes, die door nogal wat burgers worden vertaald in mensen- en grondrechten. Maar het rechtssysteem is er niet primair om de menselijke, eigenstandige maat der dingen te vertolken, te billijken en zelfs verder te helpen. Het rechtssysteem is niet primair opgesteld om de wensen van dat ene individu in vervulling te laten gaan om een rechtvaardigere samenleving proberen dichterbij te brengen. Het systeem is er om te begrenzen, juist om het grotere geheel rechtvaardiger, meer solidair, gelijkter en vrijer te maken. Vrijheid kan zich altijd pas ontplooiën binnen duidelijke grenzen en beperkingen. Dit betekent dat een rechtssysteem bij voorkeur een ventiefunctie in de wet heeft ingebouwd, zodat maatwerk en de uitzondering op de regel mogelijk zijn binnen het rechtssysteem. Maatwerk en uitzonderingen moeten zo veel mogelijk een grondslag hebben in de regels zelf, bedacht door de wetgever.

Het grote en onbesproken probleem is dat we ons te weinig willen realiseren dat we de werkelijkheid in sluiers zien. Maakbaarheid veronderstelt een gemeenschappelijk beeld over het optimum en dat we weten wat er speelt.

Maar we kunnen nauwelijks onszelf doorgronden, laat staan een ander. Ons inzicht in de mens en in eerder, huidige of toekomstig deviant gedrag is betrekkelijk beperkt, dus de aan te leggen maat der dingen moet niet te veel stoelen op het vermeende inzicht en begrip van de individuele ambtenaar en magistraat. Een algemene, generieke aanpak en straf zijn ook om die reden verstandig en minder pretentius.

Scholen in de wijze van rechtsvorming en de proliferatie van rechten

Het is van alle tijden dat rechters de wet interpreteren. Dat was een kleine eeuw geleden al zo toen de Hoge Raad bepaalde dat de diefstal van elektriciteit diefstal van een goed was, zoals het in de wet stond. Interpretieren van de wet is daarom noodzakelijk om de levensduur van een wet niet te kort te laten zijn. Zoals altijd gaat het echter om maatvoering, balans en evenwicht, want de wet opzijzetten mag uitdrukkelijk niet.

Er zijn twee scholen. De eerste school legt het primaat bij de wetgever en biedt de rechter minder ruimte. Enkele voorbeelden die vanuit die optiek schuren zijn de hogere bewijseisen die de rechter ging stellen aan door de wetgever ingevoerde bepalingen, zoals het roekeloos aan het verkeer deelnemen. Door veel meer bewijs te vergen dan wat voor nogal wat juristen redelijk leek, lukt het vrijwel niet meer om verkeersvandalen voor roekeloosheid veroordeeld te krijgen. Of neem het strafvorderlijk toezicht op overheidsop treden. Tot 2013 kwam het nog voor dat de politie onrechtmatig bewijs had vergaard wat leidde tot uitsluiting van dat bewijs of tot

het niet ontvankelijk verklaren van de officier van justitie in de bewuste strafzaak. De rechtspraak heeft in februari 2013 die weg afgesneden, zodat het Openbaar Ministerie en het verkregen bewijs in nogal wat zaken niet langer buitenspel wordt gezet. Dat vonden en vinden veel rechtshandhavers een goede zaak. De vraag is evenwel of het de rechter moet zijn die de wettelijke voorschriften voor het naleven van de spelregels in de opsporing moest aanpassen. Had de wetgever die keuze niet moeten maken?

Daar staat de tweede stroming tegenover. Ik neem de bekende Urgenda-uitspraak waarin het hof een hele serie internationale, de staat bindende en door de wetgever gesanctioneerde klimaatverdragen en afspraken weergeeft. Op zijn beurt sanctioneert de Hoge Raad die weergave op basis van twee artikelen uit het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM). Het is uiteraard een kwestie van waardering, maar dat de rechter hier op objectief onaanvaardbare wijze op de stoel van de wetgever is gaan zitten, klopt volgens de juristen in deze stroming niet. Daar komt bij dat de wetgever keer op keer instemt met aanscherping van de klimaatregeling, maar vervolgens in rechte met het weinig overtuigende argument komt aanzetten dat het Nederlandse aandeel in de wereldwijde vervuiling in absolute termen toch eigenlijk maar gering is.

Bij de eerste stroming hoort het 19e-eeuwse 'legisme' (de rechter is slechts de mond van de wet), dat tot de grote codificaties van de 19e eeuw behoorde. Deze stroming is zo'n 100 jaar geleden al door de civiele kamer van de

Hoge Raad genuanceerd door, (net als voor de codificaties het geval was) in lijn met de Franse rechtspraak, het ongeschreven recht en buitenwettelijke zorgvuldigheidsnormen als rechtsbron opnieuw te erkennen, zoals in de Angelsaksische traditie altijd het geval is gebleven. De Hoge Raad ging daar later in mee met bijvoorbeeld het hierboven genoemde diefstal-elektriciteit-arrest.

De *mainstream* wetenschapper en jurist zullen dus nog niet zo eenvoudig zeggen dat het systeem uit balans is en de rechter op de stoel van de wetgever is gaan zitten. Het systeem is daarvoor te gebalanceerd, met hoger beroep, cassatie, en eventueel nog het Europese Hof voor de Rechten van de Mens en tot slot de mogelijkheid de wet te wijzigen. Het gaat daarom in de continue penduleslag tussen het primaat van de wetgever en de min of meer actieve rechter om de scherpte en precisie van de wet. Een goede grondslag voor een redelijke rechtsstaat is dan ook voor mij dat de wet de uitzonderingen zo goed mogelijk regelt en omlijnt. In de uitvoering kan dat wel, mits de te maken uitzondering objectieverbaar, motiveerbaar, registreerbaar en vergelijkbaar is. Maar de uitzondering moet niet de regel gaan vormen of verdringen. De wet is het primaire vertrekpunt. Uitzonderingen en maatwerk zijn belangrijk, maar altijd binnen het systeem als een ventiel functie, niet als vervanging van het systeem.

We hebben na de Tweede Wereldoorlog een hausse aan rechtenclaims gekregen. Opmerkelijk, want onrecht kan bestreden worden door een overheid zonder dat het aantal schriftelijk geformuleerde rechten uitdijt.

Maar dat is wel gebeurd. Elke minderheid en veel individuele standpunten worden geflankeerd met de stelling dat er sprake is van een (grond)recht dat geschonden wordt. In één adem wordt die stelling dus ondersteund door een beweerdelijke overheidsplicht. De verhouding tussen individuele rechten en plichten is oud en complex, maar rechten hebben we in veelvoud, van rechten op de werkvloer tot aan grondrechten, waarbij het aankomt op de vraag waarop deze rechten georiënteerd moeten zijn. Op zelfverwerking, zelfontplooiing of zelfbeschikking, jazeker, maar toch ook op het collectief en om de ander tot zijn recht te laten komen. We leven niet alleen voor onszelf op de wereld. En als we dan toch kiezen voor ons eigen zelf, dan alleen als we daarmee de ander of de gemeenschap niet schaden en we niet het de overheid laten opknappen, want anders wordt het systeem een vervoermiddel om ons consumentisme en eigenbelang te realiseren. Anders gezegd, de overheid en de magistratuur zijn geen servicekantoren om de burger in elke wens tegemoet te komen, maar zijn er om te sturen, soms in een richting die de consumentistische burger met zijn navoelbare eigenbelang niet preferereert. Naarmate mensen allerlei rechten die ze menen te hebben steeds meer gaan kwalificeren als een 'grondrecht', komen de daadwerkelijke grondrechten steeds meer in het gedrang. Er ontstaat een inflatie, waardoor het exclusieve karakter van onze wezenlijke rechten minder waard wordt. Met droge ogen heb ik horen beweren dat er een fundamenteel 'recht op internet' of 'recht op groen in de wijk' bestaat. In dat verband moeten we zuinig zijn op wezenlijke (grond)rechten en deze niet te

gemakkelijk uitbreiden, om conflicterende rechten en een overdaad aan moeilijk inlosbare overheidsplichten te voorkomen.

De Vlaamse hoogleraar sociologie Mark Elchardus betoogt in zijn laatste boek *Reset* (2021) dat we op onze hoede moeten zijn bij het ontwikkelen van de mens als maat der dingen. Het strafrecht staat voor het bewaken van de balans, het zoeken naar evenwicht, tussen wat een regering wil en wat de individuele mens aan bescherming (nodig) heeft. D e continue spanning tussen terechte instrumentaliteit van een overheid die overheidsdoelen met behulp van het strafrecht wil realiseren, en de rechtsbescherming van een burger, vormt een voortdurende bascule, waarbij niet te veel de opvatting van de individuele magistraat leidend mag zijn. Het Nederlandse College van Procureurs-Generaal is bijvoorbeeld juist mede opgericht om de rechtseenheid dichterbij te brengen. Het recht is er om kwetsbare mensen te beschermen en rechtsbeoefenaren doen dat mede via de waarborging van een kwetsbaar rechtssysteem. Te veel maatwerk maakt dat het systeem inflatiegevoelig wordt en willekeur dreigt, zoals vroeger, waarbij de individuele (rechterlijk) ambtenaar zijn eigen oordeel laat prevaleren. Het stelsel van excepties kan wel worden aangepast, met meer uitzonderingen ingebouwd en meer discretionaire ruimte gecreëerd, maar die verbouwing moet dan wel binnen het systeem passen. Een ventiefunctie regel je in de wet. Als dat laatste te weinig gebeurt verdient de wet aanpassing en niet te veel rechterlijke creativiteit met bewijsminima of aanpassingen van de straftoemeting. Denk aan het te eigenmach-

tig omzeilen van het taakstrafverbod of verruiming van de noodweergrenzen. Het systeem kan overleven en minder onbalans opleveren als discipline en matigheid gaan tellen. Dit geldt voor regering en parlement. Complimenten voor de parlementari er, de regeerder en de magistraat die zijn stelling verlaat en tegen de achterban zegt dat het toch geen verdedigbare stelling was.

Bovenal moeten we in de gaten houden dat het spreken en denken over burgerrechten complex en tegenstrijdig kan zijn. In het EVRM staan immers ook plichten voor de overheid om individuele mensenrechten, beschermenswaardige rechten, te vertalen naar overheidsmaatregelen om die bescherming te bieden. Dat geldt voor handelingsonbekwame kinderen en dementerende ouderen die, als het er echt op aankomt, hun eigen recht niet goed meer kunnen effectueren doordat ze zich niet (meer) kunnen uiten.

Te hooggestemde pretenties van het recht intomen via relativering van de maakbaarheid

De pretenties van het recht weerspiegelen die van de burger, de politicus, de beleidsmaker en de media. Niemand uitgezonderd. De mens is van nature eerder een dromer, een maker van wensen en minder iemand die zicht heeft op zijn eigen gebrek en onmacht. Kwaad, zwakte, kwetsbaarheid en schuld zijn geen foute begrippen, maar worden minder op waarde geschat.

In een lastig publiek debat met veel scherpe emoties en veel aandacht voor individuele burgers die door de toepassing van het

recht in de klem zouden komen, is het een kunst om het rechtssysteem te verdedigen. Misschien is het antwoord wel gelegen in de liefde voor het systeem, zoals de filosoof Iris Murdoch bepleitte (Schaubroeck 2020). Wie het eigenbelang probeert weg te denken, de eigen positie relativeert, de gebrekkigheid van de eigen standpunten aanvaardt, en ziet dat onze individualiteit maar een kruimel op de rok van het universum is, die deelnemer aan het debat ziet dat er veel meer verdedigbare standpunten mogelijk zijn. In zijn ogen is liefde een vorm van kijken waarbij je de belangen en percepties van anderen voor ogen ziet en zo minder normerend bent.

In de fraaie roman *Leven en lot* (1980) van Vasili Grossman staat de volgende prachtige zin: “De natuur heeft een afkeer van leegte” (p. 372). Natuur groeit dus altijd. Onkruid, sprietjes, enzovoorts piepen tussen stenen en rotsen tevoorschijn. Er wordt altijd gewoerd om leegte te vullen. Zo is het ook met de natuurlijke neiging van de mens om het menselijk tekort te vullen. Lijdzaamheid kan een grote deugd zijn, maar niet voor degenen die moeilijk kunnen leven met tegenslag, lijd en verdriet. In de kern geldt dat ook voor beleidsmakers, zij willen altijd oplossen, het menselijk tekort kleiner maken (Van Putten 2020). Op zich is daar niets mis mee. Omdat we de natuurkrachten wilden beheersen en aanwenden hebben we geleerd vuur te maken en te benutten. We willen heersen, beheersen, maar dat is ingewikkeld. Kijk maar naar hoe het ons niet of moeilijk lukt om onszelf te beheersen. Zelfbeheersing is een kardinale deugd waarin het echter moeilijk is te gloriëren, ook voor willekeurig welk

overheidsorgaan. Dat komt ook doordat het vorige beleid niet werkte, of omdat de doelen te abstract waren, of onderling te conflicterend. Of vanwege te weinig financiële middelen om het doel te bereiken, of omdat het tijdspad te naïef was. Dat geldt voor alle publiekrechtelijke organisaties. Wie probeert onbevangen te kijken ziet integere participanten in het publieke discours die ploegen op rotsige bodem, waarvan het beleid zo niet ontkiemt. Wie ondanks de complexiteit van zo’n poging de eigen tijd wil begrijpen ziet een goed gevecht over de inrichting van de staat en de overheidsorganisaties daarbinnen. Een gevecht over de koers van het overheidsbeleid en van het strafrechtelijk beleid. En vooral over wie waarvoor verantwoordelijk is, welke bevoegdheden iedereen krijgt en hoe het conflicteren van die onderscheidene bevoegdheden uitpakt.

Uitleiding

De eerste lijn uit voorgaand betoog is dat in de spanningen tussen de staatsmachten, tegenspraak van groot belang is. Welnu, dat primaat behoort bij de wetgevende macht te liggen, bij het parlement en niet bij bijvoorbeeld rechters of bij maatschappelijke organisaties. De tweede lijn is dat dit primaat moet resulteren in wetten met voldoende ruimte binnen de wettelijke bepalingen zelf om enig maatwerk jegens de justitiabele toe te passen. Daarbij moeten de rechtstoepassers steeds voor ogen houden dat onze rechtsstaat is gebouwd op het begrip van de rechtsgelijkheid, juist om ongelijkheid tegen te gaan. Ongelijkheid die helaas kan schuilgaan in de taakopvatting van individualistische rechterlijke of ambtelijke rechtsbeoefe-

naren die maatwerk menen te leveren jegens de persoon van de justitiabele. Maatwerk is belangrijk, maar dan als uitzonderingsmogelijkheid ingebed in de wet. Deze opvatting is van groot belang voor de liberalen die van oudsher altijd de wet voorrang hebben gegeven boven de rechterlijke en niet-rechterlijke ‘toepassers’ van de wet, teneinde rechtsongelijkheid tegen te gaan.

Wat betekenen deze lijnen voor liberalen die soms moeite hebben met rechters die wetten te ruim uitleggen of beperken in hun werking, of voor liberalen die na de toeslagenaffaire een grotere rol voor maatwerk bepleiten? In een gezonde en continue krachtmeting tussen de drie staatsmachten houdt liberale politiek een keuze in voor heldere, precieze en haalbare wetten die geen eindeloze rechterlijke en ambtelijke interpretatie vergen en evenmin utopische vergezichten koesteren over een optimaal veilige samenleving. Die liberale stelligheid heeft spanning opgeleverd ten aanzien van de uitvoering van wetten door het Openbaar Ministerie, de politie en bijvoorbeeld reclassering. Liberale strafrechtspolitiek die op langere termijn wil overtuigen komt neer op terughoudende strafrechtspolitiek, precieze(-re) wetteksten en voldoende financiën voor de maatschappelijke organisaties in de rechtspraak. Op die manier wordt de rechtsstaat meer geconsolideerd. Helaas ken ik niet veel fundamentele liberale strafrechtstheorieën. Misschien is het liberalisme daar te nuchter voor. Maar geloofwaardige en terughoudende overheidspolitiek was lange tijd het devies van liberalen. De uitvoering van wetten kan, mag en moet daarom beter. De wettekst moet proberen de uitzonderingen te voorzien en deze

te benoemen zodat de rechter deze niet zelf hoeft te verzinnen, maar een beroep op de wet kan doen waarin de uitzonderingen al opgenomen zijn.

Bovenal moeten we proberen elkaar niet te verketteren. De politicus, de beleidsmaker en de magistraat zijn geroepen het recht te ontwikkelen en te praktiseren, maar zullen terugblikkend veelal getroffen worden door de vergeefsheid van hun inspanningen. Die reflectie biedt een relativiserende troost.

Utrecht, 4 maart 2022.

Prof.dr.mr. M. (Rinus) Otte is procureur-generaal bij het Openbaar Ministerie en hoogleraar organisatie van de rechtspleging aan de Rijksuniversiteit Groningen. Voorheen was hij rechter.

Literatuurlijst

- Elchardus, M., *Reset. Over identiteit, gemeenschap en democratie*, Aalter, 2021.
- Grossman, V., *Leven en lot*, Amsterdam, 2008 [1980].
- Van Putten, R., *De ban van beheersing. Naar een reflexieve bestuurskunst*, proefschrift voor de Vrije Universiteit Amsterdam, Den Haag, 2020.
- Schaubroeck, K., *Iris Murdoch*, Borgerhout, 2020.

Zorg

Is een vaccinatieplicht te rechtvaardigen in een liberale democratie?

door Marcel Verweij en Roland Pierik

Nederland heeft een tijdlang een vorm van een vaccinatieplicht gekend: al in de 19e eeuw moesten ouders bij schoolgaande kinderen een bewijs van vaccinatie kunnen overleggen, het zogenoemde ‘pokkenbriefje’. Gaandeweg werd deze verplichting minder strikt. Met toestemming van de burgemeester kon ervan afgeweken worden. Eerst werd het mogelijk om wegens gezondheidsredenen een vrijstelling te krijgen voor de vaccinatieplicht, en later ook wegens gewetensbezwaren. Voor andere vaccinaties heeft Nederland nooit een plicht gehad, maar tijdens de verschillende polio-epidemieën in

het laatste deel van de 20e eeuw, was er nadrukkelijke maatschappelijke discussie over beperking van de keuzevrijheid van ouders. Ook in het afgelopen decennium zwol het debat weer aan (Pierik & Verweij 2020). De deelname aan het Rijksvaccinatieprogramma in Nederland liep langzaam terug, terwijl mazelen op verschillende plekken in de wereld opnieuw uitbrak. In het verleden waren het vooral religieuze bezwaren bij twee reformatorische gezindten: de Gereformeerde Gemeenten in Nederland en de Oud Gereformeerde Gemeenten. In de laatste 20 jaar zijn andere, minder religieuze redenen vaker

een reden voor weigering: groepen ouders hebben minder vertrouwen in veiligheid, nut en noodzaak van vaccinatie, en besluiten daarom hun kinderen niet meer te vaccineren. Diezelfde motivatie speelde ook een belangrijke rol in de afgelopen anderhalf jaar bij vaccinatie tegen COVID-19. Nu ging het juist niet om vaccinatie van kinderen, maar van volwassenen. Twijfels over noodzaak ('een griepje'), over mogelijke bijwerkingen van het vaccin ('te snel ontwikkeld') en wantrouwen tegen de overheid en farmaceutische industrie stonden optimale vaccinatiegraad in de weg. In dit artikel bespreken we de vraag of in de context van zo'n afnemende vaccinatiebereidheid een collectieve vaccinatieplicht gerechtvaardigd kan zijn in een liberale democratie.

Vaccinatiedrang of -dwang?

Voordat we op de normatieve kwestie ingaan is het goed om verschillende vormen van een vaccinatieplicht te onderscheiden. We hebben het vaak over een vaccinatieplicht, maar de maatregelen zoals die in veel andere landen al zijn ingevoerd zijn het best te karakteriseren als een heel sterke vorm van vaccinatieplicht. Denk aan een wettelijke regeling die vaccinatie van kinderen als voorwaarde stelt voor toegang tot kinderdagverblijf of school: dergelijke wetten gelden in veel staten in de VS, in Frankrijk, Italië en veel andere landen (Navin 2018; Ward 2018; Vaz 2020). In Australië is vaccinatie een voorwaarde voor het verkrijgen van kinderbijslag. Bij volwassenen – en dan specifiek in de COVID-19-pandemie – zijn een 2G- of een 3G-beleid de bekende voorbeelden: als

gevacineerde heb je toegang tot sociale activiteiten waar de kans op besmetting groot is, zoals massale bijeenkomsten of horeca. Bij een 3G-beleid hebben, behalve gevaccineerden, ook mensen met een recente negatieve test of een bewijs van doorgemaakte infectie toegang. Met 2G vervalt de mogelijkheid om met een negatieve test toegang te krijgen, en is de drang om je te laten vaccineren dus nog groter. In al deze gevallen resteert nog wel enige keuzevrijheid: individuen kunnen vaccinatie weigeren maar daar zijn meer of minder hoge 'kosten' aan verbonden.

Een verdergaande stap is om vaccinatie zonder meer wettelijk verplicht te maken, waarmee vaccinatieweigering illegaal en dus strafbaar wordt. In België geldt dit al lang voor poliovaccinatie van kinderen. Recent hebben enkele landen, zoals Oostenrijk, (tijdelijk) voor dit beleid gekozen om de vaccinatiegraad tegen COVID-19 te vergroten. Juridisch gesproken is er geen keuzevrijheid meer: wellicht zullen sommige mensen bereid zijn om boetes te betalen, maar vanuit het recht bezien zijn die kosten van een andere orde dan de kosten van het verliezen van toegang tot kinderdagverblijf: weigering is illegaal, het is strafbaar, en het kan impliceren dat een weigeraar geen Verklaring Omtrent het Gedrag (het vroegere bewijs van goed gedrag) meer krijgt.

De ultieme vaccinatieplicht is om afzien van vaccinatie niet alleen strafbaar te stellen, maar om vaccinatie zo nodig onder dwang toe te dienen. We laten deze laatste stap in dit artikel buiten beschouwing omdat deze eigenlijk nooit echt aan de orde is.

De principiële argumentatie voor een vaccinatieplicht

Of het nu om volwassenen of kinderen gaat, de principiële basis voor een vaccinatieplicht is hetzelfde. Een vaccinatieplicht maakt inbreuk op een aantal fundamentele grondrechten zoals die zijn vastgelegd in de Grondwet en het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM). Ten eerste belet deze sommige groepen om te leven volgens hun eigen religie of levensovertuiging: het recht op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst (artikel 9 EVRM, artikel 6 Grondwet). Daarnaast is ook het recht op lichamelijke integriteit in het geding: de onaantastbaarheid van het lichaam (artikel 8 EVRM, artikel 11 Grondwet). Bij vaccinatie van kinderen speelt daarnaast ook nog de ouderlijke autonomie die ouders hebben op basis van artikel 8 EVRM (eerbiediging van familielieven) een rol. Dit zijn fundamentele mensenrechten, maar dat betekent niet dat ze absoluut gelden. Er kunnen goede redenen zijn om deze vrijheden te beperken. De beperkingen worden zowel in de relevante wetten en verdragen expliciet benoemd (Pierik 2019). In algemene zin kunnen ze herleid worden tot het bekende ‘schadebeginsel’ van John Stuart Mill: het is gerechtvaardigd om de vrijheid van het individu in te perken als dat nodig is om schade aan anderen te voorkomen: de centrale these van Mills essay *On Liberty* (1859).

De eerste cruciale vraag is dan of en in welke zin de keuze om af te zien van vaccinatie schadelijk kan zijn voor anderen. We zien twee argumentatielijnen. De eerste is dat die

keuze ertoe kan leiden dat je zelf (of je kind) besmet raakt en vervolgens weer andere mensen infecteert die mogelijk ernstig ziek worden. De tweede argumentatielijnt legt de nadruk op collectieve beschermingsmaatregelen. Met collectieve vaccinatie is het vaak mogelijk om bescherming op groepsniveau te realiseren: de kans dat individuen die nog kwetsbaar zijn besmet worden (kinderen die nog niet gevaccineerd zijn, individuen bij wie het vaccin onvoldoende werkt, patiënten met zwak immuunsysteem, etc.) wordt heel klein als het overgrote deel van de populatie om hen heen al immuun is. Zo’n collectieve bescherming is bovendien van groot belang om de maatschappij als geheel te beschermen tegen ernstige, ontwrichtende uitbraken. Natuurlijk, een 100 procent deelnamegraad is niet noodzakelijk, maar iedere weigering ondermijnt en verzwakt de collectieve bescherming. Ook dat kan gezien worden als ‘schade aan derden’; Mill stelt dat zijn argumentatie ook dwang rechtvaardigt die gericht is op:

“... positive acts for the benefit of others, which he may rightfully be compelled to perform, such as to give evidence in a court of justice; to bear his fair share in the common defence, or in any other joint work necessary to the interest of the society of which he enjoys the protection” (Mill 1991, 15).

De groepsbescherming die met collectieve vaccinatie bereikt kan worden is zo’n maatschappelijk belang waar iedereen, ook de vaccinatieweigeraar, van profiteert; dwang om mensen te bewegen tot vaccinatie kan daarom vanuit het schadebeginsel worden

gerechtvaardigd. Overigens heeft die groepsbescherming een ander karakter dan veel andere “joint works necessary to the interest of the society”, zoals bijvoorbeeld dijken. Een dijk beschermt de gemeenschap tegen overstromingsgevaar, en die bescherming functioneert net zo goed als enkele burgers er niet aan bijdragen – het betekent alleen dat de inspanning van (of de kosten voor) hen die wel bijdragen groter zal zijn. Bij collectieve vaccinatie impliceert iedere niet-deelname een lacune in de groepsbescherming: het zijn immers de individuen zelf die door hun eigen individuele immuniteit bijdragen aan groepsimmuniteit en voorkomen dat zij een rol kunnen spelen in een keten van infecties. De lacune die een weigeraar ‘achterlaat’ wordt niet opgevuld door een andere persoon die wel kiest voor vaccinatie (al zal de weigeraar natuurlijk ook bijdragen aan de collectieve bescherming als hij na infectie zelf ook immuun is geworden). Bovendien: als mensen kunnen weigeren en daar zonder consequenties mee weggelaten, ondermijnt dit de motivatie van anderen om wel bij te dragen. Dat is met name relevant in een tijd als de onze, waarin – ondanks brede wetenschappelijke consensus over veiligheid en effectiviteit van vaccins – menigeen nog twijfelt over vaccinatie. In die zin beschouwen we het besluit om af te zien van collectieve vaccinatie als schadelijk voor iedere medeburger – vanzelfsprekend op voorwaarde dat er consensus is in de medische wetenschap over de veiligheid en effectiviteit van die vaccinaties. Op basis van het schadebeginsel is er dan een principiële basis om keuzevrijheid te beperken.

De complexiteit van proportionele drang en dwang

Die principiële rechtvaardiging is nog niet voldoende om te concluderen dat een vaccinatieplicht ethisch en juridisch gerechtvaardigd is. Dat is alleen het geval als het middel ook als proportioneel beoordeeld kan worden, en dat betekent dat de interventie niet alleen een legitiem doel dient – gezondheidsschade voorkomen – maar ook effectief is, niet verder ingrijpt in de vrijheid van burgers dan nodig is om dit doel te bereiken, en in een juiste verhouding staat tot de gezondheidsrisico's die vermeden worden. Dit omvattende oordeel hangt sterk af van de omstandigheden van het geval en die zullen per maatschappelijke en epidemiologische context verschillen. Ten eerste is, zoals eerder aangegeven, een 100 procent deelnamegraad niet noodzakelijk om tot een stevige groepsbescherming te komen. Dat betekent dat als we met vrijwillige vaccinatiegraad al tot een voldoende deelname komen, vrijheidsbeperking disproportioneel is. Vanzelfsprekend moet daarom altijd eerst worden ingezet op overtuiging, het beantwoorden van zorgen of misvattingen van burgers, en het wegnemen van mogelijke praktische belemmeringen die vaccinatie in de weg staan. Op de vraag hoe hoog de vaccinatiegraad moet zijn voor adequate bescherming is geen eenduidig antwoord te geven (RIVM 2019). Het hangt af van de aard van de infectie. Bij een zeer besmettelijke aandoening als mazelen is een deelname van zo'n 95 procent wenselijk, voor de meeste andere infecties ligt dat niveau lager – en dus is er voor wat betreft mazelen eerder reden om tot een verplichtend beleid

te komen. In 2021 was 93,6 procent van de tweejarigen tegen mazelen gevaccineerd, en 91,3 procent volledig gevaccineerd (RIVM 2021).

Maar er zijn nog veel meer factoren die een rol spelen bij de beoordeling van proportionaliteit: hoe ernstig is de ziekte? Hoe goed is deze te behandelen? Hoe effectief is het vaccin in het voorkomen van infecties? Wat voor bijwerkingen kunnen zich nog steeds voordoen? En ook: welke maatregelen worden precies overwogen: wordt vaccinatie wettelijk verplicht? Of wordt het – bij kinderen – als voorwaarde gesteld voor toegang tot kinderopvang, of school, of als voorwaarde voor kinderbijslag – en wat zijn de bezwaren daartegen? Bij volwassenen: wordt vaccinatie wettelijk verplicht? Geldt het als voorwaarde voor toegang tot horeca, festivals en cultuur? En zijn er dan alternatieven voor vaccinatie (bijvoorbeeld een recente negatieve test – 3G) of niet? En ook hier moeten we weer beoordelen hoe ingrijpend dergelijke drang of dwang is, en hoe deze zich verhoudt tot de ellende van de infectieziekte als deelname aan vaccinatie suboptimaal blijft.

Uiteindelijk is het in een democratische rechtsstaat aan het parlement om deze afwegingen te maken. Vanuit de ethiek en rechtsfilosofie is het wel mogelijk om richting te geven. Laten we bijvoorbeeld kijken naar wat voor vaccinatiemaatregelen te rechtvaardigen zouden zijn in tijden van een pandemie als COVID-19.

Vaccinatieplicht ten tijde van een epidemie?

Voor infectieziekten zoals mazelen of kinkhoest die endemisch en grotendeels onder controle zijn volstaat het vaak om vaccinatie alleen op kinderen te richten. Het zijn immers vooral jonge kinderen die risico lopen; volwassenen zijn al beschermd door vaccinatie in hun kinderjaren of door een door-gemaakte infectie. Dit is anders bij een uitbraak van een nieuwe infectieziekte, zoals bij het SARS-CoV-2-virus. Als ook volwassenen kwetsbaar zijn en velen ernstig ziek worden, kan dit de hele samenleving ontwrichten: veel mensen vallen uit door ziekte, kritieke delen van de gezondheidszorg worden overspoeld door ernstig zieke patiënten, en gezonde mensen zullen contact vermijden uit angst besmet te worden. Die ontwrichting gaat nog verder als er drastische maatregelen genomen moeten worden om besmettingen in te perken en de epidemie onder controle te krijgen. Denk aan verplichte isolatie na besmetting, quarantaine (soms grootschalig) na mogelijke blootstelling, verplichte testen, het afgelasten of sluiten van allerlei bijeenkomsten – tot aan complete *lockdowns* toe. Let wel: ook deze inperkingsmaatregelen zijn primair te rechtvaardigen op basis van Mills schadebeginsel: ze zijn nodig om de pandemie zo veel mogelijk te beperken en daarmee veel menselijk leed te voorkomen. En dat heeft implicaties voor de vraag of vaccinatiedrang en -dwang tijdens de epidemie gerechtvaardigd zijn.

Tijdens de pandemie hebben we in verschillende publicaties ervoor gepleit om

gevaccineerden meer vrijheid te geven, en uiteindelijk gebeurde dat ook met het (3G-) coronatoegangsbewijs (Verweij & Pierik 2020; 2021). Vaccinatieweigeraars beschouwden het als een onomwonden vaccinatieplicht. Terecht? Met vaccinatie had je inderdaad toegang tot horeca en andere gelegenheden, maar die toegang kon evengoed verkregen worden op basis van een recente negatieve coronatest. Natuurlijk zorgde het beleid voor een druk op burgers om zich te laten vaccineren, maar een vrijheidsbeperkende maatregel was het niet: de coronapas bood juist *meer vrijheid* in een context waarin het maatschappelijk leven al door vergaande *lockdowns* aan banden was gelegd.

In die context – meer specifiek medio 2021 – was het bij uitstek ethisch gerechtvaardigd om gevaccineerden meer vrijheid te bieden. De infectiemaatregelen die genomen waren moesten immers ook blijven voldoen aan het principe van proportionaliteit, en dus niet ingrijpender zijn dan noodzakelijk. Als sommige groepen – lees gevaccineerden – geen enkele of een significant kleinere rol spelen in de verspreiding van het virus, is het redelijk om die mensen hun bewegingsvrijheid terug te geven. Vasthouden aan dezelfde maatregelen voor ieder individu – ook zij die niet of nauwelijks besmettelijk kunnen zijn – is niet nodig om de pandemie te bedwingen en dus disproportioneel. Let wel: de Milliaanse argumentatie is hier dus niet dat afzien van vaccinatie schadelijk is voor derden en dat daarom keuzevrijheid mag worden beperkt. Het punt is dat ieders vrijheid al beperkt wordt om schade te voorkomen, maar

dat het niet nodig is die maatregel ook toe te passen op mensen die niet of nauwelijks meer besmettelijk zijn. Deze specifieke argumentatie voor ‘meer vrijheid voor gevaccineerden’ verloor kracht door de opkomst van de Omicron-variant van het coronavirus. De bestaande vaccines boden nog wel goede bescherming tegen ernstige ziekte, maar ze waren minder effectief in het voorkomen van besmettingen. Groepsbescherming door middel van vaccinatie was in die context niet meer haalbaar. Met nieuwe virusvarianten en andere, effectievere vaccins tegen COVID-19 zal de argumentatie echter weer relevant kunnen worden.

In wat voor omstandigheden is het afzien van vaccinatie wel te beschouwen als een vorm van schade aan derden, op grond waarvan vaccinatiedrang of -dwang gerechtvaardigd kan worden? Stel dat in de pandemie vaccinaties wél goed werken tegen besmetting, maar dat de ziekte toch om zich heen blijft grijpen omdat onvoldoende mensen gevaccineerd zijn; het bestaande 3G-beleid blijkt onvoldoende om weigeraars over te halen. Niet alleen vaccinatieweigeraars zelf zijn kwetsbaar, maar ook andere groepen kunnen ernstig ziek worden. Denk aan ouderen, mensen met een verzwakt immuunsysteem, en kinderen die te jong zijn voor een vaccin. De ziektelast en de maatschappelijke schade door de noodzakelijke *lockdown*-maatregelen zijn enorm, en het vergroten van de vaccinatiegraad lijkt de enige weg te bieden om uit deze situatie te komen. In zo’n situatie kunnen we de Milliaanse argumentatie rechtstreeks toepassen op vaccinatiewei-

gering: weigering is een keuze die de collectieve actie ter bescherming van iedereen ondermijnt, en dwang of sterke drang zijn in beginsel gerechtvaardigd om de epidemie te bedwingen.

Wat voor vrijheidsbeperking is dan proportioneel? In Nederland werd eind 2021 wetgeving voorbereid die ruimte zou bieden voor 2G-beleid. In sommige landen, zoals in Oostenrijk, werd zelfs gekozen voor een echte vaccinatieplicht met strafrechtelijke sancties (een periodieke boete) voor weigeraars. Als we aannemen dat verhoging van de deelnemegraad noodzakelijk is om de epidemie te bedwingen, en dat dit alleen lukt door keuzevrijheid te beperken, dan lijkt op het eerste gezicht een 2G-beleid – dat mensen nog steeds ruimte biedt om van vaccinatie af te zien – te verkiezen boven een algemene wettelijke plicht die verder ingrijpt in ieders vrijheid. Toch zijn er vragen bij te stellen.

Een belangrijk bezwaar is dat met zo'n 2G-beleid de overheid aan burgers en private organisaties opdraagt om medeburgers op grond van hun overtuigingen en persoonlijke keuzen uit te sluiten van sociale activiteiten. Het werkt niet alleen een tweedeling en verdere polarisatie in de hand, het betekent dat burgers die tweedeling ook zelf moeten handhaven. Juist tijdens een ontwrichtende pandemie waarin solidariteit een cruciale deugd is, is het onwenselijk om sociale uitsluiting als maatregel in te voeren. Natuurlijk, het valt niet mee om solidair te zijn met mensen die niet bereid zijn bij te dragen aan collectieve bescherming. Maar de weigering van velen maakt op zijn minst duidelijk dat

vaccinatiedrang en -dwang maatschappelijk omstreden zijn. In die context is het niet gepast dat de overheid afdwinging van het beleid delegeert naar private partijen. Het is dan misschien te verkiezen dat de overheid zelf verantwoordelijkheid neemt voor het realiseren van een voldoende deelnemegraad door vaccinatie wettelijk verplicht te maken en weigering te bestraffen met een (periodieke) boete. Dit punt toont de complexiteit van oordelen over proportionaliteit: proportionaliteit is niet slechts een zaak van het kiezen van de minst vergaande inbreuk op vrijheid ten behoeve van de bescherming van gezondheid. Ook andere waarden dan vrijheid en gezondheid zijn relevant, zoals het vermijden dat burgers tegen elkaar worden opgezet. Een grotere inbreuk op vrijheid kan uit oogpunt van proportionaliteit beter te verdedigen zijn dan een kleinere inbreuk die allerlei andere maatschappelijke ellende veroorzaakt.

Tegelijkertijd: die grotere inbreuk op vrijheid die een vaccinatieplicht met zich meebrengt is alleen te rechtvaardigen als de te voorkomen gezondheidsschade en maatschappelijke ontwrichting immens zijn. Er staan immers fundamentele vrijheidsrechten op het spel: het recht op lichamelijke integriteit, en de vrijheid van religie en overtuiging. Rechtvaardigde de COVID-19-pandemie zo'n inbreuk op de individuele vrijheid van vaccinatieweigeraars? Dat is een lastige afweging. Veel mensen hadden het geluk dat ze maar relatief milde klachten hadden na infectie. COVID-19 was echter veel meer dan een stevige griep: het heeft menigeen het leven gekost, veel anderen zijn er langdurig ziek van

geweest, of zijn dat nog steeds, en de impact op de gezondheidszorg was enorm. Indien de vaccins beter zouden beschermen tegen besmetting en de vaccinatiegraad te laag was om de pandemie te bedwingen, dan was een wettelijke vaccinatieplicht op zijn plaats geweest.

Vaccinatiedrang is eerder te rechtvaardigen bij kinderen

Bij volwassenen zijn dwang en drang alleen gerechtvaardigd en proportioneel als er een groot risico op besmetting en maatschappelijke ontwrichting is, zoals bij een uitbraak van een nieuwe ziekte. Als het gaat om jonge kinderen is het verhaal anders. Zij zijn zonder vaccinatie niet beschermd tegen bekende infecties als mazelen en kinkhoest. Er doen zich zo nu en dan uitbraken voor van deze ziekten, maar die zijn bij lange na niet zo ontwrichtend als COVID-19. De overheid heeft echter een bijzondere verantwoordelijkheid om kinderen te beschermen: zij kunnen immers niet voor zichzelf opkomen; de keuze voor of tegen vaccinatie wordt door hun ouders gemaakt. Het zijn dan ook niet de rechten van kinderen die met een vaccinatieplicht worden ingeperkt, maar die van hun ouders. Als ouders besluiten om geen gebruik te maken van het Rijksvaccinatieprogramma, stellen ze hun kind bloot aan voorkombare risico's en ondermijnen ze het collectieve streven om groepsimmunitet in stand te houden. De overheid kan deelname aan het Rijksvaccinatie daarom niet als vrijblijvend beschouwen. Met name als de vaccinatiegraad daalt en op een niveau komt waarop de groepsimmunitet aan kracht verliest, is ingrijpen in de vrijheid van ouders gerechtvaardigd. Waar dat moment precies

ligt, en hoe drang, of zelfs dwang vorm te geven, dat is opnieuw een kwestie van proportionaliteit.

Conclusie

Een vaccinatieprogramma dat gepaard gaat met dwang of drang maakt inbreuk op fundamentele vrijheidsrechten van burgers. Die rechten zijn alleen niet absoluut. John Stuart Mills *On Liberty* biedt een stevige principiële basis voor een vaccinatieplicht. De crux van de normatieve discussie over een vaccinatieplicht is echter de proportionaliteit van drang en dwang: wanneer is een plicht proportioneel, en hoe kan die op een aanvaardbare wijze vormgegeven worden? Ethische en juridische analyses kunnen richting geven, maar uiteindelijk vergt dit politieke oordeels- en besluitvorming waarvoor parlementaire steun gevonden moet worden – zo nodig ook getoetst door de rechter. De terughoudendheid van politici in deze is begrijpelijk, maar al lang voor de COVID-19-pandemie was duidelijk dat deelname aan collectieve vaccinatieprogramma's geen vrijblijvende keuze kan en mag zijn.

Marcel Verweij is hoogleraar filosofie aan de Wageningen Universiteit.

Roland Pierik is universitair hoofddocent rechtsfilosofie aan de Universiteit van Amsterdam.

Literatuurlijst

- Mill, J. S., *On Liberty*. Oxford, 1991 [1859].
- Navin, M., *Values and Vaccine Refusal: Hard Questions in Ethics, Epistemology, and Health Care*, Londen, 2015.
- Pierik, R., Verweij, M.F., 'De rol van meer verplichtende maatregelen in het Nederlandse vaccinatiebeleid. Een kritiek op het Nivel Rapport', *Nederlands Juristenblad*, 2020, nr. 8, pp. 544-550.
- Pierik, R., 'Past een vaccinatieplicht binnen het EVRM-regime?', *Tijdschrift voor Gezondheidsrecht*, 2019, nr. 4, pp. 8-25.
- Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, *Vaccinatiegraad en jaarverslag. Rijksvaccinatieprogramma 2019*, Bilthoven, 2020.
- Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, *Vaccinatiegraad en jaarverslag. Rijksvaccinatieprogramma 2020*, Bilthoven, 2021.
- Vaz, O.M., Ellingson, M.K., Weiss, P. e.a., 'Mandatory Vaccination in Europe', *Pediatrics*, 2020, nr. 2, URL: <https://doi.org/10.1542/peds.2019-0620>.
- Verweij, M.F., Pierik, R., 'Vaccinatie hóéft niet. Maar piep dan ook niet over minder vrijheid', *de Volkskrant*, 17 november 2020, URL: <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/opinie-vaccinatie-hoeft-niet-maar-piep-dan-ook-niet-over-minder-vrijheid~bc2eca4e/>.
- Verweij, M.F., Pierik, R., 'Vaccinatiepas voor café geen discriminatie. Ongelijke behandeling mag, onder voorwaarden', *NRC*, 18 augustus 2021, URL: <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/08/17/vaccinatiepas-voor-cafe-geen-discriminatie-a4055089>.
- Ward, J.K., Colgrove, J., Verger, P., 'Why France is making eight new vaccines mandatory', *Vaccine*, 2018, nr. 14, pp. 1801-1803.

Poetin en de traditie van de rechtvaardige oorlog

door Peter Olsthoorn

Thucydides beschrijft in *De Peloponnesische Oorlog* hoe het machtige Athene kleinere staten dwingt partij te kiezen tussen de Atheense bond en een door Sparta geleide alliantie. Zo eist Athene in 416 v.Chr. dat het eilandstaatje Melos zich na eeuwen onafhankelijkheid onder Atheens gezag stelt en de banden met Sparta verbreekt. Het alternatief is een invasie door datzelfde, veel sterkere, Athene. Melos waarschuwt Athene nog dat een invasie bij andere landen de vrees zal wekken ook slachtoffer te worden van Atheense agressie en de vijandigheid tegen Athene zal vergroten. Athene stelt juist dat het zwak zal lijken als het Melos ongemoeid laat. Nog minder indruk op Athene maakt het verweer van de

Meliërs dat voor een invasie toch elke rechtgrond ontbreekt: de Atheense gezanten delen de Melische onderhandelaars mee dat recht alleen een rol speelt tussen partijen van grofweg gelijke sterkte. In alle andere gevallen geldt dat de sterken doen wat ze willen, en de zwakken dit ondergaan (boek V, 89). Volgens de Atheners is dit een natuurwet en daarmee van alle tijden: anderen doen niet anders, en dat zal zo blijven (boek V, 105). De Meliërs houden voet bij stuk en verliezen de oorlog, waarna Athene de mannen ombrengt en de vrouwen en kinderen verkoopt als slaaf. Het bevriende Sparta komt Melos niet te hulp.

Als je voor Melos Oekraïne leest, en voor Athene Rusland, liggen de parallellen voor het oprapen. Met name de Atheense opvatting dat het altijd zo zal zijn dat in oorlog geen plaats is voor recht en moraal klinkt teleurstellend actueel. Het is ook een opvatting die in verschillende vormen telkens opduikt: van Cicero's uitspraak dat de wet zwijgt als de wapens spreken, Hobbes' veronderstelling dat in de natuurtoestand – waarin staten zich volgens hem ten opzichte van elkaar (nog) bevinden – de mens voor de ander een wolf is, Generaal Shermans standpunt in de Amerikaanse burgeroorlog, dat oorlog hel is en daaraan weinig valt te verfraaien, tot Von Clausewitz' idee dat beperkingen zoals recht en ethiek wezensvreemd aan oorlog zijn. In de internationale betrekkingen gaan zulke opvattingen onder de noemer 'realisme'. Dit realisme stelt twee dingen. In de eerste plaats dat in het verkeer tussen staten de mogelijkheid (en wil) om moreel te handelen ontbreekt. Nationaal eigenbelang en noodzaak regeren, omdat wie zwak is of zwakte toont wordt onderworpen. Ten tweede: pogingen om in morele termen over oorlog en vrede te spreken zijn betekenisloos (Walzer 1992, 3). Het tweede volgt uit het eerste: spreken van moraal is slechts schone schijn als het geen invloed heeft op het handelen (Walzer 1992, 10). Het zogenoemde 'prescriptieve realisme' – staten doen er goed aan amoreel te handelen – voegt daar nog aan toe dat oorlog en moraal vermengen uiteindelijk kan leiden tot meer slachtoffers: een partij die denkt het morele gelijk aan zijn zijde te hebben zal des te meedogenlozer de strijd aangaan (Orend 2006). Dit realisme is een manier van denken over oorlog en vrede die appelleert aan het gezond verstand en op het eerste gezicht een belangrijke waarheid bevat.

Toch valt op dit realisme wel het nodige af te dingen. Sinds Von Clausewitz hebben historici zoals John Keegan (1993) en John Lynn (2003) en denkers zoals Yvonne Chiu (2019) en William H. Shaw (2016) erop gewezen dat oorlog nagenoeg altijd en overal is gevoerd met inachtneming van allerlei regels, rituelen en taboes (ook in de tijd van Von Clausewitz). De belangrijkste is dat oorlog doorgaans wordt overgelaten aan een bepaalde groep in de samenleving: ridders, huurlingen, edellieden, samoerai of, zoals vandaag de dag, (beroeps)militairen. Zulke beperkingen zijn niet vreemd aan wat oorlog is, maar vormen daar juist een essentieel onderdeel van. Oorlog is vaak een verrassend gereguleerde praktijk. Veel van die normen die de schade die oorlog aanricht in ieder geval tot op zekere hoogte beperken, vinden we uitgewerkt in de traditie van de 'rechtvaardige oorlog'. Die traditie van de rechtvaardige oorlog probeert een middenweg te bieden voor een niet realistisch (voor politici althans) pacifisme dat zelfs oorlog ter zelfverdediging niet toestaat en een al te realistisch realisme dat stelt dat in een oorlog staten hun naakte eigenbelang wel moeten volgen. Juist omdat het een schijn van waarheid suggereert, is het realisme met zijn aanname dat staten hun macht willen vergroten en dat andere mogelijke motieven praatjes voor de vaak zijn, een geduchtere tegenstrever van de traditie van de rechtvaardige oorlog dan het pacifisme.

De ogenschijnlijke aannemelijkheid van het realisme ligt onder andere in de aanname dat moraal relatief is, en dat er geen algemeen aanvaard oordeel mogelijk is over wat wel en niet is toegestaan bij het voeren van een oorlog. De traditie van de rechtvaardige

oorlog neemt van dat relativisme nadrukkelijk afstand. Uiteindelijk kan iedereen een aantal basisprincipes onderschrijven die het leed dat oorlog veroorzaakt zo veel mogelijk inperken. Michael Walzer heeft in zijn *Just and Unjust Wars* (1992, eerste editie 1977) dat standpunt het invloedrijkst verwoord. Walzer verwijst daarbij naar Melos: iedereen ziet dat de rechten van de Meliërs met voeten getreden zijn, en dat de Atheners een grote onrechtvaardigheid hebben begaan door een andere staat met geweld hun wil op te leggen. Ook in Athene was de rechtvaardigheid van de invasie van Melos onderwerp van debat. Dat geeft al aan dat je over de moraliteit van oorlog zinvol kunt praten – zoals je ook zinvol over de strategie van een oorlog kunt praten. Dat gesprek hoeven we niet over te laten aan militairen: het zijn onder andere filosofen en juristen (en uiteindelijk ook wijzelf) die dat gesprek voeren en daarmee de traditie van de rechtvaardige oorlog verder vormgeven. Die traditie heeft geen kracht van wet, maar biedt een vocabulaire om over oorlog te praten in morele termen. Tegelijkertijd heeft de traditie wel degelijk invloed: zij ligt bijvoorbeeld aan de basis van het humanitair oorlogsrecht en de conventies van Genève. De meeste pleitbezorgers van de traditie menen dat de principes van de traditie van de rechtvaardige oorlogvoering, ook al gaan sommige eeuwen terug (de benaming ‘traditie van de rechtvaardige oorlog’ is in die zin correcter dan het wijder verbreide ‘theorie van de rechtvaardige oorlog’), voldoende algemeen zijn om ook van toepassing te zijn op hedendaagse conflicten zoals nu in Oekraïne. Net als bij de wetten geldt hier dat gebrekkige naleving van deze principes aan hun geldigheid niet per se afdoet.

Principes van rechtvaardige oorlog

De principes van de traditie van de rechtvaardige oorlog zeggen zowel iets over wanneer men mag besluiten tot oorlog over te gaan, het *jus ad bellum*, als hoe militairen die oorlog vervolgens moeten voeren, het *jus in bello*. Tegenwoordig zien de meeste theoretici deze twee domeinen als gescheiden: politici kunnen tot een onrechtvaardige oorlog besluiten, maar in hoeverre militairen vervolgens rechtvaardig vechten is een andere vraag. Militairen zijn volgens de traditie verantwoordelijk voor hoe zij vechten, niet voor waarvoor zij vechten (Walzer 1992; zie voor een andere opvatting: McMahan 2009). Wat betreft het *jus ad bellum*: de belangrijke criteria zijn dat een oorlog een rechtvaardige zaak moet dienen; proportioneel moet zijn in het licht van die juiste zaak; en het laatste redmiddel moet vormen. Van die criteria is de rechtvaardige reden de belangrijkste, en daarvan zijn er eigenlijk maar twee: een land mag zichzelf verdedigen en, in uitzonderlijke omstandigheden, interveniëren om in een ander land zeer ernstige mensenrechtenschendingen te stoppen. Er is geen politicus die een oorlog zal beginnen zonder bevolking en militairen ervan te proberen te overtuigen dat er inderdaad voor zo’n rechtvaardige reden wordt gevochten – waarmee overigens niet gezegd is dat die politicus zelf in die rechtvaardiging gelooft.¹

De twee voornaamste principes van het *jus in bello* zijn het discriminatiebeginsel en het proportionaliteitsbeginsel. Het discriminatiebeginsel – onderscheid maken tussen combattanten en non-combattanten – waarborgt de immuniteit van onschuldige burgers en stelt dat zij nooit het doel van een aanval mogen zijn. Het tweede principe stelt dat

eventuele schade voor burgers in verhouding moet staan tot het militaire doel. Concreet betekent dit onder meer dat onbedoelde burgerslachtoffers (bedoelde burgerslachtoffers zijn immers sowieso uit den boze) alleen zijn gerechtvaardigd als hun aantal proportioneel is: het (verwachte) aantal burgerslachtoffers als gevolg van een legitieme aanval op een militair doel moet in verhouding staan tot de (verwachte) militaire opbrengsten. Beide principes stellen daarmee de bescherming van burgers centraal. Oorlog is een destructieve activiteit, en toepassing van de principes discriminatie en proportionaliteit kunnen de schade ervan beperken. Discriminatie en proportionaliteit stellen samen grenzen aan wat burgers mag worden aangedaan en wat niet.

Het discriminatiebeginsel is eenduidig: aanvallen dienen zich te beperken tot militaire doelen. Proportionaliteit is eerder een kwestie van weging, met een inherent subjectief element: het gevaar is dat militaire plannemakers zich schuldig maken aan doelredeneringen en het belang van het uit te schakelen militair doel overdrijven, en de aantallen verwachte onbedoelde burgerslachtoffers juist onderschatten. Bovendien schept de eis dat onbedoelde burgerslachtoffers in aantal proportioneel moeten zijn, voor politieke en militaire beslissers nog geen verplichting het aantal burgerslachtoffers ook zo veel mogelijk te beperken. Het is vooral vanwege de rekkelijkheid van het proportionaliteitsprincipe dat Walzer pleit voor een aanscherping van de traditie van de rechtvaardige oorlog op dit punt. Hij stelt een additioneel 'due care'-principe voor: militaire planners moeten actief hun best doen onbedoelde burgerslachtoffers te vermijden (Walzer 1992, 155-

6). Dat kan bijvoorbeeld door burgers tijdig te waarschuwen voor een op handen zijnde aanval op een nabij militair doel, precisiewapens te gebruiken, maar ook door bijvoorbeeld grondtroepen in te zetten in plaats van vliegtuigen (zie ook Dijkhoff 2010).

Toepassing

Wat betreft het *jus ad bellum* zien we in de retoriek uit het Kremlin duidelijk terug dat politici op zijn minst de indruk willen wekken een rechtvaardige oorlog te voeren. Poetin (die de oorlog liever een speciale militaire operatie noemt) spreekt van de noodzaak tot zelfverdediging, maar ook van de plicht een einde te maken aan genocide door Oekraïne en humanitaire interventies ter bescherming van onschuldig burgers (het Genocideverdrag van 1948 stelt dat er in geval van genocide een plicht is tot voorkoming en berechting). Door te schermen met dergelijke termen en motieven probeert hij de invasie van een rechtvaardigingsgrond te voorzien, vermoedelijk vooral voor het Russische thuispubliek, Russische militairen, en landen die hun positie nog niet hebben bepaald. Poetin verkondigt niet de opvatting van de Atheense gezanten dat macht recht maakt, maar hult zich in een mantel van rechtvaardige-oorlog-argumenten (zie ook Dobber 2022). Dat is natuurlijk een misbruik van die traditie, maar aan de pluskant staat dat Poetin zich daarmee kwetsbaar maakt voor kritiek vanuit die traditie. Ook op het gebied van de ethiek kunnen argumenten onwaar zijn. De rechtvaardigingen die Poetin aandraagt zijn uitgebreid en veelvuldig weerlegd: Oekraïne en de NAVO vormen geen bedreiging voor Rusland, en Oekraïne pleegt geen genocide op Russischtalige Oekraïners. Dat Rusland een onrechtvaardige oorlog voert, verandert

overigens niets voor de Russische militairen in Oekraïne: zij mogen precies hetzelfde niet als militairen die een rechtvaardige oorlog vechten. Russische militairen zijn verantwoordelijk voor *hoe* zij vechten.

Dat brengt ons bij de *jus in bello*-principes van discriminatie en proportionaliteit. Beide laten zich goed vertalen naar de huidige oorlog: Russische aanvallen dienen zich te beperken tot militaire doelen, en het aantal onbedoelde burgerslachtoffers moet proportioneel zijn in het licht van die doelen. Maar de Russische aanvallen die we tot nu toe hebben gezien richten zich ook op burgerdoelen zoals ziekenhuizen en scholen en schenden daarmee overduidelijk de normen van het oorlogsrecht en de traditie van de rechtvaardige oorlog wat betreft hoe een oorlog moet worden gevoerd. Zulke aanvallen vormen vooral een flagrante schending van het discriminatiebeginsel dat burgers zou moeten beschermen. Nu zullen er ongetwijfeld situaties zijn in Oekraïne waarin het verschil tussen militaire en civiele doelen lastig valt te maken, maar het echte probleem is dat de Russische krijgsmacht zich aan dat onderscheid weinig gelegen laat liggen. Veel aanvallen zijn er duidelijk op gericht de moraal van burgers en hun vertrouwen in de eigen overheid te ondermijnen. Voor zover de burgerslachtoffers in Oekraïense steden toch onbedoeld zijn, kunnen we in ieder geval vaststellen dat de Russische krijgsmacht door doelen met ongeleide raketten, bommen en zelfs clustermunitie te bestoken hoe dan ook niet voldoet aan het *'due care'*-principe.

Desalniettemin probeert Rusland ook hier de schijn van rechtvaardigheid op te houden, onder meer door de halfslachtige instelling

van humanitaire corridors. Rusland beweert verder dat de Oekraïense krijgsmacht burgers gebruikt als menselijk schild, en dat beelden van oorlogsmisdaden in scene zijn gezet. Het belangrijkste saluut dat Rusland aan het *jus in bello* brengt, is de bewering dat het geen civiele doelen aanvalt, en dat getroffen gebouwen werden gebruikt door de Oekraïense krijgsmacht. Nergens stelt Rusland dat Oekraïense burgers een legitiem doelwit vormen omdat voor ethiek nu eenmaal geen plaats is in oorlog, of geeft het überhaupt toe burgers tot doel te maken. Natuurlijk is de lippendienst aan de principes rechtvaardige oorlogsvoering niet overtuigend, maar ook hier geldt dat de Russische krijgsmacht erop aangesproken kan worden. Als Poetin ervan wist of had kunnen weten, komt ook hij, als opperbevelhebber van de Russische krijgsmacht, in beeld. Dat Biden zijn collega Poetin een oorlogsmisdadiger noemde, viel slecht in het Kremlin.

Kortom: de traditie van de rechtvaardige oorlog stelt dat een staat wel een heel goede reden moet hebben voor een oorlog – zelfverdediging – en die goede reden heeft Rusland niet. Daarnaast zijn gerichte aanvallen op burgers verboden, en moeten militairen zich inspannen om onbedoelde burgerslachtoffers zo veel mogelijk te vermijden. Rusland houdt zich niet aan deze principes. De Russische manier van optreden leidt sowieso tot veel onbedoelde burgerdoden, maar inmiddels wordt steeds duidelijker dat een aanzienlijke hoeveelheid burgers door de Russische bezetters is geëxecuteerd. Veel journalisten en politici beschuldigen Rusland inmiddels van praktijken die doen denken aan de middeleeuwen, toen soldaten onschuldige burgers terroriseerden om een direct treffen te ver-

mijden (zie ook Lynn 2003; Slim 2007). Die middeleeuwse wijze van optreden vertoont daarmee zowel wat betreft werkwijze als oogmerk op zijn minst enige overeenkomsten met de aanvallen op burgerdoelen (zoals ziekenhuizen en appartementsgebouwen) door de Russische krijgsmacht en de executies van burgers door Russische militairen. Net zoals in de middeleeuwen is de Russische normloosheid in ieder geval wat betreft de aanvallen op burgerdoelen een weloverwogen keuze die een duidelijk doel dient. Het is nog de vraag in hoeverre de executies van burgers beleid is, maar dat Poetin de Russische soldaten die vochten in Boetsja (waar veel burgers zijn geëxecuteerd) met een onderscheiding heeft beloond is een veeg teken.² De vraag is of dergelijke normloosheid de Russische doelen daadwerkelijk naderbij brengt.

Discussie

Een paar jaar terug schreef Walzer (2004) een beschouwing met de titel *'The Triumph of Just War Theory'* – dat is misschien wat optimistisch gesteld. Desalniettemin: dat in liefde en oorlog alles is geoorloofd, gaat in ieder geval voor de oorlog niet meer op. Volgens Walzer vormde Vietnam het keerpunt voor de Verenigde Staten: tijdens die oorlog bombardeerden de Amerikanen Laos en Cambodja zonder zich om burgerdoden te bekommeren, maar daarna groeide het ontzien van burgers tot een *'military necessity'* (Walzer 2004, 9). De overwegingen achter die zelfbeperking zijn duidelijk niet alleen moreel maar ook functioneel: in veel hedendaagse conflicten draait het om het winnen van de *'hearts and minds'* van de lokale bevolking, en dat gaat beter als je onschuldige burgers ontziet. Mede vanwege deze functionele argumenten laten Westerse militairen burgers in de regel onge-

moeid – normschendingen op middeleeuwse schaal zijn goeddeels uitgebannen. Wie strijdende partijen van het belang van ethisch optreden wil overtuigen, doet dat vaak door te laten zien dat dit uiteindelijk ook in het eigen belang is. Een gedeeltelijke knieval voor het realisme is dat overigens wel.

De valkuil van functionele argumenten voor ethisch gedrag is dat zij hun kracht verliezen wanneer het effectiever lijkt om onethisch op te treden. De geschiedenis kent tal van voorbeelden van militair optreden dat allerminst ethisch maar wel effectief was. De optredens van Rusland in Tsjetsjenië en Syrië zijn twee van de meer recente. Rusland denkt, of dacht, ook in Oekraïne effectiever te zijn door zich aan morele overwegingen niets gelegen te laten liggen. De vraag is of dat klopt: als je optimistisch bent kun je stellen dat het steeds minder vaak effectief is om nietsontziend oorlog te voeren. In hedendaagse conflicten gaat het niet meer alleen om de *hearts and minds* in het inzetgebied, maar in toenemende mate ook die in het eigen land en de rest van de wereld.³ Nu heeft Poetin de publieke opinie in eigen land goeddeels onder controle, maar die in een groot deel van de rest van de wereld keert zich tegen hem – overigens met name in het Westen.

Hoe en wanneer deze oorlog eindigt is nu nog niet duidelijk, maar de positie van Rusland (militair, economisch) lijkt hoe dan ook verzwakt. Dat is in ieder geval gedeeltelijk doordat het op een onrechtvaardige wijze een onrechtvaardige oorlog voert. Het boekt daardoor – wellicht – een kleine tactische winst, maar doet dit ten koste van een groot strategisch verlies. De in de inleiding aangehaalde oorlog tussen Sparta en Athene wordt uit-

eindelijk door de laatste verloren doordat het zich in Sicilië verslikt, en Thucydides waarschuwt dat een te ver doorgevoerde amorele buitenlandse politiek zich uiteindelijk tegen je keert. Voor Melos kwam dat te laat, voor Oekraïne is er hoop op een betere afloop.

Peter Olsthoorn is universitair hoofddocent militair leiderschap en ethiek aan de Nederlandse Defensie Academie

Literatuurlijst

- Blackburn, S., *Ruling Passions*, Oxford, 1998.
- Chiu, Y., *Conspiring with the Enemy. The Ethic of Cooperation in Warfare*, New York, 2019.
- Dobber, L., ‘Slavist Ellen Rutten: “Poetin verpakt zijn oorlogsboodschap in een taal van mensenrechten”’, *Trouw*, 12 maart 2022.
- Dijkhoff, K.H.D.M., *War, Law, and Technology*, Tilburg, 2010.
- Inspector-General of the Australian Defence Force, *IGADF Afghanistan Inquiry Report*, 2020, URL: <https://afghanistandinquiry.defence.gov.au/sites/default/files/2020-11/IGADF-Afghanistan-Inquiry-Public-Release-Version.pdf>.
- Keegan, J., *A History of Warfare*, New York, 1993.
- Lynn, J.A., *Battle. A History of Combat and Culture*, Boulder, 2003.
- McMahan, J., *Killing in War*, Oxford, 2009.
- Orend, B., *War and International Justice: A Kantian Perspective*, Waterloo (Canada), 2006.
- Shaw, W.H., *Utilitarianism and the Ethics of War*, Londen en New York, 2016.
- Slim, H., *Killing Civilians: Method, Madness and Morality in War*, Londen, 2007.
- Walzer, M., *Just and Unjust Wars*, New York, 1992 [1977].
- Walzer, M., ‘The Triumph of Just War Theory’, in: Walzer, M. red., *Arguing about War*, New Haven en Londen, 2004.

1. Walzer stelt dat “no political leader can send soldiers into battle, asking them to risk their lives and to kill other people, without assuring that their cause is just – and that of their enemies unjust” (pp. xi-ii). Politici “work hard to satisfy their subjects of the justice of their wars; they “render reasons,” though not always honest ones” (p. 39).

2. Wanneer vandaag de dag Westerse militairen burgers toch bewust doden, zoals in Irak en Afghanistan wel is gebeurd, vormt dat geen beleid maar reden tot onderzoek en strafvervolg-ing (zie bijvoorbeeld Inspector-General of the Australian Defence Force 2020).

3. Walzer stelt dat “modern warfare requires the support of different civilian populations, extending beyond the population immediately at risk”. Die bredere steun verkrijgt je alleen door burgers in het oorlogsgebied te onttrekken: “a moral regard for civilians at risk is critically important in winning wider support for the war ... for any modern war. I will call this the usefulness of morality. Its wide acknowledgement is something radically new in military history” (2004, 10).

Waarden en geschiedenis

De verhouding tussen geloof in God en geloof in vrijheid: Alexis de Tocqueville en het liberalisme van Mill en Hayek

door Niels de Leeuw

Politiek liberalisme en christendom hebben een gespannen verhouding met elkaar. Een beschouwing van het werk van Alexis de Tocqueville (1805-1859) en de doorwerking van zijn werk bij de liberalen John Stuart Mill (1806-1873) en Friedrich Hayek (1899-1992) biedt een interessant perspectief op die verhouding. In dit perspectief hebben het christendom en het liberalisme elkaar nodig om het geloof in individuele vrijheid te behouden.

Inleiding

Zelfs de beste leider is feilbaar. Zelfs de beste leider valt ten prooi aan het verlangen naar macht om de eigen doelen te bereiken. Zelfs koning David misbruikte zijn macht als legeraanvoerder. Om Batseba voor zich te winnen moest haar man Uria dood. David stelde Uria de Hethiet op in de voorste rangen van een hopeloze aanval om hem de dood in te jagen. Niemand had deze list door. Naar het oordeel van de Heer was het echter wel degelijk slecht wat David had gedaan (Bijbel: 2 Samuel 11, 1-27). Het verhaal is ver-

assend genoeg onderdeel van de VVD-brochure *Opgaande lijnen* (1955). Het vormt onderdeel van een betoog dat iedere leider, elke vorm van macht, beperkt moet worden en aan controle onderhevig moet zijn. In de wens van liberalen om macht te beperken is het christendom steeds afwisselend als vijand en bondgenoot beschouwd. Steeds heeft één van die twee perspectieven de overhand.

Twee liberale perspectieven op het christendom

Het eerste liberale perspectief is dat godsdiensten bondgenoten zijn voor de moraal die noodzakelijk is in een democratie. Democratische burgers moeten terughoudend zijn met het opdringen van eigen ideeën aan anderen, ook als zij een politieke meerderheid vormen en hun eigen wensen tot wet kunnen maken. In dit perspectief zou met name het christendom voorzien in verhalen om hartstochten te beperken en om een zekere bescheidenheid te tonen. Net als koning David heeft de mens talenten om zijn eigen leven mee te ontplooiën, maar is hij ook zondig. De meerderheid kan daarom volgens deze stroming niet bepalen wat goed en kwaad is. Als gevolg van die overtuiging moet de politiek zich beperken tot de meest noodzakelijke regelgeving en de rest overlaten aan de individuele besluitvorming. Getuige de VVD-brochure uit 1955 was tot en met de jaren 60 van de 20e eeuw dit christelijke perspectief op het gevaar van de meerderheid ook in liberale kringen sterk aanwezig.

Het tweede liberale perspectief is dat het

christendom wordt gezien als bedreiging voor individuele vrijheden. Het is een antiklerikale en soms ook antichristelijke stroming binnen het liberalisme die met name in de 19e en 20e eeuw voor politieke vrijheden streed tegen de politieke macht van onder andere de Rooms-Katholieke kerk. Tot de jaren 20 van de 20e eeuw had de paus nog absoluut wereldlijk gezag in de pauselijke staten in onder meer het hedendaagse Italië en Spanje en daar werd hevig tegen gestreden. In de jaren 60 van de 20e eeuw zet deze strijd voor secularisatie zich ook sterk voort in het Nederlandse liberalisme. In dit seculiere liberalisme zijn gelovigen een obstakel voor individuele keuzevrijheid rondom medisch-ethische kwesties en seksuele vrijheid. Deze liberalen strijden tegen juridische 'privileges' van godsdienstige organisaties. De artikelen 6 en 23 in de Grondwet, respectievelijk over de vrijheid van godsdienst en de positie van bijzonder onderwijs, zijn de voornaamste doelwitten om wetgeving verder te seculariseren.

Deze korte uiteenzetting van de twee perspectieven geeft houvast, maar is simplistisch. Het werk van Alexis de Tocqueville en de doorwerking van zijn werk in het schrijven van John Stuart Mill en Friedrich August Hayek geeft een meer volledige analyse van deze twee liberale perspectieven op de verhouding tussen christendom en liberalisme. Om beknopt te blijven houd ik in dit artikel andere godsdiensten buiten beschouwing. Een aanvullende analyse zou nodig zijn om de verhouding tussen het liberalisme en andere godsdiensten te belichten.

Tocqueville en Mill

De bekende Engelse liberaal John Stuart Mill was een bewonderaar van het werk van de Fransman Alexis de Tocqueville. Tocqueville kwam uit een rooms-katholieke, aristocratische familie en observeerde met een scherp oog en een kritische geest de ontwikkeling van democratie in de Verenigde Staten en in zijn eigen land Frankrijk. Mill zag in Tocqueville een medestander in de verdediging van het individu tegen de toenemende druk van de publieke opinie. Hij haalt Tocquevilles observatie aan dat de Fransen in de 19e eeuw meer op elkaar zijn gaan lijken dan tijdens voorgaande generaties. Mill vreesde met Tocqueville dat geheel Europa een eenvormige massa zou worden. Waar in China mensen tot zo'n massa versmelten door opvoeding en politiek, zag hij Europeanen eenvormig worden door de druk van de publieke opinie (Mill 2007, 122-123). Deze druk werd volgens hem steeds groter door de steeds snellere verspreiding van het nieuws en het grotere publieke bereik van de drukpers. Door massamedia verworden mensen in groeiende mate tot een geestelijke eenvormige massa.

Net als Tocqueville zag Mill in het christendom vooral een ideologische kracht tegen de 'tirannie van de meerderheid' die door de toenemende druk vanuit de publieke opinie ontstaat. Tocqueville was door en door vertrouwd met het christelijk geloof en verwees niet alleen naar het christendom als een sociologisch verschijnsel, maar ook naar de inhoud van deze religie. Tocqueville zag het verlangen naar vrijheid als een gift van God

(Tocqueville 2019b, 228). Ook Mill stelt in *On Liberty* dat God de mens heeft geschapen met het vermogen om zelf in vrijheid te denken en te handelen (Mill 2007, 109-110). In dit boek richt Mill zijn kritiek op calvinistische christenen die onvoldoende inzien hoe belangrijk vrijheid en pluralisme zijn om tot een krachtig en levend geloof te komen. Mill ziet deze christenen als een bedreiging voor een vrije democratie, maar ook als oorzaak van het uitdoven van het christendom zelf (Mill 2007, 85).

De overeenkomsten tussen Tocqueville en Mill is door de politieke filosoof Isaiah Berlin (1909-1997) nader beschouwd (Berlin 2002, 218-251). Volgens Berlin gaat voor zowel Tocqueville als Mill maatschappelijk en politiek pluralisme boven alles (Berlin 2002, 238-239). Door de verdediging van verschillende levensovertuigingen wordt de deur permanent opengehouden voor alternatieven en daarmee keuzevrijheid beschermd tegen de druk die uitgaat van de meerderheid. Christelijke stromingen die zelf onvoldoende die keuzevrijheid voorstaan dienen in politieke macht te worden beperkt, maar verdienen tegelijkertijd bescherming om binnen hun gemeenschap het leven te leiden dat de leden vanuit eigen overtuiging bepleiten.

Tocqueville en Mill hebben volgens Berlin een gedeelde haat tegen 'menselijke hordes die zich op een slachtoffer storten' (Berlin 2002, 238-239). Zij wensen beiden mensen met afwijkende meningen tegen die hordes te beschermen. Zou het toeval zijn dat Mill, Tocqueville én Berlin woorden gebruiken die

sterk verwant zijn aan die van Psalm 62, 4: 10-11: “Hoe lang stormen jullie op iemand af, proberen jullie hem gezamenlijk te vermorzelen... zelfs allen tezamen zijn ze minder dan niets. Stel geen vertrouwen in tirannie...”? Het laat de culturele invloed van het christendom op deze liberale filosofen zien.

Berlin over Tocqueville en Mill

Berlin wijst erop dat Mill ook in zijn persoonlijke geschriften is ingegaan op de inhoudelijke waarde van het christendom (Berlin 2002, 249). Ook al was Mill atheïstisch opgevoed, hij hield het bestaan van God als mogelijk en zelfs waarschijnlijk. Daarnaast beschouwde hij Christus als de beste man die ooit had geleefd (Berlin 2002, 249). Net als Tocqueville achtte Mill het geloof echter als een persoonlijke aangelegenheid. Mill benadrukte dat christelijke gemeenschappen geen druk mogen uitoefenen op anderen om zich aan (hun versie van) het christendom aan te passen. In zijn tijd kon in Engeland een atheïst worden veroordeeld of kon aan een belijder van een ‘niet erkend geloof’ zoals hindoeïsme of islam rechten worden ontnomen. Mill haatte dat volgens Berlin.

Het klassieke christelijke onderscheid tussen het eeuwige en het aardse zag Mill als een van de grootste kwaliteiten van het christendom (Berlin 2002, 249-250). Mill doelde hierbij waarschijnlijk op de invloed van de ‘tweeërkenleer’ van Augustinus, waarin een onderscheid wordt gemaakt tussen de wereldse en de geestelijke macht. Volgens hem is dat onderscheid typisch voor het christendom. Mill stelde dat dit onderscheid de vrij-

heid van meningsuiting en pluralisme mogelijk heeft gemaakt. De machtspositie van het christendom deed deze belangrijke inhoudelijke kwaliteit volgens Mill echter teniet (Mill 2007, 85). Dit idee van Mill is verwant aan de opvatting van Tocqueville dat door de machtspositie van de kerk onder het Franse *ancien régime* de geestelijke kracht van de kerk zelf verloren ging (Tocqueville 2019a, 321-322). Tocqueville zag dan ook het grote belang van het christendom om zich niet te verbinden met politieke en staatkundige macht.

Samenvattend kunnen we stellen dat in het werk van Tocqueville en Mill de liberale kritiek op het christendom zich niet richt op het geloof zelf, maar op de sociale macht van kerkelijke gemeenschappen. Het doel van die kritiek was om maatschappelijk en politiek pluralisme te behouden en daarmee individuele keuzevrijheid te waarborgen. Het beeld van kerken als bedreiging voor individuele vrijheden was te begrijpen in een context waarin christelijke kerken een politieke machtsfactor waren op basis van een solide demografische meerderheid. De macht van christelijke instituties en meerderheden moest in de tijd van Tocqueville en Mill worden beperkt om de vrijheid van individuen te garanderen door het behoud van pluralisme. Vandaag de dag kan men stellen dat die individuele vrijheid ten opzichte van christelijke kerken voor de meesten vanzelfsprekend is, zeker in een sterk gesecculariseerd land als Nederland waarin de meerderheid niet tot een kerk of ander godsdienstig instituut behoort.

Het individu heeft in grote mate de keuze een andere levensstijl aan te nemen. Godsdienstige gemeenschappen hebben steeds minder invloed op individuele keuzes en dienen zich tot die realiteit als culturele minderheid te verhouden (SCP 2022, 144). De grond van kritiek op het christendom als bedreiging voor pluralisme en individuele vrijheden is grotendeels weggefallen in de Nederlandse context. De positie van het christendom in het liberale denken dient in deze seculiere context opnieuw te worden gewogen tegenover andere krachten die pluralisme en individuele vrijheden bedreigen. De gevaarlijke druk van de publieke opinie zoals Mill deze al beschreef – en die alleen maar lijkt te zijn gegroeid door digitalisering – drukt in ieder geval nu zwaarder op het individu dan de macht van kerken.

Tocqueville en Hayek

Het liberalisme van Tocqueville en Mill kan worden gezien als een liberalisme dat relatief positief is over het christendom vanwege de vanzelfsprekendheid van het geloof in de 19e eeuw in Europa. In de tweede helft van de 20e eeuw was die vanzelfsprekendheid door secularisatie niet langer het geval. Om die reden is het interessant om de invloed van Tocqueville op het werk van een moderne liberaal, de econoom en Nobelprijswinnaar Friedrich Hayek, nader te bekijken.

Materialisme als gevaar voor het liberalisme

Hayek verdedigt in zijn klassieker *The Road to Serfdom* (1944) de stelling dat socialisme de weg naar slavernij is. Hij stelt dat socia-

lisme een samenleving nastreeft waarin materiële gelijkheid en zekerheid wordt bereikt. Daarvoor moet de samenleving als eenheid worden gezien, waarin individuele mensen middel zijn tot dit economische doel. Hayek citeert een politieke toespraak van Tocqueville, waarin hij expliciet spreekt over dit punt:

“Democracy extends the sphere of individual freedom, socialism restricts it. Democracy attaches all possible value to each man; socialism makes each man a mere agent, a mere number. Democracy and socialism have nothing in common but one word: equality. But notice the difference: while democracy seeks equality in liberty, socialism seeks equality in restraint and servitude” (Hayek 2001, 25).

Socialisme komt volgens Hayek voort uit de wens om te plannen. Deze wens om te plannen komt voort uit het streven naar zekerheid. Het streven naar zekerheid is vaak sterker dan de liefde voor de vrijheid. Zonder economische zekerheid vinden veel mensen het streven naar vrijheid waardeloos. Hayek stelt daar tegenover dat de prijs van vrijheid soms het opofferen van materiële zekerheid is. Als mensen niet tot dat offer bereid zijn, kan de staat onder het mom van het vergroten van zekerheid vrijheden steeds verder beperken. Hayek had deze gedachte ook direct kunnen citeren uit Tocquevilles *Het Ancien Regime en de Revolutie* (1856):

“De mensen uit de achttiende eeuw waren nauwelijks bekend met het soort hartstocht voor welbevinden dat de moeder van de onderwerping is...” (Tocqueville 2019b, 174).

De rol van traditionele gemeenschappen voor het behoud van individuele vrijheden

Hayek citeert Tocqueville in zijn latere boek *The Constitution of Liberty* (1960): "...want zij moeten weten dat men het rijk van de vrijheid niet kan stichten zonder dat van de zeden, en de zeden niet kan funderen zonder geloofs-overtuigingen" (Hayek 2006, 56; Tocqueville 2019a, 28). Een bescheiden verwijzing in een voetnoot, maar in het hoofdstuk '*Freedom, Reason and Tradition*' blijkt Hayek sterker beïnvloed door het denken van Tocqueville. Hayek bespreekt in dit hoofdstuk de paradox dat iedere succesvolle vrije samenleving altijd is gebaseerd op tradities. Hij benoemt cultuur, religie en wetenschap als belangrijke tradities die waardevolle kennis doorgeven. Deze tradities zijn niet kostbaar omdat vroegere generaties wijzer waren dan wij, maar omdat ze een lange evolutie van succes en falen belichamen. Mensen volgen die tradities, waardoor ze zonder overheidsingrijpen succesvol kunnen (samen)werken op een vrije markt en conflicten kunnen oplossen in een vrije samenleving.

De menselijke rede is nuttig, maar beperkt

In de visie van Hayek is de individuele rede alleen effectief wanneer deze voortbouwt op de traditionele kennis van de beschaving waarin het individu leeft. Tradities dragen kennis over via gewoonten, conventies, taal en morele overtuigingen. Kennis die het individu niet uit zijn eigen ervaringen kan halen (Hayek 2006, 23, 61-62). Tradities als belichaming van morele kennis moeten worden overge-

dragen om als bron te dienen voor individuele en collectieve oordeelsvorming. Hoe traag deze tradities zich soms ook ontwikkelen, alleen op basis daarvan kunnen de individuele rede en de samenleving op een hoger niveau komen volgens Hayek. Dit idee van een langzame morele evolutie binnen tradities staat in contrast met de revolutionaire rede van een beperkte groep mensen die stelt de gehele waarheid te kennen, volledig redelijk te zijn en te kunnen plannen om directe sociaaleconomische zekerheid te geven.

Hayek benadrukt de beperkingen van de rede. De rede is het meest waardevolle bezit van de mens, maar niet almachtig en niet in staat om op zichzelf leidend te zijn (Hayek 2006, 61). Een daadwerkelijk intelligent gebruik komt voort uit inzicht in de beperkingen van de rede. Voordat politiek ook maar kan proberen de samenleving te veranderen, moeten we de gehele samenleving volledig begrijpen. Tegelijkertijd moeten we ons steeds realiseren dat als we denken de samenleving te begrijpen, we ook fout kunnen zitten, met onbedoelde schadelijke consequenties tot gevolg. Hayek is niet tegen het gebruik van de rede, maar wel tegen het gebruik van de rede door de politiek met de claim dat er geen alternatieve waarheden mogelijk zijn en de politiek de waarheid reeds in pacht heeft (Hayek 2006, 62).

Het geloof in vrijheid komt voort uit een religieuze geest

Individuele vrijheid kan volgens Hayek alleen voortbestaan op basis van een moraal die tradities centraal stelt als tegenwicht aan economische waarden, de overschatting van

rationaliteit en materiële zekerheid. Uiteindelijk moeten mensen geloven dat deze democratische vrijheidsmoraal op basis van traag ontwikkelende tradities altijd beter is dan beloftes van mensen die directe zekerheid en inzicht in de waarheid beloven. Maar waar liggen nu uiteindelijk de wortels van dit ogenschijnlijk zo inefficiënte en irrationele geloof in vrijheid?

Hayek spreekt op dit punt net als Tocqueville over de religieuze geest (Hayek 2001, 210). Een geest van terughoudendheid ten aanzien van het geloof in de eigen rede als manier om zelfstandig de gehele samenleving te kunnen begrijpen; een geloof dat de angst beteugelt om vrij te zijn; een geloof dat je als individu uiteindelijk bijdraagt aan een groter geheel. Hayek spiegelt hiermee de opvattingen van Tocqueville:

“Het verlangen naar vrijheid zelf. Vraagt u me niet om dit edele verlangen te ontleden, men moet het zelf ervaren. Dat gaat vanzelf bij mensen met een groot hart, die God heeft voorbereid om zich ervoor open te stellen” (Tocqueville 2019b, 228).

Een belangrijk verschil tussen Tocqueville en Hayek is dat Tocqueville spreekt vanuit een authentiek geloof in een christelijke God. Hayek redeneert vanuit het idee dat geloof een psychologisch en sociologisch nut heeft, waarbij bewustzijn wordt gecreëerd over de beperktheid van de menselijke rede als instrument om de samenleving volledig te begrijpen. Een inzicht in en respect voor de wetenschappelijke traditie waarmee kennis van generatie op generatie wordt overgedragen is

voor Hayek eveneens deel van deze religieuze geest.

Actualiteit

Wat levert deze beschouwing nu op? Ten eerste dat in sommige liberale beschouwingen van de democratische rechtsstaat de christelijke godsdienst ten onrechte in het algemeen als schadelijk wordt gezien. In de interpretatiegeschiedenis van Mill en Tocqueville ligt de nadruk vaak op hun kritiek op het christendom. Beiden keurden echter specifiek de politieke macht van kerken af en hechtten daarentegen positieve betekenis aan het christendom in het algemeen. De rol van het christendom in het liberale denken dient in een sterk geseculariseerde samenleving opnieuw te worden gewogen ten opzichte van andere krachten die pluralisme en daarmee individuele keuzevrijheid bedreigen. Natuurlijk moeten godsdienstige gemeenschappen die onvoldoende de grenzen van hun eigen macht over individuen en andere gemeenschappen erkennen worden beperkt, maar dat risico is door secularisering sterk afgenomen. Het gewicht van de publieke opinie zoals Mill deze beschreef drukt ten opzichte van de 19e eeuw zwaarder op het individu in Nederland dan christelijke gemeenschappen na eeuwen secularisering.

Ten tweede is het belangrijk om met Tocqueville, Mill en Hayek te begrijpen dat het geloof in vrijheid net zo weinig vanzelfsprekend is als het geloof in God. Ook het geloof in vrijheid staat onder druk door de overtuiging van een groep mensen dat politieke problemen effectief en daadkrachtig kunnen worden opgelost op basis van enkel wetenschappelijk beleid. In een politiek klimaat waarin mensen angstig

worden door velerlei crises ontstaat er publieke druk om met snelle en rigoureuze maatregelen te komen ten koste van de individuele vrijheid. Autoritaire leiders die de waarheid claimen en volledige materiële zekerheid beloven spelen handig in op die angst. Liberale politici dienen zich daar verre van te houden, maar deze liberale houding wordt vaak ten onrechte weggezet als plat pragmatisme of een gebrek aan beleid en ideologische overtuiging. In de liberale traditie van Tocqueville, Mill en Hayek wordt deze houding echter ideologisch gefundeerd vanuit een religieuze geesteshouding waarin de mens steeds bewust is van het nut, maar ook de beperkingen van zijn eigen rede en die van wetenschappelijke kennis om de samenleving te vormen. Wetenschappelijk beleid is voor een liberaal in deze stroming niet vanzelfsprekend goed beleid. Het behoud van individuele vrijheden is van een grotere orde, al was het maar omdat vanuit pluralisme en individuele keuzevrijheid maatschappelijke en wetenschappelijke voortuitgang wordt bewerkstelligd. Het is van belang deze ideologische overtuiging die ten grondslag ligt aan ogenschijnlijk pragmatisme te begrijpen en uit te leggen. Het geloof in vrijheid staat op het spel.

Niels de Leeuw is religiewetenschapper, publicist en docent. Delen van dit artikel verschenen eerder als blog voor het Tocqueville-project van de Radboud Universiteit.

Literatuurlijst

- Berlin, I., 'John Stuart Mill and the Ends of

Life', in: Hardy, H. red., *Isaiah Berlin. Liberty*, Oxford, 2002.

- De Tocqueville, A., *Over de democratie in Amerika*, Rotterdam, 2019a [1835-1840].
- De Tocqueville, A., *Het Ancien Regime en de Revolutie*, Amsterdam, 2019b [1856].
- Hayek, F.A., *The Road to Serfdom*, London, 2001 [1944].
- Hayek, F.A., *The Constitution of Liberty*, London, 2006 [1960].
- Katholieke Bijbelstichting, *Bijbel: Willibrordvertaling*, 's-Hertogenbosch, 1995.
- Mill, J.S., *Over vrijheid*, Amsterdam, 2007 [1859].
- Sociaal en Cultureel Planbureau, *Religie in een pluriforme samenleving: Diversiteit en verandering in beeld. Deel 3: Buiten kerk en moskee*, Den Haag, 2022.
- Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Opgaande lijnen*, Den Haag, 1955.

Waarden en geschiedenis

Ongelijkheid is het probleem niet

door Martin van Hees en Marcel Wissenburg

Eind 2021 verscheen bij uitgeverij Gompel&Svacina de bundel *Verschil moet er zijn*, onder redactie van Fleur de Beaufort, Patrick van Schie en Marcel Wissenburg. In deze bundel onderzoeken 12 auteurs of en zo ja in welke zin ongelijkheid op diverse beleidsterreinen (vanuit liberaal perspectief) een probleem is, en wat het liberale antwoord op al dan niet terechte bezwaren tegen ongelijkheid zou kunnen zijn. Leidraad voor die deelstudies is een door Martin van Hees en Marcel Wissenburg geschreven theoretisch kader. Onderstaand artikel is gebaseerd op

een selectie van de meest saillante, en vooral meest praktisch inzetbare, fragmenten uit dat kader. De kernboodschap: in veel politieke debatten is ongelijkheid hooguit een indicator van een mogelijk probleem, en dan meestal ook nog eens een probleem dat niets met ongelijkheid *an sich* te maken heeft.

Gelijkheid, ongelijkheid, diversiteit

Vraag een willekeurige krantenlezer wat (naast actuele crises zoals de COVID-19-pandemie en de oorlog in Oekraïne) de meest urgente vraagstukken van het afgelopen decennium zijn, en de kans is groot dat de toename van sociale en economi-

sche ongelijkheden wordt genoemd. De Piketty-opwinding mag dan al enige tijd over haar hoogtepunt zijn, de bezorgdheid en verontwaardiging over ongelijkheid zijn nog altijd groot en een terugkerend onderdeel van het politieke debat, ook in Nederland. COVID-19 heeft dit niet veranderd. Integendeel, de pandemie heeft de zorgen over toenemende ongelijkheid alleen maar vergroot. Of het nu gaat om inkomens, vermogens, geluk, scholing, levensverwachting, arbeidskansen of gezondheid: het staat voor velen vast dat de maatschappelijke verschillen te groot zijn.

De retoriek die daarbij vaak wordt gehanteerd, suggereert dat het vijf voor twaalf is. De veronderstelling dat het steeds dezelfde groepen burgers zijn die aan het kortste dan wel langste eind trekken – noem het de aanname van ‘gelijke ongelijkheden’ – creëert het beeld van een samenleving met duidelijke ‘winnaars’ (gelukkige, gezonde, hoogopgeleide, autonome, vermogende en goed verdienende burgers) en ‘verliezers’ (de minder gezond levende, lager geschoolde, kwetsbare, minder verdienende en weinig kapitaalcrachtige burgers). Voeg daarbij de veronderstelling dat de eerste groep steeds kleiner wordt en de tweede steeds groter – Marx *revisited* – en dan is er extra reden om ons zorgen te maken: als we niet ingrijpen staan we, zo is de suggestie, aan de vooravond van een sociale Apocalyps.

Een dergelijk alarmisme is niet alleen gevaarlijk, maar ook onnodig. De ondergang van het democratische Westen is wel vaker uitgeroepen, en de schets van een nieuw ‘*Verelendungsprozess*’ is eerder een karikatuur dan een adequate beschrijving van so-

ciale en economische ontwikkelingen. Maar dat betekent niet dat we onbezorgd achterover kunnen leunen. Als een onderwerp hoog op de politieke agenda staat, terecht of niet, dan moeten we nadenken over de vraag welke positie we daarbij innemen. Relativeren of simpelweg wegwuiven is in de regel niet de beste reactie op zorgen van anderen. De vraag hoe liberalen inhoudelijk denken over reële of potentiële sociale, culturele of economische ongelijkheden, en welke politieke betekenis zij aan die stellingname moeten verbinden, heeft een grote actualiteit.

Die actualiteit wordt versterkt door de vaak verhitte discussies over diversiteit, inclusiviteit en identiteitspolitiek. De noodzaak om de diversiteit op de werkvloer, in de politiek en in de media te vergroten, is voor velen evident. Maar wat betekent dat streven precies en hoe ver gaan we hierin? Is het een kwestie van bewustwording, maar moeten we waken voor van boven opgelegde maatregelen? Mogen we vacaturestops voor mannen invoeren, of heeft het College voor de Rechten van de Mens gelijk in zijn oordeel dat de Technische Universiteit Eindhoven hierin te ver ging? Ook bij het identiteitsdenken kunnen we ons afvragen hoe ver we daarmee willen gaan. Moeten overheidsinstanties in hun communicatie mannelijke en vrouwelijke persoonlijke voornaamwoorden vermijden? En is de financiering van het bijzonder onderwijs niet ook een vorm van identiteitspolitiek?

Op het eerste gezicht lijkt de roep om diversiteit en inclusiviteit haaks te staan op het gelijkheidsideaal. Meer diversiteit betekent immers meer ongelijkheid. Maar die intuïtie bedriegt ons. Het streven naar (culturele,

religieuze of sociaaleconomische) diversiteit en inclusiviteit is juist een manifestatie van het streven naar meer gelijkheid (Fukuyama 2020). De gedachte is dat een gebrek aan diversiteit laat zien dat sommige groepen minder kansen of mogelijkheden hebben. Als een bedrijf geen vrouwen in topposities aanstelt of migranten minder kans hebben om toegelaten te worden tot een opleiding, betekent dit dat er geen gelijkheid van kansen is tussen mannen en vrouwen of tussen migranten en autochtonen. Het is die ongelijkheid die het streven naar diversiteit moreel gewicht verleent.

Ook identiteitspolitiek en zelfs het daarin gehanteerde ‘verschildenken’ berust op het streven naar gelijkheid. De verdedigers van oecumenische decembermarkten en roetveegpieten doen dat – impliciet of expliciet – vanuit een gelijkheidsideaal dat door de meeste liberalen wordt onderschreven. Het gaat daarbij om de strijd tegen vormen van culturele uitbuiting en dominantie en om respect voor van de hoofdnorm afwijkende culturele identiteiten: gelijke ‘erkenning’ is de inzet. Die roep om erkenning is een vraag om onontdekte discriminatie, vooroordelen, bias en irrelevante ongelijke behandeling aan de orde te stellen. En dat is voor elke liberaal een belangrijke opdracht. De discussies gaan dan ook niet zozeer over de vraag of discriminatie wel of niet acceptabel is, maar wanneer er sprake is van discriminatie of van gebrek aan erkenning (of eigenlijk: respect). Is het gebruik van de term ‘Gouden Eeuw’ een uiting van koloniaal denken? Is het luiden van de klokken op zondagmorgen een ontoelaatbare uiting van de vermeende superioriteit van het christelijke geloof? Mag de docent maatschappijleer in de klas kritisch

zijn over een politieke partij? Wanneer kunnen we al dan niet bewuste bevestigingen van vooroordelen te lijf gaan, en wanneer schenden we daarmee de vrijheid van geweten of van meningsuiting?

Wanneer we nadenken over het belang van gelijkheid, zien we snel in dat niemand gelooft dat elke vorm van gelijkheid altijd wenselijk is. Op zijn best kunnen we zeggen dat sommige vormen van gelijkheid soms nastrevenswaardig zijn. Wanneer wordt getwist over de wenselijkheid van gelijkheid, over voor of tegen, gaat het altijd om de waarde van gelijkheid van iets. Maar om wat precies? Is er een ongelijke verdeling van vermogens waar wat aan moet worden gedaan? Worden de lasten die volgen uit of samenhangen met beleidsmaatregelen wel eerlijk verdeeld? Is het een probleem als jongeren niet dezelfde kansen hebben als hun ouders hebben gehad? Verschillende antwoorden zijn op deze vragen mogelijk en een deel van het politieke debat gaat dan ook over de vraag wat we meer gelijk willen verdelen. En zelfs als er consensus is over wat we gelijk willen verdelen – rechten, inkomens, vermogen, kansen en lasten zijn slechts enkele kandidaten – gaat het niet om de gelijke verdeling op zich. Gelijkheid wordt immers ook gerealiseerd in een dystopie waarin niemand het inkomen of vermogen heeft om een menswaardig bestaan te leiden en waarin ieders rechten worden geschonden. Ook de meest enthousiaste politieke pleitbezorger van gelijkheid zal niet ijveren voor zo’n radicaal gelijke en tegelijk radicaal onleefbare samenleving – sommige gelijkheden zijn meer wenselijk dan andere.

Vrijheid, autonomie en ontplooiing

Hoe past gelijkheid in de liberale waar-

dencanon? Dat verhaal begint bij vrijheid. Voor een liberaal zijn vrijheid en autonomie noodzakelijke voorwaarden voor een rechtvaardige samenleving en een levenswaardig leven. Vrijheid begrijpen we als de afwezigheid van door anderen opgeworpen drempels voor ons handelen. Onder autonomie verstaan we het vermogen van het individu keuzes te maken. Zonder vrijheid heeft autonomie geen zin; zonder autonomie heeft vrijheid geen betekenis.

Over de invulling van deze begrippen mogen liberalen het onderling binnen (ruime) marges oneens zijn, ze delen hoe dan ook wel altijd de overtuiging dat vrijheid en autonomie van fundamenteel belang zijn voor de realisatie van een andere kernwaarde: individuele ontplooiing. Vrijheid en autonomie stellen de mens in staat invulling, zin en doel te geven aan het eigen bestaan. Voor liberalen is het essentieel dat het individu een eigen identiteit kan ontwikkelen en realiseren, een *'plan of life'* kan uitvoeren, zoals de liberale filosoof John Rawls het noemde – niets is fundamenteeler dan dit verlangen (Rawls 1999). Om die ontplooiing voor elk (gelijkwaardig) individu mogelijk te maken speelt gelijkheid ondersteunende rollen, in de gedaante van rechtsgelijkheid enerzijds en kansgelijkheid anderzijds.

Wat je vervolgens met die mogelijkheid je leven naar eigen inzicht vorm te geven doet, is een tweede. Gelijk eindigen hoeft niet. Voor sommige liberalen volstaat het, het schadebeginsel van John Stuart Mill te respecteren: alleen de schade die je mogelijk toebrengt aan een ander rechtvaardigt een inperking van je vrijheid te doen wat je wilt (Mill 1969). Voor andere liberalen zijn graden van pa-

ternalisme en perfectionisme bespreekbaar, door bijvoorbeeld een individu tegen zichzelf in bescherming te nemen – denk aan het controleren van verslavende en verdovende middelen, maar ook aan embryoselectie of genetische manipulatie in het belang van het kind (De Haan e.a. 2010). Ook hier geldt dus: liberalen zijn het onderling oneens – maar wel binnen duidelijke marges. Onbespreekbaar is bijvoorbeeld het vormgeven van een mens tegen zijn of haar wil, en het dicteren van die wil (ofwel het levensplan), zoals in meer utopische politieke ideologieën wel denkbaar is. Vanuit liberaal perspectief is het vormen van een individu naar een abstract maatschappelijk ideaal, naar het 'enig juiste' levensplan, juist de meest radicale ontkenning van alles wat mens-zijn betekent. En helemaal uit den boze is een streven naar gelijkvormigheid van alle individuen.

Vijf misverstanden over (on)gelijkheid

Het politieke debat over (on)gelijkheid in een liberaal-democratische samenleving gaat in de regel niet over erkennen versus ontkennen van de waarde van gelijkheid, maar over de balans tussen, het gewicht toegekend aan, verschillende breed gedeelde waarden in verschillende contexten: de vrijheid van ondernemers in dienst te nemen wie ze geschikt achten, versus de wens ongelijkheid op de arbeidsmarkt af te dwingen, naast de vrijheid van de consument om te boycotten of *'buycotten'*; de vrijheid van godsdienst en het gelijke recht op gezondheid, ook in een pandemie, ga zo maar door.

Maar er is ook een hoop ruis op de lijn: ongelijkheid is een afkeurend label dat te pas en te onpas op echte en veronderstelde misstanden wordt geplakt. Dat leidt tot misverstan-

den, spraakverwarring, en nodeloze tegenstellingen. We benoemen hier de vijf meest voorkomende misverstanden.

1. Sociale ongelijkheden die voortkomen uit natuurlijke verschillen zijn altijd onrechtvaardig

In *A Theory of Justice* (1971), de meest invloedrijke politieke theorie van de afgelopen 50 jaar, verdedigt John Rawls vanuit een liberaal perspectief een verzorgingsstaat waarin op grote schaal herverdeling van goederen, diensten en geld plaatsvindt. Ongelijkheid, stelt Rawls, is acceptabel op voorwaarde dat dat in het voordeel van de zwaksten in de samenleving is – waar dat niet het geval is moet gecompenseerd, gecorrigeerd, herverdeeld worden. Alle verdere kwaliteiten van *A Theory of Justice* daargelaten – uiterekend deze centrale claim is, zacht gezegd, problematisch.

Rawls' theorie van rechtvaardigheid is ondenkbaar zonder de assumptie dat aangeboren ongelijkheid onverdiend is. Dat zou suggereren dat herverdeling van daarmee gewonnen voordeel altijd gerechtvaardigd is. Maar die conclusie klopt niet. Dat aangeboren natuurlijke ongelijkheden (de 'natuurlijke loterij') geen rechtvaardiging vormen van sociale of economische ongelijkheden, wil niet zeggen dat die sociale of economische ongelijkheden niet op een andere wijze gerechtvaardigd kunnen worden. Rawls zelf geeft een alternatieve rechtvaardiging: als een zekere mate van economische ongelijkheid in het voordeel is van degenen die het slechtst af zijn, dan is die ongelijkheid volgens hem te rechtvaardigen.

Het tweede principe van Rawls, het zogenaamde '*Difference Principle*', is slechts een voorbeeld van een rechtvaardiging van ongelijkheden. Een ander principe gaat veel verder en zegt dat de ongelijkheden die volgen uit de vrijemarktprincipes iedereen ten goede komen, en daarom gerechtvaardigd zijn. Niet alleen de armen zijn beter af, maar iedereen profiteert. Uiteraard is dit zogenaamde '*trickle-down*'-argument zeer omstreden – het uitgangspunt dat iedereen inderdaad beter af is als we de markt maar haar werk laten doen, wordt door velen betwist. Maar het omstreden karakter betreft de feitelijke claim die wordt gemaakt – iedereen is beter af – en niet de veronderstelling dat als iedereen inderdaad beter af zou zijn, de gevolgen van natuurlijke verschillen niet onrechtvaardig hoeven te zijn.

2. Gelijkheid is hetzelfde als 'voldoende'

Gelijkheid betreft altijd een vergelijking tussen verschillende personen. Als iemand zegt dat de economische ongelijkheid te groot is, zegt hij dat de verschillen tussen rijk en arm te groot zijn. Dat is een wezenlijk andere uitspraak dan de stelling dat er te veel armoede is, dat de minimuminkomens omhoog moeten, of dat er meer geld naar de bijstand moet. Anders gezegd, de overtuiging dat iedereen recht heeft op voldoende bestaansmiddelen, is wat anders dan het streven naar economische gelijkheid. Bij het eerste gaat het om het zeker stellen van die middelen (onderwijs, werk, huisvesting, zorg) die minimaal nodig zijn om een leven menswaardig te noemen, bij het tweede gaat het om de afstand tussen de middelen van de een en van de ander. Economische gelijkheid belangrijk vinden betekent de afstand tussen

rijk en arm kleiner willen maken, en dat is niet hetzelfde als het welvaartsniveau van een van de twee groepen willen vergroten. Wanneer we geraakt en verontwaardigd zijn door bijvoorbeeld een grote hongersnood, waar ter wereld ook, is niet de ongelijkheid of onze relatieve rijkdom de reden om die hongersnood te veroordelen. Het is het gebrek, de menonwaardige ellende op zich.

3. Het leven is een zero-sum-spel

Wat de een niet krijgt, kan de ander hebben – en als de ene groep meer geld, vermogen, kennis, of macht heeft, dan kunnen we die extra middelen overhevelen naar de groepen die minder hebben. Dit is de aanname dat het leven een *zero-sum*-spel is, en die aanname is onjuist omdat ze negeert dat een herverdeling van middelen invloed heeft op de totale hoeveelheid middelen die beschikbaar is. Bij inkomen of vermogen is een welbekend argument hiervoor het motivatieprobleem. Als een hoger inkomen of groter vermogen meer belast zal worden, zal de prikkel om dat hogere inkomen of grotere vermogen te bereiken afnemen. De marxist G.A. Cohen vond dit geen goed argument en benadrukte het belang van een egalitaire ethos (Cohen 2008). Afgezien van de weinig liberale implicaties van zijn voorstellen, miskent zijn argument dat het motivatieprobleem niet de enige reden is dat herverdeling van middelen een vermindering van de totale hoeveelheid middelen kan betekenen. Een concentratie van financiële middelen is bijvoorbeeld vaak nodig voor de investeringen en innovatie die noodzakelijk zijn voor economische groei, en zonder het vermogen van investeerders zou het economische leven er radicaal anders uitzien. Dat het leven geen *zero-sum*-spel is, is misschien nog wel duidelijker als het

gaat om andere dan economische middelen. ‘Spreiding van kennis’ betekent niet dat waar vroeger alleen de gymnasiast Cicero perfect kon vertalen en verder niemand een woord begreep van de oude Romein, nu niemand de tekst meer helemaal begrijpt maar iedereen een vage notie heeft waar het over gaat.

4. Gelijke rechten is rechtsgelijkheid is gelijkwaardigheid

Als we zeggen ‘gelijke monniken, gelijke kappen’, dan zeggen we niet dat iedereen zich in een kloostergewaad moet steken, maar we zeggen dat het irrationeel is, onlogisch, gelijke gevallen ongelijk te behandelen. Tegelijk is het net zo irrationeel ongelijke gevallen gelijk te behandelen – irrationeel en, zoals de Amerikaanse filosoof Harry Frankfurt terecht zei, volkomen respectloos (Frankfurt 2015, 78). Wat we nodig hebben aan kansen, goederen en vrijheden om een beschaafd, levenswaardig bestaan te leiden – dat verschilt van mens tot mens. Wie geeft om individuele identiteit, om de ontplooiing en zelfrealisatie van het individu, moet logischerwijze om ieders zelfrealisatie evenveel geven – vrij naar John Rawls: de liberale visie op rechtsgelijkheid impliceert maximalisatie van individuele kansen voor zover dat verenigbaar is met een gelijk pakket kansen voor anderen (Rawls 1999). Maar tegelijk betekent dat niet dat ieder individu precies hetzelfde toekomt.

Met andere woorden: we moeten rechtsgelijkheid, een grote waarde, niet verwarren met gelijke rechten. Rechtsgelijkheid betekent gelijke toegang tot en gelijke bescherming door het rechtssysteem, het betekent niet dat we allemaal hetzelfde recht op dezelfde dingen hebben. Voor een liberaal, die om zelfrealisatie geeft, staat maximalisatie

van de individuele vrijheid daartoe, en daarom ook maximalisatie van de kansen daarop, voorop.

Rechtsgelijkheid moeten we ook niet met gelijkwaardigheid verwarren. Wanneer we het begrip gelijkwaardigheid inzetten, doen we dat in een context waarin we onze waardering voor een ander uitspreken, ons respect. Maar we waarderen niet ieder mens gelijk, kunnen dat niet en willen dat ook niet – Charles Manson, Adolf Hitler, Attila de Hun en Qin Shi Huangdi (de eerste keizer van China) zullen nooit hetzelfde respect verdienen als Epictetus, Mozart, Goya en de man of vrouw die iedere morgen het kantoor schoonmaakt. Spreken over menselijke gelijkwaardigheid betekent niet dat we geloven dat elk mens gelijk respect verdient maar, om een aartsvader van het liberalisme, Immanuel Kant, te parafaseren: we kennen daarmee elk mens het gelijke vermogen toe, tussen goed en kwaad te onderscheiden, verantwoordelijkheid te nemen, en weloverwogen een levenspad uit te kiezen. Wat we doen met dat vermogen, bepaalt of en hoeveel respect we verdienen.

5. Respect voor diversiteit impliceert identiteitspolitiek

Vraagstukken rond (on)gelijkheid, multiculturalisme en identiteit zijn voor liberalen nooit eenvoudig. Liberalen positioneren zich in een grijs veld tussen twee uitersten, zwart en wit. Aan het ene uiterste staat de stereotypische nihilist. Voor de nihilist heeft alles een prijs: afstemming van individuele voorkeuren, of het nu om goederen, rechten, kansen of levensstijlen gaat, vindt zo neutraal mogelijk plaats via een vrije markt voor vraag en aanbod. Aan het andere uiterste staat de even stereotypische conservatief, voor wie vrijheid

alleen in verbondenheid kan bestaan. Zonder een sterk fundament van gedeelde normen en waarden, zonder grenzen aan diversiteit, anomie en vrijblijvendheid, is duurzame sociale coöperatie onbestaanbaar. Zonder een stabiel cultureel en moreel milieu dat eerder organisch evolueert dan kunstmatig wordt gestuurd, ontbreekt de vertrouwensbasis die het een individu mogelijk maakt zichzelf optimaal te verwerklijken. Nihilisme en conservatisme zijn uitersten om te vermijden: het liberalisme zou enerzijds in zelfontkenning geraken als het de vermarkting van alles, tot lijf, leven en vrijheid toe, omarmde; anderzijds evolueert een cultuur of samenleving alleen als ze radicaal uitgedaagd wordt door nieuwe 'vormen en gedachten'. De uitersten zijn onwenselijk en in pure vorm ook onverenigbaar. Liberalen zullen tussen beide in moeten laveren en steeds opnieuw een evenwicht moeten zoeken.

In 1999 gooide de liberale feministe Susan Moller Okin de ruiten van een heilig huisje in door de vraag te stellen of multiculturalisme slecht voor vrouwen is: versterk je met het omarmen van multiculturalisme niet juist de uitsluiting en discriminatie van vrouwen (Moller Okin 1999)? In de loop van het debat dat hierop volgde, en dat steeds nieuwe vraagtekens bij voorkeursbehandeling opriep, werd dezelfde vraag gesteld voor kinderen, dieren, invaliden, laagopgeleiden, de armen en de onderdrukten. Het antwoord is teleurstellend subtiel, zelfs als het gaat om correctie van onverdiende achterstanden: het hangt ervan af. Doorslaggevend, in elk geval vanuit een liberaal perspectief, is of het bieden van een speciale status met speciale rechten en vrijheden voor een groep bijdraagt aan de emancipatie van het individu. Een speciale status voor een

groep valt alleen te verdedigen als het tot de opheffing van de noodzaak voor speciale behandeling leidt, hoewel het ook dan nog geen automatisme is (Barry 2000).

Wederom: als de roep om ‘erkenning’ van diversiteit de vraag is om onontdekte discriminatie, vooroordelen, bias en irrelevante ongelijke behandeling aan de orde te stellen, dan zullen liberalen die oproep van harte onderschrijven. Als deze echter betekent dat je niet kritisch mag zijn over afwijkende identiteiten wanneer anderen zich daardoor gekwetst voelen, dan wijst de liberaal de oproep af.

Vuistregels

We kunnen uit het voorgaande een reeks eenvoudige, praktische vuistregels voor en over liberale gelijkheid afleiden:

Vuistregel 1: Gelijkheid is geen zelfstandige waarde maar moet altijd worden gezien in relatie tot andere liberale kernwaarden: ze wordt moreel relevant gevonden voor zover ze (a) noodzakelijk is voor rechtvaardigheid, of (b) instrumenteel van belang is voor de stabiliteit en cohesie van de samenleving.

Vuistregel 2: De beoordeling van ongelijkheden moet niet uitsluitend afhangen van de gevolgen van die ongelijkheden maar ook van de oorzaken ervan.

Vuistregel 3: Ongelijkheden zijn indicatoren van mogelijk onrecht in plaats van manifestaties van feitelijk onrecht.

Vuistregel 4: Daar waar herverdeling van middelen wenselijk is, is het van cruciaal belang vast te stellen of de voordelen wel opwegen tegen de nadelen. Het leven is geen *zero-*

sum-spel, en de herverdeling moet er niet toe leiden dat we uiteindelijk allemaal slechter af zijn.

Vuistregel 5: Rechtsgelijkheid, als gelijke toegang tot het rechtssysteem, is een noodzakelijke voorwaarde voor rechtvaardigheid.

Vuistregel 6: In een liberaal perspectief zal het pakket kansen dat een rechtssysteem biedt, gericht zijn op de bescherming van vrijheid en autonomie die noodzakelijk is voor de zelfrealisatie van ieder individu.

Vuistregel 7: Liberaal burgerschap verlangt een gelijk recht op rechten, geen recht op gelijke uitkomsten.

Vuistregel 8: Sociaal-culturele diversiteit staat in dienst van zelfontplooiing, niet van het creëren van tegenstellingen tussen groepen.

Vuistregel 9. Geen identiteitsvormende groep staat boven of buiten de wet, en aan lidmaatschap van een bijzondere sociaal-culturele groep moet ook de vrijheid van vertrek daaruit verbonden zijn.

Vuistregel 10: Respect voor sociaal-culturele diversiteit en daaraan ontleende identiteit uit zich in erkenning, niet noodzakelijk in actieve ondersteuning.

Gelijkheid, kunnen we ietwat *gratuit* vaststellen, is voor liberalen geen simpel, rechtlijnig begrip. Het is veelzijdig, veelkleurig, makkelijk te verwarren met andere idealen (vaak is het zelfs geen ideaal), en niet in dogmatische universele geboden te vangen. Ongelijkheid zien betekent niet automatisch onrecht zien; elk ‘verschil’ vraagt om een genuanceerd oor-

deel, want niet elke ongelijkheid is een probleem, en niet elke gelijkheid is een zegen.

Wie zich op dit moment de klassieke vraag van Woody Allen stelt ‘ja, maar kun je er ook koffie mee zetten?’ oftewel ‘leuk, maar wat kunnen we hiermee in de praktijk?’ hoeven we niet teleur te stellen. De deelstudies in *Vershil moet er zijn* bieden zeer concrete liberale visies op (on)gelijkheid op een groot aantal beleidsterreinen. Mark van de Velde bespreekt in een hoofdstuk financiële (on)gelijkheid en herverdeling van inkomen, in een tweede ongelijkheid tussen generaties. Alies Struijs bespreekt zorg en gezondheid, Maartje Schulz kansengelijkheid in het primair en secundair onderwijs, terwijl Caspar van den Berg en Josse de Voogd kansenongelijkheid tussen stad en land aan de hand van regionale verschillen in het onderwijs bestuderen. Fleur de Beaufort reflecteert op de ongelijkheid tussen seksen en gender, Boudewijn Bouckaert op het identiteitsprobleem, met op de achtergrond identiteitspolitiek en *cancel culture*. Patrick van Schie bespreekt ongelijkheid in de liberale democratie: de verschillende manieren waarop burgers ongelijke toegang tot de macht hebben en zich uitgesloten voelen. Sebastiano Bavetta onderzoekt hoe percepties van kansenongelijkheid in Europa een rol spelen in het beschermen en/of verder uitbouwen van de Europese Unie. En *last but never least* buigt Edwin van de Haar zich over de ongelijkheid op wereldschaal.

prof.dr. M. van Hees is hoogleraar Morele en Politieke Filosofie aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

prof.dr. M.L.J. Wissenburg is hoofdredacteur van Liberale Reflecties en hoogleraar Politieke Theorie aan de Radboud Universiteit te Nijmegen.

Dit boek is te bestellen bij uitgeverij Gompel&Svacina via de link: <https://gompel-svacina.eu/product/verschil-moet-er-zijn-liberale-perspectieven-op-ongelijkheid/>.

Literatuurlijst

- Barry, B., *Culture and Equality*, Cambridge, 2000.
- Cohen, G.A., *Rescuing Justice and Equality*, Cambridge, 2008.
- Frankfurt, H.G., *On Inequality*, Princeton, 2015.
- Fukuyama, F., *Identiteit*, Amsterdam, 2020.
- De Haan, G., Benedictus, R., Van Graafeiland, R., Wissenburg, M., *Gen-ethische grensverkenningen. Een liberale benadering van ethische kwesties in de medische biotechnologie*, geschrift van de Prof.mr. B.M. TeldersStichting, Den Haag, 2010.
- Mill, J.S., *On Liberty* [1859] and *Utilitarianism* [1863], Oxford, 1969.
- Moller Okin, S., ‘Is Multiculturalism Bad for Women?’ In: Cohen, J., Howard, M., Nusbaum, M.C. red., *Is Multiculturalism Bad for Women?*, Princeton, 1999.
- Rawls, J., *A Theory of Justice*, Harvard, 1999 [1971].

De prijs van de macht

door Martijn Bolkestein

Bespreking van Wilma Borgman, De prijs van de macht: Mark Rutte en de VVD, Uitgeverij Balans, Amsterdam, 2022. ISBN 9789463821278.

Hoe je *De prijs van de macht* (2022) van Wilma Borgman waardeert, zal mede afhangen van je relatie tot de VVD. Ben je een VVD-*die-hard*, een VVD-hater of een bezorgde VVD'er die zich afvraagt hoe het verder moet met de Nederlandse politiek en met onze partij?

VVD-*die-hards*, zo die nog bestaan, zullen dit geen leuk boek vinden. Het schetst een beeld van een VVD die pre-Rutte I te weinig regie kende en vanaf die tijd te veel. Doordat

het boek zich richt op de interne dynamiek van de partij en doordat de politieke successen alleen worden genoemd als die daarvoor relevant zijn – en dan nog slechts sporadisch – ontstaat een beeld van een partij die uitsluitend met zichzelf bezig is. Van botsende inzichten en persoonlijke meningsverschillen en van een komen en gaan van partijvoorzitters. De politieke successen blijven buiten beeld en er wordt gesuggereerd dat die niet bestaan.

De prijs van de macht bestaat uit een chronologische beschrijving van de gebeurtenissen in de periode vanaf Hans Dijkstal tot nu. Het leest daarbij niet als een thriller, zoals *De Prooi* (2008) van Jeroen Smit (over de ondergang van ABN Amro), hoewel dat boek duidelijk ook Borgman heeft geïnspireerd getuige zinnen als “Die zaterdagochtend in maart 2002 stond ik met een heleboel collega’s voor het deftige kantoor van Ernst & Young aan de Wassenaarseweg in Den Haag”. Anders dan bij *De Prooi* lijken dergelijke visuele beschrijvingen echter niets toe te voegen aan het verloop van het boek. Dit is een tamelijk droog feitenrelaas, waarin de karakters en emoties van de personages niet worden uitgediept.

Als je een VVD-hater bent, word je door *De prijs van de macht* redelijk goed bediend. Het ontbreken van de politieke context maakt dat het boek leest alsof de VVD sinds Hans Dijkstal enkel bezig was met de interne organisatie, om deze ten dienste te stellen van de politieke macht. De VVD-hater zal worden bevestigd in zijn beeld dat de VVD vooral inzet op het winnen van verkiezingen en niet op het vormen van ideeën of het realiseren van idealen. Dat Borgman – naar het lijkt enigszins tegen haar zin – duidelijk maakt dat de VVD de afgelopen 12 jaar knap is geslaagd in het vasthouden van ‘de macht’, doet daar wel iets aan af.

Borgman lijkt duidelijk op de hand van de VVD-hater en soms is haar toon ronduit tendentius: “Voor het aandragen van oplossingen [...] installeerde het partijbestuur maar weer eens een commissie.” ...of... “Van een afstandje bezien ging het in 2017 eigenlijk best goed met de VVD”. Daarbij geeft

Borgman niet aan waarom het instellen van een commissie voor partijvernieuwing geen goed idee zou zijn of waarom het in 2017 niet goed zou gaan met de VVD.

Voor de bezorgde VVD’er is elk boek dat nieuw inzicht geeft in de partij welkom. Dat inzicht geeft *De prijs van de macht* in enige mate en daarmee is het voor hem toch een aanrader. Daarvoor moet de lezer zich wel door veel reeds bekende chronologische feiten werken en de nieuwe inzichten zelf uifilteren. Die inzichten komen vooral van de door Borgman geïnterviewde VVD’ers, zoals Mark Verheijen en Ben Verwaayen.

Borgman zelf voegt weinig analyse toe. Dat is jammer. Als VVD-watcher van de NOS heeft zij die inzichten zeker, maar wellicht dat zij als journaliste te veel heeft geleerd haar eigen mening achterwege te laten. Voor dit boek is dat een gemiste kans. Het zou interessant zijn geweest als Borgman had uitgewerkt hoe de partij zou zijn verzwakt en verworden tot een applausmachine. Nog interessanter zou zijn haar ideeën te lezen hoe dit zou kunnen veranderen. Borgman geeft haar visie door feiten te selecteren die haar verhaal onderbouwen, maar de lezer wordt daarbij niet bij de hand genomen. Bij het bereiken van de achterkaft zal hij zich nog steeds afvragen in hoeverre zijn beeld over de VVD nu is veranderd.

De titel *De prijs van de macht* belooft een Shakespeare-achtig koningsdrama. Maar wie had gehoopt op een koning Rutte die dronken van de macht de ultieme prijs moet betalen, wacht een grote teleurstelling. Vooral in de laatste pagina’s schetst Borgman verrassend een beeld van een VVD die zich

dankzij Klaas Dijkhoff heeft weten te vernieuwen, een team heeft neergezet dat weet hoe de Haagse hazen lopen en met Rutte binnenkort de langstzittende premier levert.

Wat bedoelt Borgman dan wel met de titel? Zij citeert Uri Rosenthal die Nietzsches ‘*Wille zur Macht*’ aanhaalt. Maar de titel lijkt ook niet aan te sluiten op het filosofische machtsbegrip van Nietzsche, die over de drang naar macht juist positief is en deze ziet als drijvende kracht achter al het leven. Dan zou wellicht het citaat van Ben Verwaayen toepasselijker zijn geweest als titel: *Politiek heeft één lijn, en dat is succes*.

De betaalde prijs zou volgens Borgman bestaan uit een gebrek aan idealen en de realisatie daarvan. Zij wijst naar de compromissen die Rutte II en III hebben gesloten over minderjarige vluchtelingen, het achterwege blijven van lastenverlichting en het terugschroeven van de maximumsnelheid. Zij heeft zeker een punt, maar hiervoor heeft een ontevreden VVD’er of buitenstaander haar boek niet nodig.

Soms schetst *De prijs van de macht* een interessant beeld van de VVD dat veel buitenstaanders nog niet zullen hebben. Het is een beeld van een partij die weliswaar tradities kent, maar weinig vaste processen en instituties. Een partij die wellicht een thuis biedt aan de meer zakelijk ingestelde Nederlanders, maar die zelf niet zakelijk wordt geleid. Waarvan de leiding bestaat uit vrijwilligers en waarin belangrijke beslissingen worden genomen op basis van spontane individuele inzichten en voorkeuren. Borgman citeert Jan van Zanen, die op zijn beurt Dirk Stikker (de eerste voorzitter van de VVD) citeert:

“De vloek van het liberalisme in Nederland is amateurisme”. Daar zouden we meer van willen weten.

Maar zo zijn er veel thema’s die kort de revue passeren, soms in een paar zinnen, waar Borgman als VVD-watcher zeker een mening over zal hebben, maar waar zij in dit boek verder niet op ingaat. Over de overlegvormen binnen de VVD noemt zij het kern-teamoverleg, het jaarlijkse weekeind bij Ben Verwaayen in Goult en het Pulchri-overleg voor oud-prominenten. Helaas wordt de lezer niet veel wijzer over hoe dat soort besprekingen in zijn werk gingen en hoe die bijdragen aan de vorming van de VVD.

Een ander interessant thema dat wordt genoemd, maar niet uitgewerkt, is de ommezwaai die Rutte voor zijn premierschap maakte van zijn favoriete speerpunten groen-rechts, onderwijs en vrijheid van meningsuiting naar de meer typische VVD-thema’s economie, veiligheid en immigratie. Hoe is het gekomen dat hij die speerpunten toen heeft ingeruild? En moeten we nu niet eigenlijk concluderen dat Rutte toen zijn tijd ver vooruit was? Het zou leuk zijn daarover Borgmans ideeën te horen, maar zij laat het bij het constateren van de kennelijke ommezwaai.

De aangedragen inzichten komen vooral uit interviews met Ben Verwaayen en Mark Verheijen, maar zijn relatief kort. Verwaayen stelt dat Rutte in de aanloop naar de verkiezingen van 2010 een eureka-moment beleefde over wat voor hem de kern was van zijn liberalisme: “zorgen dat je mensen kansen op ontplooiing biedt. [...] Niet meer sippig, maar positief. [...]” en “[voor dat eureka-moment]

was hij [Rutte] niet robuust als je terugduwde, daarna was dat terugduwen juist alleen maar leuk”.

De beschrijving van Verheijen is cynischer van toon over de verandering die optrad in de VVD met Rutte I, maar dat kan ook te maken hebben met zijn onfortuinlijke en onverdiende politieke einde: “De opdracht aan de fractie was: kom met zo min mogelijk ideeën, stem alles af en geef af en toe iets weg”.

Het zijn analyses als deze die stof geven tot nadenken over het verleden en de toekomst van de VVD. Zij maken *De prijs van de*

macht bij tijden zeker boeiend om te lezen. Helaas zijn zij kort en moet de lezer zich ervoor door een lange lijst genoegzaam bekende, chronologisch opgesomde feiten werken.

Martijn Bolkestein werkt als adviseur voor diverse overheden en was voor de VVD achtereenvolgens gemeenteraadslid, statenlid en Tweede Kamerlid. Hij is auteur van het boek Dorpspolitiek, Waar is het lokale gezag? (2018) en heeft diverse artikelen over het Nederlandse politieke bestel geschreven.

Toen in 2006 de opgewekte, maar onbekende jonge staatssecretaris Mark Rutte na een traumatische strijd met Rita Verdonk leider werd van de vvd, bevond de partij zich op een electoraal dieptepunt. Niemand had kunnen bevroeden dat Rutte haar vier jaar later naar een historische verkiezingsoverwinning zou leiden en premier van Nederland zou worden. Inmiddels is hij dat al meer dan tien jaar, met wisselende coalities en ondanks talloze affaires en politieke crises.

Hoe heeft de vvd onder Rutte zo'n langdurig succesvolle partij kunnen worden? En wat is de prijs geweest van dat succes? Politiek verslaggever Wilma Borgman volgt de liberalen al meer dan twintig jaar. In dit boek geeft ze een fascinerende kijk achter de schermen bij de strategische keuzes die binnen de partij zijn gemaakt en bespreekt ze ook de keerzijdes daarvan: het gebrek aan interne discussie, de kleine club beslissers en het ideologisch kleurverlies.

Begin 2022 stond Rutes vierde kabinet op het bordes, ondanks een zeer turbulent jaar en na de langste kabinetsformatie uit de geschiedenis. Zal dit zijn laatste zijn? Hoelang kan hij dit nog volhouden? *De prijs van de macht* is een even boeiend als indringend document over tien jaar Nederlandse politieke geschiedenis, van een van de best ingevoerde *insiders*.

Wilma Borgman werkt sinds 1996 als politiek verslaggever voor de nos. Ze is onder andere vaak te horen op Radio 1 in *Met het Oog op Morgen*. Samen met Max van Weezel schreef ze *Vrienden tegen wil en dank*.

www.uitgeverijbalans.nl

Colofon

Kinderen der Zee door Joseph Israëls (1863) | Rijksmuseum

***Liberale Reflecties* is een uitgave van de Prof.mr. B.M. TeldersStichting.**

Redactie

prof.dr. M.L.J. Wissenburg (hoofdredacteur)
drs. F.D. de Beaufort
mr.drs. H.W. Mojet
dr. B. Steunenbergh
drs. W.J. Derksen (eindredacteur)

dr. E.R. Van de Haar
prof.dr. M.V.B.P.M. Van Hees
mr.dr. R.M.H. Kubben
drs. F.J.M. De Lange
dr. mr. F.W. Lantink
dr. A.R. Leen
prof.mr. M. Otte
mr. M. Pars
Q. Rajkowski MSc
ir. U.G. Schilthuis
mr.dr. J.J.J. Sillen
prof.dr. P. Stouthuysen
drs. R. Timmer
drs. M. Van de Velde
R. Willems MSc MA

Redactieraad

Voor een professioneel oordeel over kopij doet *Liberale Reflecties* een beroep op een redactieraad bestaande uit thematische experts. De redactieraad bestaat uit:

J. Middendorp MSc MA
drs. R. Benedictus
drs. M. Bolkestein
mr. S.J.A. Ter Borg
prof.dr. A. Ellian

Redactieadres

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
email: derksen@teldersstichting.nl
TeldersStichting.nl

Auteursrechten

De auteursrechten liggen bij de uitgever en de auteur(s). ISSN: 2588-8862

Verantwoordelijkheid

Bijdragen in dit blad reflecteren niet noodzakelijk de opinies van leden van de kernredactie, redactieraadsleden of de Prof.mr. B.M. TeldersStichting. De redactie draagt geen verantwoordelijkheid voor de inhoud van bijdragen. Die verantwoordelijkheid berust uitsluitend bij de auteurs.

Abonnementenadministratie

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
email: info@teldersstichting.nl

Abonnementen

De artikelen uit *Liberale Reflecties* zijn voor iedereen beschikbaar in de LR-bibliotheek op www.teldersstichting.nl. Het tijdschrift is op papier beschikbaar voor vrienden van de TeldersStichting die hebben aangegeven graag de papieren editie thuis te ontvangen. U bent al vriend van de TeldersStichting voor € 50,- per jaar. Losse exemplaren zijn in de TeldersShop verkrijgbaar voor € 9,50.

Advertentietarieven

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar bij de redactie.

Toelichting omslag

Schilderij *Kinderen der Zee* door Joseph Israëls: deze lieflijke scène bevat een boodschap. De visserskinderen met hun armoedige kleding en schamele speelgoed geven ons een beeld van hun toekomst. De oudste jongen torst de last van het gezin op zijn schouders en het bootje staat voor het zware leven op zee. Jozef Israëls schilderde dit thema voor het eerst in 1863. Bron: Rijksmuseum.

Vormgeving omslag en binnenwerk:
Maaïke van Heek-Mojet | Eye & Image

LIBERALE **LR** REFLECTIES

SEPTEMBER 2022

Zorg en gezondheid

Stikstof: uitdaging en perspectief

Het belang van academische vrijheid

Inhoud

Dwarse gedachte

Kanttekeningen bij 'linkse solidariteit' *door Fleur de Beaufort* 2

Zorg

Een liberale keuze vóór gezondheidsbevordering *door Armanda Govers, Frits Barneveld Binkhuysen en Vital Houben* 5

Waarom hulp bij zelfdoding bij voltooid leven weinig met vrijheid te maken heeft *door Theo Boer* 17

De Wet voltooid leven: een doodlopende weg *door Govert den Hartogh* 25

Levens einde in Nederland anno 2022 in liberaal perspectief *door Willem van Katwijk* 35

Onderwijs

Het belang van academische vrijheid *door Andreas Kinneging* 43

Leefomgeving

Ambitieuus en realistisch. Waarom liberale kernwaarden bij uitstek geschikt zijn voor een ambitieus en effectief klimaatbeleid *door Silvio Erkens en Marcel Wissenburg* 48

Stikstof: uitdaging en perspectief *door René Westra* 56

Buitenland

Laveren tussen de ijsschotsen. Anatomie van een doorgaand debat *door Ricus van der Kwast* 67

Rusland versus Oekraïne *door Marc Jansen* 78

Waarden en geschiedenis

Sociale rechtvaardigheid als noodzakelijke liberale kernwaarde *door Erik Verweij* 86

Boekrecensie

Een geschiedenis van het liberalisme in België in vogelvlucht *door Hans Mojet* 95

Colofon 102

Dwarse gedachte

Kanttekeningen bij ‘linkse solidariteit’

door Fleur de Beaufort

“Moet je het slecht hebben om solidair te zijn?” vroeg PvdA-kamerlid Habtamu de Hoop zich af in reactie op de constatering van SGP-fractievoorzitter Kees van der Staaij dat mensen het naar zijn idee te goed hebben om nog links te stemmen. Het jongste Kamerlid De Hoop is in de serie ‘Zomeravondgesprekken’ van *NRC Handelsblad* in gesprek met het langstzittende Kamerlid Van der Staaij als hij deze opmerkelijke vraag stelt. De Hoop stelt direct de vervolgvraag of dat niet verschrikkelijk zou zijn, waarna hij geruststellend aangeeft niet te geloven dat alleen mensen die het slecht hebben solidair kunnen zijn.

Hoewel ik het met De Hoop eens ben dat er tussen de mate van solidariteit en iemands persoonlijke situatie niet noodzakelijk een relatie hoeft te bestaan, deed de opmerking om heel andere redenen toch enige rimpels op mijn voorhoofd verschijnen. De gesprekspartners lijken er allebei vanuit te gaan dat solidariteit en links stemgedrag één op één met elkaar te maken hebben. Heb je het ‘te goed’ – wat dat ‘te goed’ dan ook precies mag zijn – dan stem je niet links maar rechts, zo is de kennelijke gedachte en stem je rechts dan ben je bovendien dus niet solidair.

Een hele opmerkelijke gedachtegang die tekenend is voor wat ik ‘linkse solidariteit’ zou

willen noemen. Links is ervan overtuigd dat solidariteit alleen werkt als het verplicht via de overheid wordt georganiseerd. In solidariteit op vrijwillige basis tussen mensen onderling heeft links van nature kennelijk weinig vertrouwen. Zeker mensen die het 'te goed' hebben of wellicht slechts (iets) beter dan anderen kunnen op links wantrouwen rekenen. Linkse politici zijn daardoor vaak vooral druk met nivellering en zoeken bij vrijwel elk overheidsarrangement naar mogelijkheden tot een herverdelende toepassing. Wat ongelijk is moet van bovenaf gelijkgetrokken worden, alleen zo ontstaat voor links een solidaire samenleving. Het 'te goed' hebben of het beter hebben dan anderen moet van bovenaf aangepakt worden, anders gaat de solidariteit ten onder.

Niet voor niets is het aloude adagio van de 'spreiding van kennis, macht en inkomen' nog altijd een belangrijke sociaal-democratische waarde. De aanvulling 'eerlijk delen en solidariteit zijn het antwoord op hebzucht, egoïsme en onrechtvaardigheid' zou wellicht algemeen onderschreven kunnen worden, ware het niet dat sociaal-democraten de spreiding en solidariteit altijd dwingend van bovenaf via de staat willen organiseren. Dit is voor hen zo vanzelfsprekend dat het niet eens apart wordt benoemd. Het linkse vertrouwen in wat de overheid vermag lijkt geen grenzen te kennen.

Liberalen delen deze merkwaardige linkse visie op solidariteit evenmin als het onbeperkte vertrouwen in de overheid. Zij erkennen weliswaar dat bepaalde vormen van

solidariteit beter via de overheid geregeld kunnen worden, zodat ze voor eenieder op gelijke voet beschikbaar zijn, maar hebben daarnaast ook een groot vertrouwen in de solidariteit die vrijwillig van onderaf tot stand komt. Bovendien zijn liberalen ervoor beducht dat een te veel aan opgelegde solidariteit – net als een te veel aan gelijkheid – uiteindelijk de individuele vrijheid tenietdoet. Juist omdat de individuele vrijheid voor liberalen het absolute uitgangspunt is en zij een groot vertrouwen in mensen hebben, zijn liberalen zeer waakzaam voor goede bedoelingen van overheidswege die deze individuele vrijheid te zeer beperken.

Het was bijvoorbeeld Thorbecke die zich in de 19e eeuw sterk maakte voor publieke armenzorg ter vervanging van de destijds gebruikelijke kerkelijke armenzorg, zodat deze ondersteuning voor iedereen die niet in zijn eigen levensonderhoud kon voorzien beschikbaar kwam. De door kerken opgelegde verplichte kerkgang voor ontvangst van armenzorg – die ook werd gecontroleerd en bijgehouden – was Thorbecke een doorn in het oog, omdat deze de individuele keuzevrijheid aantastte. Hier had de staat een taak in het creëren van solidariteit. Zo waren het ook liberale politici die eind 19e en begin 20e eeuw aan de start van de verzorgingsstaat stonden. Het liberale kabinet-Pierson (1897-1901) realiseerde diverse sociale wetgeving die solidariteit van bovenaf oplegde om zo de voorwaarden te scheppen die de individuele vrijheid voor iedereen daadwerkelijk mogelijk maakte. Daarbij waren liberalen stevast waakzaam dat de individuele

vrijheid niet het onderspit zou delven door de verplichte solidariteit. Met andere woorden: de politiek kan ook te ver gaan in het scheppen van voorwaarden en opleggen van solidariteit en schiet daarmee het doel van individuele vrijheid uiteindelijk voorbij. Die balans is voor liberalen altijd uiterst wezenlijk geweest.

Je hoeft het zeker niet slecht te hebben om solidair te zijn, net zomin als alleen een linkse stem de solidariteit ten goede zou komen. Solidariteit ontstaat op vele manieren: soms van bovenaf gestuurd en met dwang en soms van onderop op vrijwillige basis, soms formeel (bijvoorbeeld via verzekeringen) en soms informeel (als geveer en ontvanger elkaar kennen), soms als eenrichtingsverkeer (de geveer verwacht op geen enkele wijze iets terug) en soms juist nadrukkelijk als tweerichtingsverkeer (voor wat hoort wat, direct of op de langere termijn). Liberalen erkennen

deze veelheid aan vormen van solidariteit en zoeken altijd de balans tussen enerzijds overheidsingrijpen waar nodig en anderzijds ruimte voor individueel handelen. Juist in het kader van spontane en vrijwillige solidariteit ontstaan de mooiste initiatieven. Initiatieven die door (te veel) overheidsingrijpen nogal eens te gronde worden gericht. Daarbij geldt bovendien voor liberalen dat de individuele vrijheid niet te zeer aangetast mag worden door afgedwongen solidariteit.

Fleur de Beaufort is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting en lid van de redactie van Liberale Reflecties.

Foto onder: Johan Rudolph Thorbecke

Een liberale keuze vóór gezondheidsbevordering

door Armanda Govers, Frits Barneveld Binkhuysen en Vital Houben

Iedereen zal het er mee eens zijn: gezondheid is een groot goed. Uit onderzoek van het CBS blijkt zelfs dat gezond zijn belangrijker is voor ons geluksgevoel dan het hebben van inkomen of een partner (CBS 2016). Nederlanders leven steeds langer, maar of met een langer ook een gezonder leven dichterbij komt blijft voorsnog de vraag. We leven immers steeds vaker met chronische ziekten (RIVM 2018). Dit zorgt voor een steeds grotere druk op het door de recente COVID-pandemie al overbelaste zorgstelsel. Als deze trend zich ongewijzigd voortzet zonder nieuw beleid, zal de zorgvraag exploderen en

het zorgstelsel in de nabije toekomst compleet vastlopen.

Het is daarom tijd de focus meer op gezondheid te gaan leggen. Te lang richtte het zorgbeleid zich voornamelijk op het behandelen van ziekten. Dat de overheid al in een eerder stadium de burger kan helpen om überhaupt niet ziek te worden, speelde nauwelijks een rol van betekenis. In het VVD-verkiezingsprogramma uit 2021 werd dit doorbroken, mede dankzij de inzet van de werkgroep volksgezondheid van het VVD themanetwerk Gezondheid en Zorg: “Het moet makkelijker worden om met een gezonde levensstijl verantwoordelijkheid te nemen voor

de eigen gezondheid”. In dit discussiestuk wordt beschreven waarom gezondheidsbevordering past in een liberale samenleving en welke concrete afwegingen de politiek en overheid hierbij zouden kunnen maken.

Koekoeksjong

Op macroniveau wordt de zorg, in de woorden van onze minister-president, een koekoeksjong dat andere jongen (zoals onderwijs, defensie en infrastructuur) het overheidsnest uitduwt. Een paar voorbeelden: elke dag worden 640 Nederlanders in het ziekenhuis opgenomen vanwege hart- en vaatziekten (Hartstichting 2022). Daarnaast krijgen iedere dag 340 Nederlanders te horen dat ze kanker hebben (KWF 2022). Met een gezondere leefstijl had een deel hiervan voorkomen kunnen worden. Ruim een miljoen Nederlanders kampen met diabetes type 2. Door meer te bewegen, verstandiger te eten, niet te roken en met een gezond gewicht had dit voor een deel voorkomen kunnen worden (Diabetesfonds 2022). Ook het risico op de door de vergrijzing fors toenemende aandoening dementie kan mogelijk verlaagd worden, bijvoorbeeld door meer aandacht te geven aan het voorkomen en behandelen van hoge bloeddruk en gehoorverlies (Livingston 2020). Het blijkt eveneens mogelijk om ook psychische stoornissen te voorkomen (Cuijpers 2018). Er is dus al met al steeds meer wetenschappelijke kennis over hoe je langer gezond kan blijven.

In Nederland moet een steeds kleinere groep gezonde mensen zorgen voor een uitdijende groep chronisch zieken. Bij voortzetting van

het huidige beleid zal over 40 jaar één op de drie werknemers in de zorg moeten werken (WRR 2021). Dit is niet alleen een enorme belasting voor de beroepsbevolking, maar ziekte beperkt ook de vrijheid van het individu en diens omgeving. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) pleitte eind vorig jaar dan ook niet voor niets voor een veel sterkere inzet op gezondheidsbevordering (WRR 2021).

Liberaal volksgezondheid in vogelvlucht

In de 19e eeuw hadden liberalen al oog voor de voordelen van preventie. Arts en ondernemer Samuel Sarphati (1813-1866) richtte in 1847 met goedkeuring van de gemeente Amsterdam een maatschappij op die huisafval inzamelde, de stad schoon hield en zodoende vrij van epidemieën zoals cholera. Sarphati speelde ook een rol in de ontwikkeling van vakonderwijs, veilig en betaalbaar voedsel en ruime, groene woonwijken. In 1851 schreef hij aan Thorbecke (1798-1872): “Welvaart en gezondheid zijn zedelijk en stoffelijk onafscheidbaar verenigd. Het een is zonder het andere zelfs ondenkbaar. Evenzeer is er geen nationale welvaart denkbaar zonder gestadige ontwikkeling, geen nationale ontwikkeling zonder kracht en kennis, geen kracht zonder goed voedsel en geen kennis zonder goed onderwijs” (Baruch 1967; 1935). Dat jaar bepleitte Thorbecke als minister van Binnenlandse Zaken dat armenzorg een publieke dienst hoorde te zijn. Het was volgens Thorbecke de verantwoordelijkheid van de staat om ‘het welzijn, de ontwikkeling en de beschaving’ van de ar-

beidende stand te behartigen (Dankers 1990, 128).

In 1859 beschreef John Stuart Mill (1806-1873) in zijn boek *On Liberty* het schadebeginsel: de handelingsvrijheid van de één kan worden ingeperkt wanneer deze schade toebrengt aan anderen (Schulz). Daarbij formuleerde hij nadrukkelijk de mogelijkheid om de eigen mening te kunnen bijstellen door kennis te nemen van de zienswijzen van anderen. In het verlengde hiervan ontstond in 1874 het Kinderwetje van Samuel van Houten (1837-1930) waarmee de vaak ongezonde arbeid voor kinderen jonger dan 12 jaar verboden werd (Nationaal Archief). In 1876 maakte de liberaal Gijsbert van Tienhoven (1841-1914) werk van leefbare arbeiderswoningen in Amsterdam om besmettelijke ziekten zoals de oogaandoening trachoom te voorkomen die in sloppenwijken veel voorkwam en vaak blindheid veroorzaakte (Van Schie I). In 1897 trad het liberale kabinet-Pierson aan, dat de leerplicht, een wet op de kindbeschermt, een woningwet en een ongevallenwet invoerde en voor het eerst een landelijke gezondheidsinspectie invoerde (Van Schie II).

In de 20e eeuw bepleitte de liberale filosoof Karl Popper (1902-1994) dat een samenleving niet moet streven naar een zo groot mogelijk geluk (vanwege het gevaar van dogmatiek) maar naar zo weinig mogelijk vermijdbaar leed (Derksen). Dit raakt aan de eigentijdse definitie van preventie. Als we deze lijn doortrekken naar de 21e eeuw was een belangrijke recente stap de verplichting van

de basiszorgverzekering voor alle burgers in 2005. VVD-minister van Volksgezondheid Hans Hoogervorst was verantwoordelijk voor het invoeren van het nieuwe zorgstelsel (PDC 2018). VVD-staatssecretaris Dick Dees bepleitte dit overigens al in de jaren 80 van de vorige eeuw. We kunnen trots zijn op deze liberalen die veel maatschappelijke weerstand trotseerden en desondanks hun verantwoordelijkheid voor de volksgezondheid namen.

Nog beter uitleggen

Diabetesarts Hanno Pijl vertelde in *NRC Handelsblad* op 24 juli 2020 over een patiënte die hij al lang kende. Ze was laagopgeleid en kwam altijd met haar echtgenoot. Ze had overgewicht en elke keer weer vertelde Pijl over het belang van gezonde voeding. Ze knikte en hij dacht dat zij het begreep, maar er verbeterde niets aan haar diabetes. Op een dag vroeg haar man aan Pijl of het misschien aan de chips kon liggen. Toen pas bleek dat zijn vrouw elke avond bij de koffie twee zakken chips at. “Ze begreep het gewoon niet. Dus wij moeten het nog beter uitleggen” aldus Pijl (Kamsma 2020).

Dit voorbeeld maakt duidelijk dat goed voorlichting geven moeilijker is dan je denkt, terwijl dat juist essentieel is om een gezonde leefstijl te bevorderen. Voorlichting geven is liberaal omdat de uiteindelijke keuze de aangereikte informatie in daden om te zetten aan de burger zelf is. Mede dankzij adequate voorlichting laat meer dan 90 procent van de Nederlandse ouders hun kinderen inenten tegen 12 infectieziekten, zoals polio, tetanus,

HPV, de mazelen en de bof (EUR 2022). Ook op het vlak van mondzorg bij kinderen is in de vorige eeuw veel succes geboekt. Dit begon met goede voorlichting door de schooltandarts en consultatiebureaus om het tweemaal daags tandenpoetsen te normaliseren. De toevoeging van fluoride in tandpasta was een belangrijke vervolgstap (Berkel 2018). Dit jaar stond de Tweede Kamer uitgebreid stil bij de mondgezondheid in Nederland, met aandacht voor een betere toegankelijkheid, meer opleidingscapaciteit voor tandartsen en de terugkomst van de schooltandarts omdat veel kinderen niet naar de tandarts blijken te gaan. De mondzorg is een geslaagd voorbeeld van succesvolle gezondheidsbevordering na de Tweede Wereldoorlog.

Het gaat bij vaccinatie en dagelijks tandenpoetsen om preventiemaatregelen waar je actief wel of niet aan kan deelnemen. Moeilijker wordt het als je iets beter niet kunt doen, met name als je tegelijkertijd in je leefomgeving beïnvloed wordt om dat juist wél te doen. Zo werden Nederlanders sinds de jaren 50 gedurende decennia heen en weer geslingerd tussen voorlichting over de gevaren van roken en verleidelijke reclames die sigaretten roken haast onweerstaanbaar maakten. Tussen 2000 en 2020 nam het aantal rokers gestaag af van 31 naar 19 procent nadat reclameverboden voor tabak werden ingevoerd, de prijs van sigaretten werd verhoogd en de zichtbaarheid van sigaretten in winkels werd verminderd (RIVM 2018; Willemsen 2018). Vanuit liberaal perspectief is dit beleid goed te verdedigen. Roken is namelijk geen vrije keuze meer zodra je eenmaal verslaafd raakt,

als je gedwongen wordt passief mee te roken, of door de zogenaamde derdehands rook (de op voorwerpen en kleding achterblijvende schadelijke resten van sigarettenrook). De nicotine in sigaretten onderhoudt de tabaksverslaving doordat het lichaam behoefte blijft houden aan een constant nicotinegehalte. De tabaksindustrie versterkt deze verslaving door chemische stoffen toe te voegen die sigaretten nog verslavender maken door de afgifte van nicotine te verhogen (Mackenbach 2017; RIVM 2013). Dit raakt het eerder aangehaalde liberale schadebeginsel van Mill. De Nederlandse overheid beschermt burgers tegen schadelijke stoffen, bijvoorbeeld door de vernietiging te eisen van eieren die fipronil bevatten (NOS 2017). Dan zou logischerwijze diezelfde overheid haar burgers ook tegen schadelijke stoffen in tabak van sigaretten moeten willen beschermen. In het Nationaal Preventieakkoord uit 2017 en het Coalitieakkoord van 2021 wordt ook door de VVD gestreefd naar een rookvrije generatie in 2040.

Als we teruggaan naar de mevrouw met diabetes en de zakken chips bij de koffie, is het de vraag of zij zonder extra hulp haar gedrag zelfstandig kan doorbreken. En zo ja, wat de langetermijneffecten hiervan zijn in de zorg. De individuele langetermijneffecten blijken in een recent proefschrift teleurstellend (Stol 2020). De eindconclusie is dat populatiegerichte preventie door de overheid met de focus op het creëren van een gezondere leefomgeving wordt aangeraden om het aantal mensen dat rookt of overgewicht heeft te verminderen. (Stol 2020). Dit past bij de visie van chirurg Maurits de Brauw die is ge-

specialiseerd in maagverkleiningsoperaties bij overgewicht. Ook hij stelt dat met name de overheid breed moet inzetten op preventie van obesitas (De Brauw 2021).

Groenten en fruit

De Schijf van Vijf is de visuele voorstelling van de richtlijnen voor een gezond eetpatroon die sinds 1953 in Nederland wordt gebruikt bij voorlichting over gezonde en verantwoorde voeding gericht op het grote publiek. Veel Nederlanders halen ruim een halve eeuw later de aanbevolen hoeveelheden uit de Schijf van Vijf niet en gebruiken veel voedingsmiddelen die juist afgeraden worden (RIVM 2022). Kan vanuit marktpartijen mogelijk een betere aanpak voor een gezond eetpatroon ontstaan? Supermarkten hebben de afgelopen vijf jaar groenten en fruit anders en beter in het zicht gepositioneerd op de winkelvloer (NAGF 2021). Ook slagen producenten van gezonde producten er steeds beter in om deze met succes aan te prijzen (DistriFood 2022). De verkoop van groenten, fruit en ander gezond plantaardig voedsel neemt duidelijk toe.

Albert Heijn gebruikt sinds dit jaar de Nutri-Score: een stoplichtsysteem dat de gezondste keuzes binnen productcategorieën een groen A-label geeft en de minst gezonde keuzes een rood E-label. Dit resulteert er echter ook in dat ongezonde producten zoals chips een groen label kunnen krijgen, omdat ze minder zout bevatten dan andere varianten chips. 100% Pindakaas kan ondertussen een geel label krijgen; het is niet verstandig om dit signaal af te geven, want noten en pinda's beschermen juist tegen hart- en vaat-

ziekten (Voedingscentrum). Het plan van Albert Heijn is om de consument goed voor te lichten over hoe de Nutri-Score werkt. Dit zal ongetwijfeld een minder ongezonde samenstelling van producten opleveren. Maar de overstap van rode naar groene label chips zal naar alle waarschijnlijkheid de hierboven genoemde patiënte van Hanno Pijl niet helpen.

Omgevingsfactoren

Omgevingsfactoren kunnen de gezondheid van burgers ernstig schaden. Denk bijvoorbeeld aan schone lucht versus fijnstof. De toepassing van vrijheid komt hier in het geding, omdat de burger zelf weinig invloed heeft op omgevingsfactoren als schone lucht. Het is een taak van de overheid de burger tegen ongezonde omgevingsinvloeden te beschermen. Jaarlijks geeft de Nederlandse overheid zo'n 9,5 miljard euro uit aan gezondheidsbescherming (Van Gils 2020). Twee derde daarvan gaat naar riolering en afvalverwerking. We vinden schoon drinkwater zo vanzelfsprekend dat we bijna zijn vergeten dat een dodelijke volksziekte als cholera (die zich verspreidde via vuil drinkwater en in de 19e eeuw regelmatig de samenleving in de grote steden compleet ontwrichtte) hebben weten uit te bannen. Een formidabele prestatie die onze gemiddelde levensverwachting sterk heeft verlengd.

Mogen we van de overheid ook verwachten dat de lucht die we inademen dezelfde mate van hygiëne heeft als kraanwater? De ziektebelasting door milieuvervuiling is minder groot dan door roken (negen procent) en ongezonde voeding (acht procent), maar met vier

procent groter dan de ziektelast door alcohol (anderhalf procent) (RIVM 2018). De zorg vanuit de overheid voor een schone, veilige leefomgeving is vanuit het schadebeginsel vanzelfsprekend: de handelingsvrijheid van de één kan worden ingeperkt wanneer deze direct schade toebrengt aan anderen, bijvoorbeeld via de lucht die men inademt. Dit is precies waarom roken aanvankelijk op scholen en ziekenhuizen en later in alle publieke binnenruimtes verboden werd. De overheid is immers de enige die het individu kan beschermen tegen schade die wordt veroorzaakt door de omgeving. Een niet-rokende bezoeker in de horeca kan onmogelijk bewerkstelligen dat de andere horecabezoekers geen sigaret opsteken en zo niet voorkomen dat de lucht die wordt ingeademd door meeroken hem of haar als niet-roker toch schade toebrengt.

Niet uitgaan is natuurlijk ook een optie, maar is dat wel eerlijk? Dick Dees maakte als VVD-staatssecretaris tussen 1986-1989 een begin met het pleidooi van een rookverbod in publieke ruimtes. Aanvankelijk werd dit als niet-liberale betutteling gezien, maar 30 jaar later denken we hier als samenleving heel anders over. Niet-rokers zien graag dat ook parken, stranden, terrassen van horecagelegenheden en treinstations volledig rookvrij worden (EenVandaag 2019). McDonald's komt ze tegemoet en voert eind deze zomer een rookverbod in op al zijn terrassen. Hoewel de overheid, belangenverenigingen én veel klanten minder sigarettenlucht op het terras toejuichen, blijken ondernemers nog allerminst enthousiast. De horecaorganisatie

gaat ervan uit dat deze opmars zich doorzet, maar vindt dat dit vanuit de ondernemers zelf moet komen en ziet niets in een wettelijk verbod. Of het initiatief van McDonald's breed wordt overgenomen valt nog te bezien. Maar al met al is er steeds duidelijker een behoefte aan een gezonde leefomgeving. Een taak voor de overheid en de horeca die duidelijk niet al te luchtig opgevat moet worden.

Neem voeding serieus

De Gezondheidsraad benadrukt dat de gezondheidsschade door ongezond eten ongeveer net zo groot is als de schade door roken. Het kernadvies over voeding luidt: eet meer plantaardig en minder dierlijk en beperk de inname van suikerhoudende dranken (Gezondheidsraad 2015). Toch is er in de zeven jaar sinds het uitkomen van dit advies weinig ondernomen vanuit de overheid om het burgers makkelijker te maken dit advies op te volgen. Minder vlees eten werd zelfs geschrapt uit een klimaatcampagne, omdat het volgens de ministeries van Economische Zaken en Klimaat, en Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit politiek gevoelig zou liggen (Dinther 2021). De VVD stemde in 2020 tegen een motie om de EU-subsidies voor vleesreclames te stoppen (Tweede Kamer 2020). Als er iets is dat bij liberalen thuishoort dan is het wel het afschaffen van onnodige en contraproductieve subsidies. Een campagne die vleesconsumptie aanmoedigt staat haaks op het hierboven genoemde advies van de Gezondheidsraad.

Een bredere belasting op ongezonde voeding, zoals een suikerbelasting en een btw-nultarief

voor groente en fruit kunnen een belangrijke rol spelen bij het realiseren van een gezonder voedingspatroon (Hagenaars 2022). Ongezonde voeding duurder maken werkt, maar is om velerlei redenen niet makkelijk te realiseren. Zo concludeerde een expertcommissie van de Wereldgezondheidsorganisatie bijvoorbeeld dat significante gezondheidswinst op alcoholvrije suikerhoudende dranken enkel is te verwachten als de consumentenprijs met tenminste 20 procent stijgt. Daar moet voldoende politiek draagvlak voor zijn en genoeg tijd voor worden uitgetrokken. Net als in veel andere Europese landen valt een suikerafhankelijk belastingtarief te overwegen (Hagenaars 2022).

Volgens het WRR-rapport uit 2021 leveren van de drie kostenbesparende preventieve maatregelen, een accijnsverhoging op ongezonde voeding met 10 procent prijsstijging, een verplichte zoutreductie in voedsel en een accijnsverhoging op suikerhoudende dranken, de accijnsverhoging op ongezonde voeding veruit de meeste te winnen gezonde levensjaren (522.907 jaar versus respectievelijk 65.718 en 42.953 jaar) en de hoogste opbrengst (2,9 miljard euro) op (WRR 2021). Als de overheid de burger écht wil helpen op het vlak van de belangrijkste pijler voor geluk (gezondheid), dan zijn dit effectieve opties ter overweging. De opbrengsten van een extra accijns op ongezonde voeding kunnen gebruikt worden voor gezondheidsbevordering, bijvoorbeeld voor de landelijke uitrol van het project 'De Gezonde Basisschool van de Toekomst'. Daarbij krijgen lagereschoolkinderen door meer beweging en gezonde voeding op

school, en voorlichting daarover aan zowel de leerlingen als de ouders, een gezonder gewicht en worden ze vitaler en socialer (Jansen 2019).

Kostenverhogend of kostenbesparend?

Het Centraal Plan Bureau (CPB) stelde in 2015 dat preventie op de lange termijn niet noodzakelijkerwijs tot lagere zorguitgaven leidt. In veel gevallen nemen door preventie de individuele zorgkosten per saldo niet af, maar verschuiven deze naar een later moment in het leven (CPB 2015). Het RIVM laat zien dat wanneer roken en overgewicht in Nederland zouden worden uitgebannen de aan leefstijl gerelateerde zorguitgaven weliswaar dalen, maar als gevolg van de stijgende levensverwachting de totale zorguitgaven op lange termijn juist zouden stijgen doordat Nederlanders meer risico lopen op zorgintensieve ziekten als dementie. Bovendien dalen dan de opbrengsten van accijnzen op tabak en zal bij een langer leven ook langer aanspraak op de AOW worden gemaakt indien de AOW-leeftijd onveranderd blijft. De baten voor de volksgezondheid liggen dan alsnog vooral in de waarde van een langer en gezonder leven (CPB 2015).

Dit beeld is juist, maar heeft wel nuance. Ja, de vergrijzing heeft bij een gezonder langer leven een vergrotend effect op de zorgvraag en is dus zorgkostenverhogend. Tegelijkertijd zullen de gezonde levensjaren die door preventie en gezondheidsbevordering worden gewonnen, kunnen worden ingezet voor een productiever en langer werkzaam leven

(OECD 2019). Deze herwonnen arbeidsproductiviteit komt het individu en de economische groei ten goede. Bovendien zal het een positieve invloed hebben op tal van andere beleidsvlakken, zoals een vermindering van de huidige krapte op de arbeidsmarkt die de economische groei remt. Ook hoogleraar Economie van de Volksgezondheid Jochen Mierau stelt dat de baten van preventie doorgaans te laag worden ingeschat. Door niet naar zorgkosten te kijken maar naar de kosteneffectiviteit van preventiemaatregelen (de gewonnen ‘*quality adjusted life years*’ per euro) blijkt het rendement van preventiemaatregelen veel hoger (Medisch Contact 2022). In deze en vergelijkbare modellen blijkt preventie vaak de meeste gezondheidswinst per uitgegeven gezondheidseuro op te leveren. Dit zal niet in één klap de groei van zorguitgaven indammen, maar wel helpen om de forse aan zorg bestede kapitalen zo rendabel mogelijk uit te geven. Er zijn meer wetenschappelijke studies nodig om juist dit effect van gezondheidsbevordering en preventieprogramma’s door te rekenen.

Vooralsnog kan gesteld worden dat gezondheidsbevordering niet altijd tot een zorgkostenverlaging zal leiden en blijft de belangrijkste reden om te investeren in preventie dat het een gezonder en langer leven oplevert. Voorkomen is en blijft nog altijd beter dan genezen. Deze zienswijze past naadloos bij een belangrijke conclusie van het recente rapport van de WRR, *Kiezen voor houdbare zorg*. Daarin wordt gepleit om op een meer verplichtende manier en vanuit verschillende beleidsterreinen in te zetten op brede ge-

zondheid en preventie (WRR 2021). Zeker waar het gaat om mensen met een lagere sociaaleconomische status. Juist in die doelgroep (zo wist Thorbecke al) valt veel extra gezondheidswinst te boeken.

Gezondheidsbevordering en de VVD

In het VVD-verkiezingsprogramma uit 2021 staat: “Het moet makkelijker worden om met een gezonde levensstijl verantwoordelijkheid te nemen voor de eigen gezondheid”. Dit is een trendbreuk met het verleden waarin gezondheidsbevordering en preventie niet of nauwelijks in de VVD-verkiezingsprogramma’s voorkwamen. Het getuigt van voortschrijdend inzicht en openstaan voor vernieuwing om als liberale volkspartij in 2021 een gezonde levensstijl als politiek verkiezingsthema aan te merken. Het past bij de liberale gedachte over de eigen verantwoordelijkheid van het individu. Maar zoals uit het voorgaande blijkt, is er nog een lange weg te gaan als we willen dat het voor iedereen makkelijk wordt verantwoordelijkheid te nemen voor de eigen gezondheid.

Een belangrijk politiek discussiepunt voor onze partij is de vraag of de aanpassing van leefstijl door de overheid gestimuleerd of afgedwongen moet worden. De relatie tussen overheidsbeleid en de eigen verantwoordelijkheid van burgers speelt zowel in het parlement als in de samenleving. Een recent onderzoek van het Zorginstituut Nederland laat zien dat maar liefst 80 procent van de Nederlanders van mening is dat de overheid het makkelijker moet maken om burgers gezonde keuzes te laten maken (Zorginstituut Ne-

derland 2022). Bijvoorbeeld door de btw op groente en fruit te verlagen en het weren van snoep- en frisdrankautomaten op scholen. Het is in onze tijd (net als in de 19e eeuw) liberaal dat de overheid nieuwe generaties helpt gezond op te groeien. Iedereen moet kunnen leven in een veilige omgeving waarin gezonde keuzes makkelijk en normaal zijn. *Jong geleerd is oud gezond*. Denk aan het creëren van een gezonde leefomgeving met veel groen, ruimte en een goede luchtkwaliteit, waarin bewegen door middel van mooie fietspaden en sportvelden gestimuleerd wordt, ongezonde producten minder (zichtbaar) aangeboden worden en schadelijke producten/stoffen verboden zijn. De overheid kan hier met wetgeving en omgevingsplannen actief een rol in vervullen.

Gezondheidsbevordering raakt veel ministeries

Gezondheidsbevordering is niet alleen een taak van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS). Succesvol beleid vergt een ministerie-overstijgende aanpak. De minister van Infrastructuur en Waterstaat en minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid zouden door thuiswerken te normaliseren de luchtkwaliteit verbeteren, de geluids-overlast verminderen en burgers meer tijd geven voor ontspanning en beweging. De minister voor Natuur en Stikstof, het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit en het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM) zouden allen kunnen werken aan groene ruimte, natuur, een schone lucht en voldoende woningaanbod. Het is goed om in het oog

te houden dat het oplossen van de stikstofcrisis niet alleen de natuur en het klimaat zal helpen, maar ook onze gezondheid. Landbouw is door ammoniakuitstoot de grootste binnenlandse bron van fijnstof (PM_{2,5}) en verkeer is door uitstoot van stikstofoxiden een goede tweede (Gezondheidsraad 2018). De minister van Klimaat en Energie zou meer rekening kunnen houden met de luchtkwaliteit nu particulieren vaker hout stoken vanwege de hoge gasprijzen (RTL Nieuws 2021). De ministers van VWS en VROM zouden de aanleg van fiets- en wandelpaden kunnen prioriteren en daarin meenemen dat dit zal leiden tot meer beweging van Nederlanders. Hier kan een voorbeeld genomen worden aan effectieve marketing. Waarom niet in het kader van gezondheidsbevordering bij elk wandelpad een boord plaatsen met daarop fitte mensen en de voordelen van beweging?

Ook de minister van Economische Zaken en Klimaat is een hoeder van volksgezondheid. De Wereldgezondheidsorganisatie stelt dat klimaatverandering de grootste gezondheidsbedreiging is waar de mensheid wereldwijd mee te maken krijgt. Het huidige veranderende klimaat raakt de menselijke gezondheid in toenemende mate door extreem weer, economische krimp, water- en voedselschaarste, smog, toename van infectieziekten, migratiestromen en meer (WHO 2021). Tegelijkertijd is een bloeiende economie een voorwaarde voor welvaart en dus welzijn. Aan de minister de taak om klimaatbeleid, gezondheidsbescherming en economische kansen hand in hand te laten gaan.

Ook het nieuwe streven in het coalitieakkoord om de mentale weerbaarheid te vergroten is van fundamenteel belang voor de volksgezondheid. Sport speelt hierin een belangrijke rol. Elke Nederlander mag weten dat een flinke wandeling of stukje hardlopen een investering is in je mentale gezondheid en denkvermogen (Hersenstichting). Hetzelfde geldt voor voeding: elke portie van 40 gram groene bladgroenten per dag wordt bij ouderen geassocieerd met 11 jaar jonger functionerende hersenen (Morris 2018).

Bovengenoemde voorbeelden tonen aan hoe de verschillende ministeries de volksgezondheid kunnen bevorderen. Uiteraard is hetzelfde toepasbaar op provinciaal en gemeentelijk niveau. Dat een lokale aanpak leidt tot doelmatig maatwerk laat het eerdergenoemde project 'De Gezonde Basisschool van de Toekomst' zien. Het is een succesvol voorbeeld van een innovatieve multidisciplinaire aanpak die een landelijke uitrol meer dan verdient (Jansen 2019). Zo kunnen lokale overheden zaken als ontwikkelingsachterstanden bij kinderen, overgewicht, vergrijzing en eenzaamheid of omgevingsfactoren als verloedering, geluidsoverlast, luchtvervuiling of kwetsbaarheid voor klimaatverandering aanpakken.

Meer communicatie tussen het Rijk en lagere overheden over gezondheidsbevordering is belangrijk. De genoemde ministeries zouden bijvoorbeeld meer prioriteit kunnen geven aan gesprekken over gezondheidsbevordering met provincies en gemeenten, in plaats van contacten met de lobby van brancheorganisaties die veelal alleen eigen belangen

nastreven. Hoewel lokale overheden sneller kunnen denken en schakelen in innovatieve oplossingen die de volksgezondheid bevorderen, kunnen zij dit niet doen zonder brede steun vanuit de landelijke overheid. Gemeenten kunnen met plannen werk maken van een gezonde omgeving.

Conclusie

Gezondheid is een groot goed en voor het geluksgevoel van Nederlanders een belangrijkere pijler dan inkomen. We leven langer en hebben mede daardoor steeds meer invloed op onze eigen gezondheid. Het was een verstandig besluit om als brede volkspartij in het VVD-verkiezingsprogramma uit 2021 hier actief op in te spelen door niet langer alleen toegang tot de zorg te willen garanderen voor wie dat nodig heeft, maar het burgers ook makkelijker te maken om zelf verantwoordelijkheid te nemen voor de eigen gezondheid. Er is nog veel werk aan de winkel. De werkgroep volksgezondheid pleit ervoor om meer werk te maken van gezondheidsbevordering. Het is goed mogelijk een liberaal preventiebeleid uit te voeren waarvan iedereen beter wordt. Het faciliteren van gezondheid en een gezonde omgeving verdient om vele redenen prioriteit. Het is nu tijd om als liberalen deze verantwoordelijkheid actief te nemen. De overheid laat voortdurend wetenschappelijk onderzoek doen naar de doelmatigheid en kosteneffectiviteit van preventie en leefstijlinterventies. Het is belangrijk de uitkomsten hiervan te gebruiken bij de onderbouwing van innovatief liberaal zorgbeleid.

mr. A.M. Govers runt de ANBI-stichting Even Geen Vlees, is initiatiefnemer van de Schijf for Life (non-profit) en medewerker in de zorg.

dr. F.H. Barneveld Binkhuysen is radioloog, bestuurder in de gezondheidszorg, voorzitter van het Thematisch Netwerk Gezondheid & Zorg en voormalig fractievoorzitter Provinciale Staten Utrecht voor de VVD.

drs. V.J.G. Houben is cardioloog in opleiding bij het Maastricht UMC+.

De auteurs bedanken prof.dr. J.E.E. Keunen voor het kritisch doorlezen van het manuscript en de constructieve feedback.

Literatuurlijst

- ‘Het eierschandaal met fipronil: hoe het zover kwam’, NOS, 17 augustus 2017.
- ‘Houtkachels enorm populair: ‘Volgend jaar ben je de eerste’, RTL Nieuws, 23 oktober 2021.
- ‘Niet-rokers blij met verbod op rookruimtes in horeca’, *Een Vandaag*, 7 oktober 2019.
- Baruch, J.Z., ‘Dr. Samuel Sarphati, medicus, hygienist, stedbouwer (1813-1866)’, *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1963, pp. 1932-1936.
- Berkel, E., ‘De schooltandarts’, *KNMT*, 17 december 2018.
- De Brauw, L.M., ‘De gecombineerde leefstijlinterventie’. *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 2021.
- CBS, ‘Gezondheid, relaties en werk belangrijker voor geluk dan geld’, 19 maart 2016.
- CPB, ‘Zorgkeuzes in kaart’, 2015.
- Cuijpers, P., Beekman, A.T.F., ‘Personaliseren van preventie van psychische stoornissen’, *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 2018, nr. 3, pp. 189-193.
- Dankers, J.J., ‘Thorbecke en de Armenwet van 1854. Armenzorg tussen staatsvermogen en particulier initiatief’, in: Jonker, E., Van Rossum, M. red., *Geschiedenis & cultuur. 18 opstellen ter gelegenheid van het afscheid van prof. dr. H.W. von der Dunk*, Den Haag, 1990, pp. 119-130.
- Derksen, W.J., ‘Karl Popper’, *TeldersStichting*.
- Diabetesfonds, ‘Kun je diabetes voorkomen?’, 2022.
- Van Dinther, M., ‘Ministerie vindt minder vlees eten te omstreven voor campagne over klimaatbewustzijn’, *de Volkskrant*, 10 september 2021.
- Distrifood, ‘Nieuwe campagne Bonduelle: ‘Plantaardig eten is eenvoudig en lekker’’, 28 januari 2022.
- EUR, ‘Een vaccinatieplicht in Nederland is mogelijk, maar “waarom zou je het willen?”’, *Erasmus University Rotterdam*, 11 januari 2022.
- Gezondheidsraad. *Gezondheidswinst door schonere lucht*, Den Haag, 2018.
- Gezondheidsraad. *Richtlijnen goede voeding 2015*, Den Haag, 2015.
- Van Gils, P. F., Suijkerbuijk, A.W.M., Polder, J.J., e.a., ‘Nederlandse preventie-uitgaven onder de loep’, *Tijdschrift voor gezondheidswetenschappen*, vol. 98, 2020.
- Hagenars, L.L., Waterlander, W.E., ‘Gezondheidsbelastingen in Rutte IV. Van ambities naar concreet beleid’, *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 2022, nr. 13, pp. 8-14.
- Hartstichting. ‘Cijfers hart- en vaatziekten’, 2022.
- Hersenstichting, ‘Bewegen en de hersenen’, 2022.

-
- Jansen, M., Simons, A., 'De Gezonde Basis-school van de Toekomst - De opbrengsten na twee jaar', *Academische Werkplaats*, Maastricht, 2019.
 - Kamsma, M., Koelewijn, J., 'Ik wil roken en drinken, ook al kost dat me misschien gezonde levensjaren. Dat is mijn keuze', *NRC*, 24 juli 2020.
 - KWF, 'Kanker voorkomen', 2022.
 - Van 't Land, K., Mierau, J., Wouterse, B., 'Preventie levert veel meer op dan gedacht. Voorkomen van ziekte is veel lucratiever dan berekeningen laten zien', *Medisch Contact*, 7 juli 2022.
 - Livingston, G., Huntley J., Sommerlad A. e.a. 'Dementia prevention, intervention, and care: 2020 report of the Lancet Commission', *Lancet*, 2020, vol. 396, pp. 413-446.
 - Llana-Nozal, A., Martin, N., Murtin, F., 'The economy of well-being: Creating opportunities for people's well-being and economic growth', *OECD Statistics Working Papers*, 2019, nr 2.
 - Mackenbach, J.P., Damhuis, R.A.M., Been, J.V., 'De gezondheidseffecten van roken. Groei van kennis leidt tot steeds grimmiger beeld', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 2017.
 - Morris, M.C., Wang, Y., Barnes, L.L., Bennett, D.A., Dawson-Hughes, B., Booth, S.L., 'Nutrients and bioactives in green leafy vegetables and cognitive decline: Prospective study', *Neurology*, 2018, nr. 3.
 - NAGF, 'Nationaal Actieplan Groenten en Fruit stopt na vijf succesvolle jaren', 2021.
 - Nationaal Archief, 'Kinderen horen niet in de fabriek', 1874.
 - PDC, 'Belangrijke liberale wetgeving', *parlement.com*, 2018.
 - RIVM, 'Aandoeningen - Welke aandoeningen hebben we in de toekomst?', 2018.
 - RIVM, 'Voedselconsumptiepeiling', 24 februari 2022.
 - RIVM, 'VTV-2018, Leefstijl Hoe (on)gezond leven we in de toekomst?', 2018
 - RIVM, 'Ziektebelasting in DALY's'.
 - Schenk, E., Kienhuis, A.S., Talhout, R., 'Additieven in Nederlandse tabaksproducten: analyse van de gegevens over 2011', *RIVM*, 2013.
 - Van Schie I, P., 'Gijsbert van Tienhoven', *Telders-Stichting*.
 - Van Schie II, P., 'Nicolaas G. Pierson', *Telders-Stichting*.
 - Schulz, M., 'John Stuart Mill', *TeldersStichting*.
 - Stol, D.M., *Cost-effectiveness of selective cardiometabolic disease prevention in primary care*, proefschrift voor de Universiteit Utrecht, Utrecht, 2020.
 - Tweede Kamer der Staten-Generaal, 'Motie van de leden Wassenberg en Van Raan over zich actief verzetten tegen Europese subsidies voor vleespromotie', 14 juli 2020.
 - Voedingscentrum, 'Is pinda kaas gezond?', 2022.
 - WHO, 'Climate change and health', 30 October 2021.
 - Willemsen, M., 'De geschiedenis van tabaksontmoediging in Nederland 1948-2017', *Gezondheidsfondsen voor Rookvrij*, 2018.
 - WRR, *Kiezen voor houdbare zorg*, Den Haag, 2021.
 - Zorginstituut Nederland, 'Meerderheid Nederlanders wil focus op gezonde leefstijl', *Zorginstituut Nederland*, 17 mei 2022.

Waarom hulp bij zelfdoding bij voltooid leven weinig met vrijheid te maken heeft

door Theo Boer

Met zijn pleidooi voor een regeling voor voltooid leven was Huib Drion zijn tijd ver vooruit (Drion 1991). Toen hij zijn gedachten formuleerde was euthanasie zelfs voor terminale patiënten nog niet eens geregeld. Toen dat tien jaar later in de Euthanasiewet wel was gebeurd, zette minister Els Borst als nieuwe stip op de horizon een regeling voor euthanasie bij levensmoeheid (Oostveen 2001). Het was een verre stip: legale euthanasie was een uniek en volgens critici riskant experiment. Artsen, politici en juristen concentreerden zich op het functioneren van de nieuwe wet in plaats van op een verruiming ervan. Ze leken succes te hebben: de

bereidheid om euthanasie te melden nam toe, de cijfers bleven stabiel en onzorgvuldige gevallen waren zeldzaam. In veel landen werd het Nederlandse voorbeeld geprezen.

In de jaren daarna wendde Nederland zich echter alsnog steeds meer euthanasie toe. In 2021 kwam euthanasie vier keer vaker voor dan in 2002 en in sommige landsdelen gaat euthanasie inmiddels vooraf aan het overlijden van een op de zes mensen (Arvin e.a. 2022). Dat is opmerkelijk omdat de levensinzorg in die jaren juist steeds beter werd en euthanasie minder nodig was als 'laatste redmiddel om een vreselijke dood voor te zijn'. Het schrikbeeld van mensen die

stikkend of roepend om verlossing aan hun einde komen, is steeds meer iets van vroeger. Palliatieve sedatie – een natuurlijke dood waar iemand dankzij een kunstmatig licht coma weinig van merkt – wordt inmiddels bij de 20 procent van de sterfgevallen toegepast (Stichting Farmaceutische Kengetallen 2017).

Maar wat als mensen niet bang zijn voor een vreselijke dood, maar voor een vreselijk leven? In de afgelopen 15 jaar zien we euthanasie steeds vaker bij chronische ziekten: psychiatrie, dementie, stapeling van ouderdomsklachten, mensen die willen sterven met hun stervende geliefde, mensen met handicaps. En de panelen blijven schuiven: waarom zou je alleen dood mogen als jij lijdt aan een medische aandoening, en niet ook bij ouderdom, eenzaamheid en ontzetting? En sprekend over vrijheid: wie maakt uit dat alleen mensen dood mogen bij wie vast te stellen is dat ze lijden? Mag iemand niet gewoon in alle vrijheid, vanwege hem moverende redenen, besluiten om de pijp aan Maarten te geven? Wie zijn wij om anderen te verplichten door te leven?

Toch is het bij voltooid leven de vraag over welke vrijheid we het hebben. Anders dan in sommige andere landen is zelfdoding in Nederland niet verboden. Wel voert de overheid een suïcideontmoedigings-beleid en mede om die reden is hulp bij zelfdoding, behalve voor artsen binnen de Euthanasiewet, streng verboden. Anderen advies geven hoe ze zelf een einde aan hun leven kunnen maken, is niet verboden: consulenten van Stichting de Einder adviseren al ja-

renlang mensen die zelf een einde aan hun leven willen maken. Boudewijn Chabot, de eerste psychiater die euthanasie verleende aan een psychiatrische patiënt en die daar nu spijt van heeft, schreef in plaats daarvan verschillende boeken waarin hij de methoden uiteenzet waarmee mensen zelf op een humane wijze hun leven kunnen beëindigen. Daar is volgens hem geen arts of andere deskundige bij nodig (Chabot 2022).

Toch is precies dat wat veel mensen willen. Zelfdoding is en blijft iets wat mis kan gaan en daar willen velen een expert bij hebben. In de huidige euthanasiepraktijk is geregeld dat een dokter die hulp bij zelfdoding heeft gegeven het huis van een patiënt pas mag verlaten als het overlijden is vastgesteld. Een arts die een patiënt een drankje aanreikt om zijn leven te beëindigen, dient voor noodgevallen ook altijd een euthanasieset bij zich te hebben. Misschien willen mensen die dood willen überhaupt wel iemand anders erbij met ervaring, en het liefst iemand die de levensbeëindiging verricht. Anders dan zijn de verschillen tussen Nederland en de Amerikaanse staat Oregon niet te verklaren. Beide hebben tientallen jaren ervaring met actieve levensbeëindiging, maar terwijl in Nederland de arts euthanasie verricht, schrijft in Oregon de arts slechts een recept voor en is bij de levensbeëindiging afwezig. Maar terwijl euthanasie in Nederland in 4.5 procent van de sterfgevallen speelt, is in het liberale Oregon slechts in 0.6 procent van de sterfgevallen sprake geweest van hulp bij zelfdoding (Oregon Health Authority 2022). Ter vergelijking: in Canada, waar euthanasie

wél mogelijk is, ontwikkelde euthanasie zich in zes jaar tijd tot de directe doodsoorzaak bij 3.3 procent van de sterfgevallen (Health Canada 2022). In landen waar je als patiënt zelf (met hulp) je leven mag beëindigen, is de drempel kennelijk behoorlijk wat hoger dan wanneer de dokter de levensbeëindiging verricht. Of we hoeven maar naar de Nederlandse cijfers zelf te kijken, waar hulp bij zelfdoding en euthanasie immers beide zijn toegestaan: het aandeel hulp bij zelfdoding als percentage van het aantal actieve levensbeëindigingen daalde van 10 procent in 2002 naar 2.7 procent in 2021 (RTE 2022).

Nu heeft dit mogelijk ook met voorkeuren van artsen te maken: een hulp bij zelfdoding heeft een onzekerder verloop en vraagt om een veel langere tijdsinvestering dan euthanasie (tegelijk zijn er ook artsen die hulp bij zelfdoding juist prefereren omdat in die gevallen het niet de arts is die doodt). Maar bij de duiding van de verschillen dringt zich toch vooral deze verklaring op: de vrijheid om het eigen leven te beëindigen is voor velen een vrijheid die men moeilijk aankan. Zelfdoding is een van de moeilijkste handelingen die een mens ooit kan verrichten. De deskundige hand van een arts, die ook nog eens bekend staat om zijn wijsheid en zorg voor het leven, maakt de levensbeëindiging minder eenzaam en minder gevaarlijk.

Daarom is het opvallend dat plannen voor een Wet voltooid leven tot dusverre niet voorzien in euthanasie, maar in hulp bij zelfdoding. Alleen al praktisch zijn de nodige hordes te nemen. Hoe veilig is die spreek-

woordelijke pil van Drion in je nachtkastje of in je kluis? Wat als je er in een vlaag van somberheid een einde aan maakt? Wat als een niet-oudere het middel te pakken krijgt? Wat als iemand het gebruikt om er een ander mee te doden: is dat niet vragen om dezelfde problemen als bij vrij wapenbezit? En wat als iemand het middel niet lang genoeg kan binnenhouden, of het middel wel leidt tot een coma, maar niet tot de dood? Het lijkt erop dat er om al deze redenen de door Pia Dijkstra voorziene levenseindebegeleiders uiteindelijk alsnog dokters zullen zijn.

‘Oud en der dagen zat’

We gaan naar de ethische vragen. Een regeling voor voltooid leven lijkt primair een antwoord te zijn op individuele problemen. Ouderen ervaren dat ze nog maar weinig van het leven te verwachten hebben. De fasen van opgroeien, een partner zoeken en kinderen krijgen, carrière maken en het in gezondheid genieten van je pensioen zijn gepasseerd. Na het opgaan en het blinken komt het verzinken. Voor wie gewend waren aan maatschappelijk actief zijn, een druk sociaal leven en een goede gezondheid is die fase er een van afzien. Je bent in de woorden van de Statenvertaling ‘oud en der dagen zat’. Maar hoewel jij wel klaar bent met het leven, is het leven nog niet klaar met jou.

Hoe daar nu mee om te gaan? Het liefst zou ik het over de meest voor de hand liggende optie willen hebben: koesteren wat er aan dagen resteert, zoekend naar nieuwe manieren om met verlieservaringen om te gaan. Ethicus Frits de Lange spreekt over ‘*loving later*

life, minder tobberig doen over de decenia na je pensionering (De Lange 2015). We hoeven ons leven niet te rekken, we mogen uitzien naar de zegen van een natuurlijk levenseinde en we zijn vrij om levensreddende behandelingen af te wijzen. Maar zolang we leven zullen we het leven koesteren.

Maar mijn bijdrage gaat over die andere, meest dramatische keuze: bewust een levenseinde zoeken. En net als bij andere complexe ethische keuzen is het belangrijk om te kijken naar *alle* alternatieven. Eén daarvan is versterven: stoppen met eten en drinken en met enige medische verzachting overlijden aan voedsel- en vochtgebrek. Boudewijn Chabot schat het aantal mensen dat voor deze optie kiest op jaarlijks 1.500 tot 3.000, iets wat in vergelijking met het aantal euthanasieën een behoorlijk hoog aantal is (Chabot 2007). Of je besluit te wachten op een ziekte en laat die (behalve wat symptoombestrijding) onbehandeld. Een andere optie is hetzij een impulsieve zelfdoding, hetzij een balanssuicide (goed voorbereide acties die voor de omgeving vaak minder traumatisch zijn).

Een autonome dood?

Degenen die pleiten voor voltooid leven wijzen al deze alternatieven af. Zij vinden de dood in die gevallen te riskant, onzeker, langzaam en eenzaam. Mensen met verstand van zaken moeten hun de middelen verschaffen, en wel zonder moeilijke vragen te stellen. Maar ondanks al die goede redenen zien maar weinig artsen voor zichzelf een rol bij voltooid leven. Misschien dat het Hippocratische verbod op doden nog meespeelt

in hun aarzelingen. Misschien vinden ze wel dat mensen te snel opgeven. Bovendien hebben veel artsen een weerzin om niet-medische problemen met medische middelen op te lossen. Inderdaad zijn de belangrijkste redenen niet medisch, maar sociaal, politiek en spiritueel. Althans, in de beeldvorming, maar is dit in werkelijkheid ook zo? Zowel de Commissie Schnabel (2016, 62) als de Commissie Van Wijngaarden (2020, 55) concludeert dat de meeste mensen die op basis van voltooid leven een actieve doodswens hebben, wel degelijk ook blijken te lijden aan een medische aandoening en dus al vallen binnen de Euthanasiewet.

Inderdaad kwam ik tijdens mijn werk in een Regionale Toetsingscommissie Euthanasie in de periode 2005-2014 met regelmaat meldingen tegen waarin termen als ‘voltooid leven’, ‘klaar met leven’ en ‘levensmoe’ vielen, maar waarbij steeds ook sprake was van medische aandoeningen. Niet terminaal weliswaar, maar wel zo ernstig dat ze iemands sociale, sportieve en culturele leven sterk (en vaak steeds sterker) inperken. Zelf heb ik één kerngezonde oudere ontmoet die dood wilde. De 82-jarige man wilde met me spreken naar aanleiding van een televisieoptreden en vertelde dat hij de middelen vergaard had om zijn eigen leven te beëindigen. De reden voor zijn doodswens: hij kwam nergens voor een betaalde baan in aanmerking. Hij was recentelijk slechts één keer voor een sollicitatiegesprek uitgenodigd en dat was toen hij over zijn leeftijd had gelogen; zodra men zijn ware leeftijd vernam, stond hij weer buiten. Toch leeft bij mijn weten ook deze man nog.

Want een vurig pleitbezorger van voltooid leven zijn, is iets anders dan daadwerkelijk en acuut willen sterven. Pleiten voor een voltooid leven-regeling doen veel mensen niet omdat het ze zo ellendig vergaat, maar voor het geval dat, bij wijze van voorzorgsmaatregel. In de spraakmakende voltooid leven-campagne ‘Uit vrije wil’ uit 2010 figureerden voornamelijk vitale zeventigers die nog lang niet dood wilden, zoals Dick Swaab, Frits Bolkestein, Paul van Vliet en Hedy d’Ancona. Ook zij leven allemaal nog.

Als dit klopt, is ‘voltooid leven’ dus vooral een ongrijpbaar fenomeen. Els Borst vertelde over een ouder echtpaar dat zich “te pletter maar helaas niet dood” verveelde (Oostveen 2001). Niet het oud worden zelf, maar het verpieteren en geen mogelijkheden zien om het leven zin te geven lijkt het eigenlijke probleem te zijn. Ook de toon van veel voltooid leven-pleidooien stuit tegen de borst: *boomers* die geen trek hebben in de ouderdom, die zelf wel uitmaken wanneer ze doodgaan, die gewend zijn om feestjes te verlaten als het nog leuk is en dat nu ook op het leven zélf toepassen. Dat dokters bij voltooid leven niet thuis geven, duidt niet alleen op een te zwakke medische basis om iemand dood te maken, maar is ook een signaal dat er überhaupt een wankel basis bestaat om de dood van medeburgers te faciliteren. Om iemand aan dodelijke middelen te helpen moet sprake zijn van een noodsituatie waarvan is bewezen dat deze niet op andere wijze kan worden verholpen.

Of is het de leeftijd

De belangrijkste motivatie in pleidooien voor

een voltooid leven-regeling is vrijheid. Vrijheid om op een door jezelf te bepalen moment op een menswaardige wijze uit het leven te stappen en vanwege de genoegde sociale en veiligheidsaspecten dringen voorstanders ook aan op *hulp* bij die zelfdoding. Maar het is de beslissing van de oudere zelf: de in het wetsvoorstel voorziene stervenshulpverlener beoordeelt niet of iemand wel genoeg lijdt en evenmin of er aan hun situatie wat is te doen. Die onderdelen moeten hooguit aan de orde komen om te garanderen dat wie dood wil, weet wat hij doet en zeker van zijn zaak is.

Maar als dat dan zo is, waarom geef je die vrijheid dan alleen aan oudere mensen? De 62-jarige die vraagt om de middelen voor een humaan levenseinde verwijzen we naar de suïcidepreventie, maar over 13 jaar wordt diezelfde man of vrouw verwezen naar iemand die hem bij die suïcide gaat helpen. De overheid zal iets zeggen in de trant van ‘wij vinden het gezien uw leeftijd begrijpelijk dat u dood wilt. Zo begrijpelijk dat wij uw zelfdoding voor u gaan regelen’. Een hele generatie krijgt de boodschap dat de samenleving zonder ze kunnen. Hun zelfdoding kunnen wij wél, maar die van werkenden en jongeren niet billijken.

Die keuzevrijheid gaat sommigen ongetwijfeld helpen: een humane dood als uitweg kan rust geven en die geruststelling geeft een betere kwaliteit van leven. Voor sommigen zal de mogelijkheid van een uitweg hun levenskunst ten goede komen, net zoals een nooduitgang mensen met claustrofobie kan helpen om wél naar dat concert te gaan.

Maar wat voor de één een fijne extra optie is, is voor een ander een nieuwe stressfactor. Geestelijk verzorger in de ouderenzorg Annemarieke van der Woude introduceerde in dit verband de term 'keuzestress' (Van der Woude 2010). Ouderen die zitten te verpieteren, van wie hun kinderen maar weinig op bezoek komen, maar ook niet meer van hun kinderen willen vergen en die al decennia horen over vergrijzing en aankomende zorginfarcten, zullen in de constatering dat zij de suïcidege-rechtigde leeftijd bereikt hebben, eerder een dilemma ervaren dan een troost. Durven zij straks nog een beroep te doen op schaarse zorg en op nog meer tijd van hun naasten? Ik weet dat mensen die het met me oneens zijn dit in alle toonaarden zullen ontkennen, maar het vragen om een zachte dood kan ook *trending* worden, net zoals tal van zaken op het terrein van consumptie, leefstijl, reizen, kleding en ICT dat kunnen worden. Daarmee kan zo'n nooduitgang een verleiding worden: waarom zouden we, met een snelle en humane dood binnen handbereik, het risico nemen op vijf of tien jaren van neergang? Voltooid leven wordt dan: georganiseerde wanhoop. Je behoort tot de categorie van de opmakers.

Maar uiterekend op het terrein van actieve levensbeëindiging kunnen we ons geen verleidingen en trends veroorloven. In 1972 betoogden zowel een vooraanstaand hoogleraar ethiek als een belangrijke commissie van de Hervormde kerk (toentertijd zo ongeveer de staatskerk van boven de grote rivieren) dat ouderen langzamerhand een te grote claim gaan leggen op de algemene middelen (Roscam Abbing 1972; Nederlandse Hervormde Kerk

1972). De ethiekprofessor sprak over *verantwoord bejaardenschap*. Inderdaad zijn weinig maatregelen effectiever om kosten te besparen dan het op hun verzoek doden van 75-plussers. Berekend is dat een Nederlander in zijn laatste levensjaar gemiddeld 13,5 maal zoveel zorgkosten gebruikt als in de jaren daarvoor (Barendregt e.a. 2006). Hoewel voorstanders van een voltooid leven-regeling benadrukken dat de keuze voor hulp bij zelfdoding een individuele keuze is en er van geen dwang sprake mag zijn, is de beeldvorming in de media in de regel dat zo'n beslissing 'dapper' en 'humaan' is. Niet uit te sluiten is dat wanneer voltooid leven daadwerkelijk ingeburgerd raakt, ook andere motieven dan een oprechte en autonome doodswens gaan meespelen, motieven die de in de wet voorziene 'stervenshulpverlener' onmogelijk allemaal op het spoor kan komen. Want wat als de oudere de maatschappelijke wanhoop over de nutteloosheid van de oude dag geheel vrijwillig en overtuigd internaliseert? Als we een gedachte uit misdaadseries mogen lenen: is de perfecte moord niet dié moord die de betrokkene zelf voltrekt of waar hij gepassioneerd om vraagt? Dat alles heeft niets met vrijheid meer te maken.

Niet alleen is het faciliteren van zelfdoding discriminerend voor ouderen, maar het is daarnaast paternalistisch in de richting van niet-ouderen. Want waarom zou iemand van 75 wel kunnen beslissen dat het 'op is' en iemand van 73 niet? Mensen van middelbare leeftijd die menen dat ook hún leven voltooid is, krijgen het signaal dat zij nog jaren door moeten, maar met welk recht? Vrijheid is toch vrijheid om keuzen te maken die anderen niet

invoelbaar vinden? In een *live* Nieuwsuur-gesprek legde een 57-jarige man aan Alexander Pechtold precies die vraag voor: waarom ik niet? Pechtold was zichtbaar ontredderd – je las in zijn ogen toch verbazing omdat een jong iemand kennelijk geen voltooid leven kan hebben – en antwoordde dat wat hem betreft de leeftijdsgrens van 75 jaar een eerste stadium is (NOS 2017). Dat lijkt mij in zekere zin terecht. Als je ‘voltooid leven’ wilt ontdoen van zowel discriminatie van ouderen als van paternalisme naar niet-ouderen, is er eigenlijk maar één geloofwaardig alternatief: de optie van hulp bij zelfdoding voor iedere wilsbekwame Nederlander, jong of oud. Het enige criterium zou daarbij moeten zijn dat iemand in een gesprek blijk geeft te weten waar hij om vraagt, en laat er als extra voorzorgsmaatregel een bedenktijd van een jaar aan voorafgaan. Door dat criterium zou je ook de Euthanasiewet intact laten, die immers in de praktijk een bedenktijd van dagen of hooguit weken kent. Maar is dat waar we heen willen? Het Nederlandse woord ‘samenleving’ wekt andere associaties. Samen leven, met de nadruk op beide. Leven is al moeilijk genoeg. Laten we helder zijn: een overheid die mensen met dwang verplicht om door te leven wil niemand. Maar de dood *faciliteren* is iets anders. Van de overheid mogen we veel verwachten, maar liever niet dat.

Maar kan het voorkómen van gewelddadige zelfdodingen geen argument zijn voor het beschikbaar stellen van hulp bij zelfdoding? Misschien wel, als het argument zou kloppen. We komen in de media veelvuldig het argument tegen dat een ‘pil’ voorkomt dat mensen voor een gewelddadige methode kiezen.

Maar voor de redenering dat een zachte dood het aantal suïcides vermindert, ontbreekt elk bewijs. Om te beginnen zijn veel suïcides impuls-suïcides waarbij een bedenktijd van maanden of een jaar veel te lang is. Kijken we naar de cijfers, dan zien we dat het aantal euthanasieën bij psychiatrie, dementie en gestapelde ouderdomsklachten, mensen waarvan gezegd wordt dat velen behoren tot de risicogroep voor een suïcide, sinds 2008 steeg van enkele tientallen tot meer dan 600, en dat dus ondanks het feit dat sinds dat jaar euthanasie voor die groepen juist steeds toegankelijker werd. Wat meer is: ondanks dat al deze patiënten een zachte dood kregen, gingen ook de suïdecijfers in Nederland omhoog, en wel met 35 procent: van 1.300 tot 1.800 (Boer 2017). In dezelfde periode bleven de cijfers in andere landen stabiel of gingen zij omlaag: landen met een vergelijkbare leeftijdsopbouw en levensbeschouwing waar euthanasie als noodoplossing juist niet voorhanden is. Vanwaar die stijging in Nederland? Eén van de mogelijke redenen is het *copycat*-effect: veel praten over de dood betekent dat we elkaar op ideeën brengen. De vraag is of een generiek aanbod van hulp bij zelfdoding onze belangrijkste vrijheid niet ondermijnt: de vrijheid om voor het leven te kiezen. Dat maakt het ‘recht op zelfdoding’ een paradoxaal recht. Paradoxaal genoeg om erop aan te dringen dat wie uiteindelijk, tragischerwijze, de dood toch verkiezen, zowel de vrijheid als de verantwoordelijkheid hebben om zelf te handelen, zonder dat de overheid hen daarin faciliteert.

Theo Boer is hoogleraar Ethiek van de Gezondheidszorg aan de Protestantse Theologi-

sche Universiteit te Groningen, voormalig lid van een Regionale Toetsingscommissie Euthanasie en lid van de Gezondheidsraad.

Literatuurlijst

- ‘Martin Kock confronteerde Alexander Pechtold met zijn doodswens’, *NOS*, 29 december 2017, URL: <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2209759-bestof2017-martin-kock-confronteerde-alexander-pechtold-met-zijn-doodswens>.
- Arvin, M., Atsma, F., Boer, T.A., Groenewoud, S., Westert, G., ‘Huisartsen en euthanasie: een onderzoek naar regiovariatie’, *Huisarts en Wetenschap*, 2022, nr. 3, pp. 17-20.
- Barendregt, J.J., Van Oersa, H., Polder, J.J., ‘Health care costs in the last year of life: The Dutch experience’, *Social Science & Medicine*, 2006, nr. 7, pp. 1720-1731.
- Boer, T.A., ‘Does Euthanasia Have a Dampening Effect on Suicide Rates? Recent Experiences from the Netherlands’, *Journal of Ethics in Mental Health*, 2017, vol. 10, URL: <https://bit.ly/3R-goC5x>.
- Chabot, B., *Auto-euthanasie. Verborgene stervenswegen in gesprek met naasten*, Amsterdam, 2007.
- Chabot, B., *Uitweg. Een waardig levenseinde in eigen hand*, Amsterdam, 2022.
- Commissie Schnabel, *Voltooid leven. Over hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten*, Den Haag, 2016.
- Commissie van Wijngaarden, *Perspectieven op de doodswens van ouderen die niet ernstig ziek zijn: de mensen en de cijfers*, Den Haag, 2020.
- Drion, H., ‘Het zelfgewilde einde van oude mensen’, *NRC Handelsblad*, 19 oktober 1991.
- Health Canada, *Third Annual Report on Medical Assistance in Dying in Canada 2021*, Ottawa, 2022, URL: <https://www.canada.ca/en/health-canada/services/medical-assistance-dying/annual-report-2021.html>.
- De Lange, F., *Loving Later Life: An Ethics of Aging*, Grand Rapids, 2015.
- Nederlandse Hervormde Kerk, *Euthanasie: zin en begrenzing van het medisch handelen*, Den Haag, 1972.
- Oostveen, M., ‘Ik kan me goed voorstellen dat artsen stervenshulp niet melden’, *NRC Handelsblad*, 14 april 2001, <https://retro.nrc.nl/W2/Nieuws/2001/04/14/Vp/01a.html>.
- Oregon Health Authority, *Oregon Death with Dignity Act 2021 Data Summary*, 2022, URL: <https://bit.ly/3e0PpVe>.
- Roscam Abbing, P.J., *Toegenomen verantwoordelijkheid. Veranderde ethiek rond euthanasie, eugenetiek en moderne biologie*, Nijkerk, 1972.
- RTE, *Jaarverslag Regionale Toetsingscommissies Euthanasie 2021*, Den Haag, 2022.
- Stichting Farmaceutische Kengetallen, *Palliatieve sedatie vaker ingezet bij sterfgevallen*, 16 februari 2017, URL: <https://www.sfk.nl/publicaties/PW/2017/palliatieve-sedatie-vaker-ingezet-bij-levenseinde>.
- Van der Woude, A., ‘Keuzestress Gewoon doodgaan’, *Trouw*, 20 februari 2010, URL: <https://www.trouw.nl/nieuws/keuzestress-gewoon-doodgaan~b7eda3f5/>.

De Wet voltooid leven: een doodlopende weg

door **Govert den Hartogh**

We waren al tien jaar bezig met het onderwerp toen Pia Dijkstra (D66) in 2020 het wetsvoorstel voltooid leven indiende (Tweede Kamer 2020). Inmiddels was het toen al duidelijk dat die wet een probleem moest oplossen dat, als het al bestaat, van geringe omvang is: hoe kunnen mensen als zij dat willen hun leven beëindigen, als dat besluit niet voortkomt uit ziekte en artsen daarom geen hulp mogen verlenen? Dat probleem kan desgewenst door een kleine aanpassing van de euthanasiewet (WTL) worden opgelost, het is niet nodig daarvoor het nieuwe beroep van levenseindebegeleider te introduceren. Het is ook niet nodig daarvoor iets te veranderen aan de zorgvuldigheidseisen

van de WTL. De behoefte aan zo'n verandering komt voort uit een heel ander motief: de wens om meer zekerheid te hebben dat het besluit om het eigen leven te beëindigen kan worden gerealiseerd zonder eerst 'examen' te hoeven doen bij artsen. Als de wetgever aan die wens tegemoet wil komen, moet hij naar andere wegen zoeken dan dit wetsvoorstel biedt.

De eis van een medische grondslag

Volgens Dijkstra schiet de WTL tekort omdat die niet van toepassing is op mensen die hun leven willen beëindigen, maar bij wie die wens niet voortkomt uit het lijden aan een medisch geclassificeerde ziekte of aandoening. Dat zulke doodswensen bui-

ten het kader van de euthanasiewet vallen heeft de Hoge Raad vastgesteld in het Brongersma-arrest (2002).

Een tijdlang is gedacht dat je moest lijden aan een ‘ernstige’ aandoening om een verzoek tot euthanasie of hulp bij zelfdoding gehonoreerd te krijgen. Kanker, ALS en een chronische depressie golden als ernstige aandoeningen, maar ouderdomsklachten zoals artritis, maculadegeneratie, diabetes, osteoporose en incontinentie niet, en het uit zulke aandoeningen resulterende verlies van gezichtsvermogen, gehoor en mobiliteit evenmin. Toen het burgerinitiatief Uit Vrije Wil in 2010 hulp bij zelfdoding mogelijk wilde maken in het geval van ‘voltooid leven’, dachten de initiatiefnemers vooral aan mensen uit die categorie (Peters e.a. 2011). Maar in 2011 maakte de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst (KNMG), aansluitend op de oordeelsvorming van de Regionale Toetsingscommissies Euthanasie sinds 2002, duidelijk dat ook ouderdomskwalen medisch geclassificeerde aandoeningen zijn (KNMG 2011). Mensen die een doodswens ontwikkelen als gevolg van een ‘stapeling van ouderdomsklachten’ vallen dus binnen het wettelijk kader.

Sindsdien is het begrip ‘voltooid leven’ toegespitst op een restcategorie van ouderen bij wie het verlangen naar de dood helemaal geen ‘medische grondslag’ heeft. Nadat de commissie-Schnabel in 2016 aangaf dat over het bestaan van zulke mensen empirisch vrijwel niets bekend was, gaf de minister van VWS opdracht aan een onderzoeksteam

onder leiding van Els van Wijngaarden en Ghislaine van Thiel om de omvang van die groep in kaart te brengen (Schnabel 2016). Dat was een moeilijke opdracht omdat je eigenlijk alleen door diepgaande gesprekken met mensen met een doodsverlangen kunt vaststellen waar dat verlangen vandaan komt. De onderzoekers bedachten daarom een omweg: ze vroegen aan een grote groep 55-plussers of ze een doodswens hadden en of ze zichzelf als ernstig ziek beschouwden. Als ze zich niet zo zagen werd aangenomen dat hun doodswens wel niet uit ziekte voort zou komen.

Van Wijngaarden en haar team kwamen tot de volgende resultaten. Zo’n 10.000 inwoners van Nederland in de categorie 55-plus bleken al langer dan een jaar een doodswens te hebben die ze zelf karakteriseerden als een wens om hun leven te beëindigen. Bij 22 procent van die groep woog de wens om te sterven in de week die voorafging aan het invullen van de vragenlijst zwaarder dan de wens om te blijven leven, en bij slechts 8 procent was dat altijd het geval. Slechts 17 procent van de groep was ouder dan 75, hoewel het percentage 75-plussers op de totale bevolking van 55-plussers 25 procent is. Het onderzoek stelt de doelgroep van de Wet Dijkstra dus bij benadering op 136 personen (Van Wijngaarden e.a. 2020).¹ En ook al beschouwden deze mensen hun eigen medische klachten niet als ernstig, toch had de helft van hen een ziektelast met een score van vijf tot acht op een schaal van een tot tien. Bij deze groep was het daarom niet uitgesloten dat hun verlangen om hun leven te beëindigen wel dege-lijk tot hun klachten herleid kon worden. Als

je bijna doof en bijna blind bent, vind je dat misschien zelf geen ernstige ziekten, maar verlies je wel alle mogelijkheden om je dagen zinvol te besteden. Het is niet onbegrijpelijk dat het leven dan een last wordt. We weten dus nog steeds niet hoe groot de doelgroep is. We weten alleen dat die heel klein is.

Wat van Wijngaarden ons in elk geval ook geleerd heeft, is dat de wens om het leven te beëindigen die geen medische grondslag heeft op geen enkele manier gebonden is aan een hogere leeftijd. Bijna een derde van de betrokkenen hadden hun hele leven al doodswensen. Door een tweede weg naar de zelfgekozen dood, naast die van de WTL, tot de categorie 75-plus te beperken, maakte de initiatiefneemster dus een niet te rechtvaardigen onderscheid op grond van leeftijd. In de Memorie van Toelichting heeft zij het nog wel over de wijsheid die ouderdom met zich mee zou brengen, maar de Raad van State zou daar, *tongue-in-cheek*, graag empirisch bewijs voor willen zien (Raad van State 2020). Ik vrees dat hierbij eerder de gedachte een rol heeft gespeeld dat iemand die zich op die leeftijd vergist in zijn verwachtingen van het leven toch niet zo veel te verliezen heeft.

Laten we het hele begrip ‘voltooid leven’, met al zijn misleidende connotaties (‘gezonde senioren met een doodswens’), maar aan de kant schuiven. Als doodswensen van ouderen met hun leeftijd te maken hebben, dan ligt dat aan de toenemende functiebeperkingen en daaruit voortvloeiende verlieservaringen die de ouderdom met zich meebrengt.

De grenzen van het medisch domein

Bepalend voor het Brongersma-arrest was een zekere opvatting over de taak van artsen: zij moeten de negatieve gevolgen van ziekte helpen bestrijden en voorkomen, ze zijn er niet om onze levensproblemen op te lossen. Daarom behoort lijden dat voortvloeit uit ziekte tot het medisch domein, maar lijden dat het gevolg is van levensproblemen niet. Waarschijnlijk speelde daarbij echter een te beperkte opvatting mee van de aard van het lijden dat door ziekte wordt veroorzaakt en een doodswens motiveert. Dat lijden bestaat slechts in een minderheid van de gevallen grotendeels uit pijn, benauwdheid, misselijkheid, vermoeidheid en andere fysieke symptomen. Van groter belang is het voor patiënten dat zij voor alle dagelijkse verrichtingen, zelfs voor toiletgang en om je om te draaien in je bed, afhankelijk zijn geworden van de zorg van anderen, dat zij zich daarbij schamen voor hun uiterlijk of hun gedrag, en dat zij alleen nog maar kunnen ontvangen, maar niets meer kunnen geven. Kortom, verlies van zelfredzaamheid, van ‘waardigheid’ en van zin. Dit beeld zien we ook in de andere landen waar medische hulp bij het realiseren van een keuze voor de dood is toegestaan, zoals Zwitserland, Canada en in de Amerikaanse staat Oregon. Het lijden is grotendeels niet fysiek, maar existentieel van aard.

Het is bovendien onjuist dat artsen ons alleen maar helpen bij problemen, van welke aard ook, die voortkomen uit een tekortschietende gezondheid. Ongeacht de oorzaak van een probleem staan dokters voor ons klaar als de oplossing van dat probleem om medische

kennis vraagt. Als je aan slapeloosheid lijdt krijg je slaapmiddelen, ook als die slapeloosheid het gevolg is van problemen op je werk of in je relatie. Artsen doen medische keuringen voor verzekeraars en het CBS, stellen de mogelijkheden van zieke werknemers om te werken vast, helpen sportprestaties te verbeteren, of mensen een uiterlijk te geven dat beter bij hun zelfbeeld past. Voor zover er een probleem bestaat met doodswensen die geen medische grondslag hebben, kan de wetgever dat daarom eenvoudig oplossen door die grondslag niet langer te eisen. Het zou mooi zijn als artsen en hun organisaties daarin meedingen, maar vereist is dat niet.

In het wetsvoorstel-Dijkstra wordt het probleem opgelost door de nodige hulp toe te vertrouwen aan een nieuw gilde van levensindebegeleiders. Dat is wel een heel drastische stap als de omvang van het probleem zo klein is dat het empirisch nauwelijks kan worden aangetoond. Voor je het weet heb je een heel leger gespecialiseerde hulpverleners, op zoek naar werk. Maar die stap is dus om te beginnen geheel onnodig omdat de wetgever ook de onjuiste opvatting van het medisch domein kan corrigeren waarop het Brongersma-arrest berustte.

Waarvoor hebben we eigenlijk artsen nodig?

Die stap is ook om een andere reden onnodig. In vergelijking met de WTL introduceert het wetsvoorstel-Dijkstra namelijk nog een andere wijziging: ook het aantal zorgvuldigheidseisen wordt beperkt waaraan een verzoek moet voldoen om voor honorering in aanmerking te komen. De hulpverlener

behoeft alleen vast te stellen dat het verzoek vrijwillig, weloverwogen en duurzaam is, niet of er sprake is van ondraaglijk lijden waar geen andere redelijke uitweg kan worden gevonden. Maar daarmee vervalt iedere grond om de beoordeling of aan die eisen is voldaan uit handen van artsen te nemen. Op artsen wordt ook regelmatig een beroep gedaan door notarissen om te beoordelen of iemand die zijn testament wil veranderen daartoe wilsbekwaam kan besluiten (een ander voorbeeld van een beroep op medische deskundigheid buiten de context van omgang met ziekte).

Hier gaat het dus om een taak waarvoor we een beroep kunnen doen op artsen. Maar in Nederland leeft algemeen het idee dat er geen betrouwbare manier bestaat om je leven te beëindigen zonder aan artsen een veel grotere rol te geven. Alleen zij weten hoe je het proces snel en pijnloos zonder complicaties kunt laten verlopen. Voor de Raad van State is dat een grond voor kritiek op Dijkstra. Dat idee is echter om verschillende redenen betwistbaar. Allereerst omdat er een alternatieve manier bestaat om je leven te beëindigen: door te stoppen met eten en drinken. Volgens de meest recente inzichten is dit voor iedereen een begaanbare weg, ook al vraagt het van jongere (60-min) en gezonde mensen meer inspanning om die weg te begaan dan van anderen. Een bepaalde vorm van begeleiding door artsen is daarbij wel nodig: zij moeten in de gaten houden dat mondverzorging en andere zorg van familieleden, vrienden of hulpverleners adequaat is, en om het bewustzijn te verlagen als een delier optreedt. Maar dit is een normaal on-

derdeel van de palliatieve taak van artsen bij stervende patiënten, zoals zij die ook hebben als patiënten een levensverlengende behandeling weigeren. Het is geen hulp bij zelfdoding (KNMG 2014).

In de tweede plaats kunnen mensen met behulp van barbituraten hun leven zelf beëindigen zonder dat daar een arts bij hoeft te zijn. In alle Amerikaanse staten waar ‘*medically assisted dying*’ is toegestaan – het mag daar geen hulp bij zelfdoding heten –, bestaat de taak van de arts er alleen uit de vrijwilligheid van het verzoek en de wilsbekwaamheid van de verzoeker te beoordelen en een recept uit te schrijven. Hij mag bij de levensbeëindiging aanwezig zijn, maar is dat bijvoorbeeld in Oregon slechts in amper 10 procent van de gevallen. Als men zich stipt aan de voorgeschreven procedure en doseringen houdt, kan er eigenlijk ook niets misgaan. Dit is ook de ervaring van Nederlanders die, bijvoorbeeld in een rol als consulent, betrokken zijn geweest bij de zelfdoding van mensen die gebruik hebben gemaakt van barbituraten die zij uit China of Mexico hebben laten komen.

Zelfs voor het uitschrijven van een recept voor zulke dodelijke middelen is geen dokter nodig. We zouden ons een systeem kunnen voorstellen zoals in Nieuw-Zeeland, waarin van dokters alleen gevraagd wordt een oordeel te geven over de vrije wil en de wilsbekwaamheid van een persoon die vraagt om toegang tot de middelen waarmee hij zijn leven kan beëindigen. Er is dan maar één functionaris nodig die alle wettelijk voorgeschreven documenten verzamelt en vaststelt of het verzoek kan worden gehonoreerd.

Het echte probleem

Het wetsvoorstel kan in de samenleving op behoorlijk veel steun rekenen. Die steun berust niet alleen op het misverstand dat ‘voltooid leven’ een probleem van significante omvang aanduidt dat niet binnen het medisch domein kan worden opgelost. Er is een bredere behoefte aan wetgeving die het kader van de WTL verruimt of aanvult. Ook Pia Dijkstra wijst daarop als zij in haar Memorie van Toelichting reageert op het bezwaar dat de doelgroep van haar wet zo klein is. Artsenhulp bij levensbeëindiging is geen recht, een arts kan een verzoek daartoe om hem moverende redenen weigeren. Sommige artsen stellen eisen die verdergaan dan de wet, bijvoorbeeld dat de verzoeker zich in de eindfase bevindt van een dodelijke ziekte. Andere artsen vinden juist in de stervensfase euthanasie niet nodig omdat de patiënt dan immers ook diep en duurzaam gesedeerd kan worden. Sommige artsen zijn daarnaast strenger dan andere in hun toepassing van de zorgvuldigheidseisen.

Maar ook bij een redelijke toepassing van de eisen zullen nooit alle verzoeken kunnen worden gehonoreerd. Dat geldt in het bijzonder voor de ‘complexe’ gevallen, waarin de patiënt niet op korte termijn aan zijn ziekte zal overlijden. Bij psychiatrische patiënten, en mensen die lijden aan een stapeling van ouderdomskwalen is het bijvoorbeeld vaak moeilijk om te beoordelen of er voor de patiënt nog redelijke alternatieven zijn. Een weigering, hoe ook gemotiveerd, kan voor de betrokkene en zijn familie heel problematisch zijn. En veel mensen zouden er voor

de toekomst graag van verzekerd willen zijn dat zij op het moment dat zij besluiten hun leven te beëindigen, voor de uitvoering van dat besluit niet afhankelijk zullen zijn van de bereidheid van een arts om hulp te verlenen, zelfs niet als die arts zijn bereidheid ervan laat afhangen of aan de zorgvuldigheidseisen van de WTL is voldaan. Het wetsvoorstel voltooid leven spreekt hen aan omdat daarin althans een deel van die eisen vervalt.

Zouden we aan die wens niet tegemoet kunnen komen door de rol van de arts in de euthanasiewet te beperken? Anders dan veel mensen denken, berust de WTL niet op erkenning van het zelfbeschikkingsrecht. De wet past daarentegen in de medische beroepsmoraal: wilsbekwame patiënten kunnen ieder behandelingsvoorstel weigeren, maar een arts mag alleen meegaan in het verzoek om een bepaalde behandeling in te stellen als voor die behandeling erkende indicaties zijn, en dat wil uiteindelijk zeggen: als verwacht mag worden dat de behandeling niet alleen in overeenstemming is met de wil van de patiënt, maar ook in diens belang. Zie de *Wet op de geneeskundige behandeling* (1995). Dat is de diepere reden waarom de WTL niet alleen eisen stelt aan de wil van de persoon die om hulp bij levensbeëindiging vraagt, maar ook aan zijn toestand; dat hij zich bevindt in een staat van ondraaglijk lijden dat niet op een andere manier kan worden opgeheven. Als de WTL te paternalistisch is, dan geldt dit voor de hele medische beroepsethiek. We kunnen daarom de WTL niet verruimen door daarin de zorgvuldigheidseisen betreffende het lijden te schrappen. Nog afgezien van de medische

beroepsethiek kunnen we vaststellen dat het recht op leven onvervreemdbaar is: er is geen enkel rechtssysteem waarin je van dat recht afstand kunt doen. Ook in rechtssystemen waarin euthanasie onder voorwaarden is toegestaan, kun je het doden van een ander nooit alleen maar rechtvaardigen met het feit dat die ander daar wilsbekwaam en uit vrije wil toestemming voor heeft gegeven

Artikel 294 schrappen?

Dat wil niet zeggen dat we de WTL niet zouden kunnen aanvullen. In toenemende mate wordt voorgesteld dat te doen door in het Wetboek van Strafrecht artikel 294 dat hulp bij zelfdoding verbiedt te schrappen.² Euthanasie zou daarmee onder de medische beroepsmoraal blijven vallen, maar hulp bij zelfdoding zou gerechtvaardigd worden door een beroep op het zelfbeschikkingsrecht.

Dit lijkt te passen in een lijn die is uitgezet in de jurisprudentie van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM). In *Haas vs. Zwitserland* (2011) en een aantal daaropvolgende zaken heeft het EHRM vastgesteld dat artikel 8 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens, waarin een recht wordt gepostuleerd op een privé- en gezinsleven, ook het zelfbeschikkingsrecht erkent, en dat dit ook het recht inhoudt ‘*to determine the manner and time of one’s own death*’. Omdat dit recht afgeleid wordt uit een recht op een privé- en gezinsleven, zouden mensen dit recht mogen uitoefenen in hun familiekring, en dus hun naasten niet alleen bij de vorming maar ook bij de uitvoering van hun besluit om hun leven te beëindigen mogen betrekken. En het recht op zelfdoding

zou ook een recht op hulp daarbij inhouden, omdat het eerste recht zonder het tweede, in de bewoordingen van het EHRM zelf, alleen “theoretisch en illusoir” zou zijn, niet “concreet en effectief”.

Het is juist dat dit recht mag worden ingeperkt als dat in een democratische rechtsstaat nodig is om een reeks van beschermde belangen veilig te stellen, waaronder de rechten en vrijheden van anderen. En de beoordeling van wat daarvoor precies nodig is, valt volgens het EHRM binnen de ‘*margin of appreciation*’ van individuele lidstaten. Daarom accepteert het Hof zelfs een volledig verbod op hulp bij zelfdoding als dat nodig wordt gezien om gevaar voor het leven van kwetsbare groepen uit te sluiten. In de zaak-Heringa meende de Nederlandse rechter daarom ook dat het verbod op hulp bij zelfdoding uit artikel 294 in alle gevallen van toepassing was op familieleden, ook in gevallen waarin niemand eraan twijfelde dat de betrokkene zelf (in dat geval mevrouw Heringa) in alle vrijheid en volledig wilsbekwaam tot zelfdoding besloten had. De Europese rechter zou dit immers binnen de ‘*margin of appreciation*’ laten vallen (het lopende beroep op het EHRM in de zaak-Heringa lijkt daarom kansloos). Dezelfde redenering geldt voor het verbod op iedere hulp bij zelfdoding.

Ethisch en juridisch is dit onbevredigend. Als de staat claimt dat een grondrecht moet worden ingeperkt om de rechten en vrijheden van anderen te beschermen, zou de rechter op zijn minst moeten beoordelen of dat gevaar reëel is en niet op een minder drastische manier kan worden ingedamd. Het Duitse

Constitutionele Hof, daarin gevolgd door het Oostenrijkse, heeft in 2020 het goede voorbeeld gegeven door zelf te beoordelen of het absolute verbod op ‘*geschäftsmäßig*’ verleende hulp bij zelfdoding echt nodig was om risico’s voor kwetsbare mensen tot een minimum te beperken. Het hof oordeelde dat dit niet het geval was (Bundesverfassungsgericht 2020).

Wat echter ook de taak van de rechter moge zijn, het is duidelijk dat de wetgever met betrekking tot grondrechten zelf een serieuze afweging moet maken. En zou dat dan niet, net als in Zwitserland, Duitsland en Oostenrijk, ertoe moeten leiden dat de strafbaarheid van hulp bij zelfdoding wordt opgeheven?

In deze argumentatie wordt ervan uitgegaan dat er een principieel verschil bestaat tussen doktershulp bij zelfdoding en euthanasie. In de Nederlandse context is dat zeer betwistbaar. In beide gevallen heeft de arts immers de regie en is hij er verantwoordelijk voor dat het leven van de patiënt effectief, snel en pijnloos beëindigd wordt. Hij bepaalt welke middelen worden gebruikt en in welke dosering, hij dient die middelen toe of geeft aan hoe ze moeten worden ingenomen. Het enige verschil is wie van beide betrokkenen uit de reeks van benodigde handelingen de laatste handeling verricht. Dat is in gevallen waarin volgens de strafrechter sprake is van ‘medeplegen’ echter nooit een relevant verschil. In beide gevallen is er sprake van een gezamenlijke en eendrachtige uitvoering van een plan tot levensbeëindiging.

Als dan ook het verbod op euthanasie in ar-

tikel 293 van kracht zou blijven en het verbod op hulp bij zelfdoding in artikel 294 zou worden geschrapt, zou het eerste verbod zijn zin verliezen en de WTL volledig worden uitgehouden. In vrijwel alle gevallen waarin de arts nu een euthanaticum toedient, zou zij ook een barbituraat kunnen voorschrijven dat de patiënt zelf inneemt.

Toegang tot dodelijke middelen

Dat ligt heel anders als de ‘hulp’ van de arts zich ertoe beperkt te beoordelen of de persoon die om toegang tot dodelijke middelen vraagt vrijwillig en wilsbekwaam tot de beslissing is gekomen om zijn leven te beëindigen. Ik zet hier ‘hulp’ tussen aanhalingstekens, omdat het in dit geval eigenlijk niet om hulp gaat. De wetgever heeft de vrije toegang tot dodelijke middelen versperd om het gebruik op een impulsieve manier van die middelen te blokkeren, evenals natuurlijk het gebruik voor het doden van anderen. Het kan niet de bedoeling van die blokkade zijn om mensen te verhinderen hun door het EHRM erkende rechten uit te oefenen. Volgens de Raad van State verplicht artikel 8 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM) de staat niet om zelfdoding te faciliteren, ook niet als daar vrijwillig en wilsbekwaam toe besloten is. Maar het EVRM verplicht de staat wel om in dat geval aan de zelfdoding niet in de weg te staan. Door dan een recept voor barbituraten uit te schrijven faciliteert de daarvoor aangestelde functionaris de zelfdoding niet. Hij heft alleen een blokkade op in een geval waarin de reden voor die blokkade niet van toepassing is.

Wel is het dus, zoals het EHRM en het Duitse en Oostenrijkse Constitutionele Hof eendrachtig eisen, essentieel om bij iedereen die toegang tot dodelijke middelen vraagt zorgvuldig na te gaan of die reden inderdaad niet van toepassing is. Het is de fundamentele vergissing van de Coöperatie Laatste Wil om die eis niet serieus te nemen. Wie helemaal geen examen wil doen kan alleen besluiten te stoppen met eten en drinken. Dat is de enige echte pil van Drion.

Er zijn dus geen goede redenen om artikel 294 uit het Wetboek van Stafrecht te halen, maar wel om naast de WTL een tweede route te openen naar de zelfgekozen dood. Omdat artikel 294 ook verbiedt om iemand de middelen te verschaffen die hij voor zelfdoding nodig heeft, zal overigens toch een aanpassing van dat artikel nodig zijn, evenals van de Opiumwet.

Wordt daarmee niet toch de WTL ondermijnd, zoals de KNMG en de Raad van State vrezen? Allereerst al niet omdat een wet die het mogelijk maakt barbituraten te verkrijgen een wachttijd zal kennen om de duurzaamheid van het besluit tot levensbeëindiging te toetsen (of de twee maanden die het wetsvoorstel-Dijkstra noemt altijd toereikend zijn is de vraag, met name in het geval van psychiatrische patiënten, maar voor Alzheimerpatiënten kan een langere termijn juist problematisch zijn). In de tweede plaats is er een groot psychologisch verschil tussen zelfdodingen die wel en die niet onder eindverantwoordelijkheid van een arts worden uitgevoerd, ook als in beide gevallen een barbituraat wordt ingenomen. Dat blijkt alleen al uit het feit dat

‘assisted dying’ in Nederland in vergelijking met Oregon bij een zevenmaal zo groot aantal sterfgevallen de doodsoorzaak is.

Biedt het wetsvoorstel van D66 niet al de gewenste mogelijkheid om toegang tot dodelijke middelen te verkrijgen, ook al is het officieel alleen maar ingediend om een ander probleem op te lossen? Zoals het voorstel er ligt zeker niet. Er is immers, zoals ik heb betoogd, geen enkele goede reden voor de introductie van een nieuwe beroepsgroep of van een leeftijdscriterium. En in het algemeen is het natuurlijk ongelukkig om een wet aan te nemen voor een ander doel dan waarvoor die wet is voorgesteld. Er is een nieuwe aanpak nodig waarbij nog veel principiële, praktische en wetstechnische vragen zullen moeten worden opgelost. Ik noemde al de kwestie van de wachttijd. De Raad van State stelt ook met recht de vraag welke mate van kennis en inzicht precies nodig is om een besluit tot levensbeëindiging als weloverwogen te beschouwen. Het wetsvoorstel-Dijkstra zou op dit punt tekortschieten.

Hoe liberaal is deze aanpak?

Dat vanuit liberaal perspectief de erkenning van nieuwe aspecten van het zelfbeschikkingsrecht toe te juichen is behoeft geen betoog, zeker niet als het om een zo essentieel element van het eigen leven gaat als de eigen dood. Dat daarbij meer ruimte ontstaat om zelf verantwoordelijkheid te nemen, niet alleen voor het nemen maar ook voor het uitvoeren van eigen beslissingen, moet liberalen eveneens aanspreken. We kunnen op dit punt nog iets van de Amerikanen en de Zwitsers opsteken. Dat je je zelfbeschikkingsrecht kunt uitoefenen in ongedwongen interactie met de

mensen die je het meest naast staan, ondersteunt dat recht voorts alleen maar. In eenzaamheid gedijt autonomie niet.³

Tegelijk kunnen diezelfde mensen je autonoom ook bedreigen of ondermijnen. Het is daarom een taak van de staat zo veel mogelijk te garanderen dat de keuze voor de dood zonder uiterlijke of innerlijke dwang en met volledig inzicht in de beschikbare keuzemogelijkheden en hun gevolgen wordt gemaakt. Dat wordt door het EHRM terecht benadrukt. Dat aan de uitoefening van het zelfbeschikkingsrecht eisen worden gesteld is niet alleen nodig om andere rechten te beschermen, in het bijzonder het recht op leven, maar juist ook het zelfbeschikkingsrecht zelf. Dat is een belangrijk inzicht van het hof in Karlsruhe dat niet alleen bij de Coöperatie Laatste Wil maar bijvoorbeeld ook bij de Raad van State ontbreekt. Als je voor de dood kiest omdat je door anderen gemanipuleerd wordt, of onder invloed van een depressie niet in staat bent reële toekomstmogelijkheden onder ogen te zien, is dat geen autonome keuze. Om de nodige waarborgen te bieden is toch de inzet van deskundigen nodig. Er is geen reden waarom dat geen dokters zouden zijn.

prof.dr. G.A. den Hartogh is emeritus hoogleraar ethiek aan de Universiteit van Amsterdam. Zijn boek What Kind of Death, The Ethics of Determining One's Own Death, verschijnt eind oktober 2022 bij Routledge.

Literatuurlijst

- Bundesverfassungsgericht, ‘2BvR 2347/15’, 26 februari 2020.

- Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, ‘KNMG-standpunt ‘De rol van de arts bij het zelfgekozen levenseinde’’, 23 juni 2011.
 - Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, *Zorg voor mensen die bewust afzien van eten en drinken om het levenseinde te bespoedigen*, Utrecht, 2014.
 - Peters, J., Sutorius, E. e.a., *Uit Vrije Wil: Waardig sterven op hoge leeftijd*, Amsterdam, 2011.
 - Raad van State, ‘Advies over het voorstel van wet van het lid Pia Dijkstra’, 9 december 2020, URL: <https://www.raadvanstate.nl/@121919/w13-20-0284-iii/#:~:text=De%20Afdeling%20advisering%20van%20de,van%20ouderen%20op%20verzoek%20introduceert./>
 - Schnabel, P. e.a., *Voltooid leven: over hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten*, Den Haag, 2016.
 - Tweede Kamer der Staten-Generaal, *Wet Toetsing Levenseindebegeleiding van Ouderen Op Verzoek*, Den Haag, 2020.
 - Van Wijngaarden, E. e.a. *Perspectieven op de doodswens van ouderen die niet ernstig ziek zijn: de mensen, de cijfers*, Den Haag, 2020.
-
1. $0.17 \times 0.08 \times 10.000 = 136$ personen.
 2. Het meest uitvoerig beargumenteerd in de Dagvaarding van de staat door J.T.E. Vis en S. Zuurveld namens de Coöperatie Laatste Wil e.a. (2021), waarin betoogd wordt dat ‘onverkorte’ handhaving van het verbod op hulp bij zelfdoding jegens eisers onrechtmatig is. Zie ook F.H.J. Mijnsen, ‘Twee uitspraken over beëindiging van een leven’, *Nederlands Juristenblad*, 2021/1801.
 3. Het relationele karakter van autonomie wordt niet alleen door de commissie-Schnabel maar ook door Dijkstra onderstreept.

Levensende in Nederland anno 2022 in liberaal perspectief

door Willem van Katwijk

In dit artikel ga ik graag in op de huidige stand van zaken wat betreft de levensendebespreking in Nederland. Voor ik de verschillende vormen van levensende bespreek, schets ik eerst de liberale beginselen. Daarna komen aan de orde: de juridische aspecten die speelden en spelen bij levensendewetgeving; de rol van het Expertisecentrum Euthanasie dat ingeschakeld kan worden als de eigen arts geen euthanasie wil verlenen door gewetensconflict of door gebrek aan ervaring; het D66-initiatiefwetsvoorstel voltooid leven van Pia Dijkstra; en het advies van de Raad van State hierover.

Liberalisme

Het liberalisme heeft als uitgangspunt het bereiken van zo veel mogelijk vrijheid voor het individu zolang deze de vrijheid van anderen niet beperkt. Liberalen streven naar een samenleving waarin burgers grote vrijheden genieten, zoals de burgerrechten die het individu beschermen en de macht van de staat en de kerk beperken.

De VVD heeft op haar website de liberale beginselen samengevat in vijf kernwaarden. Deze betrek ik hier op het levensende. *Vrijheid*: zelfbeschikking houdt in zelf te kunnen kiezen hoe te leven en te sterven.

Verantwoordelijkheid: wie vrij is om zijn eigen keuzes te maken, moet ook zelf de gevolgen van die keuzes dragen. *Verdraagzaamheid*: dat is elkaar de vrijheid gunnen om anders te zijn, te denken en te geloven en de ander accepteren en respecteren. Als het over het levenseinde gaat, is dit de belangrijkste toets om te zien hoe liberaal je bent. *Sociale rechtvaardigheid*: iedereen verdient dezelfde rechten om op de eigen wijze te sterven. *Gelijkwaardigheid*: mensen zijn niet gelijk. We zijn allemaal uniek, en dus verschillend. Mensen zijn wel gelijkwaardig. Iedereen heeft dus evenveel recht op vrijheid en kansen, wat je geestelijke overtuiging, huidskleur, nationaliteit, seksuele geaardheid, geslacht of maatschappelijke positie ook is. Discriminatie is onaanvaardbaar. Dat zou ook moeten gelden bij het levenseinde. De huidige euthanasiewet is er alleen voor mensen die door medische oorzaken lijden. Niet voor hen die existentieel lijden. Het ontwerpvoorstel om daar iets aan te doen hanteert een leeftijdsgrens. De euthanasiewet niet. Beide wetten discrimineren dus.

Naar mijn inzicht zou *barmhartigheid* aan dit vijftal waarden moeten worden toegevoegd, omdat ook liberalen zich in de loop van de geschiedenis bekommerd hebben over mensen in nood, zoals tehuisen voor armen. Ik voel mij hierin gesteund door Edith Schippers en Ard van der Steur die op 12 oktober 2016 in hun Kamerbrief ‘Kabinetsreactie en visie voltooid leven’ uitgebreid ingingen op de ook voor liberalen belangrijke zesde waarde van barmhartigheid. Voor mij was het ontbreken van die waarde van toepassing

op de afgelopen coronajaren. Toen bleek bij stervende patiënten in ziekenhuizen en verpleeghuizen dat fysiek, privé en liefdevol afscheid kunnen nemen van geliefden en naasten onmogelijk was, omdat daarvoor geen ruimtes of kamers beschikbaar waren. Onmenselijkheid ten top. Dat heeft heel wat blijvende trauma’s bij betrokkenen opgeleverd. Het valt te hopen dat de gezondheidszorg ook aan dit aspect van levenseinde aandacht gaat schenken.

VVD-verkiezingsprogramma 2021-2025

De VVD heeft in haar laatste verkiezingsprogramma van alle partijen de meeste aandacht geschonken aan zelfbeschikking als het gaat om het levenseinde. Bij kwaliteit van leven hoort ook kwaliteit van sterven. Ik citeer: “Wij zetten in voor: de mogelijkheid voor iedereen (inclusief mensen met een, zoals het wel wordt genoemd, voltooid leven zonder medische oorzaak) om zelf te kiezen voor een waardig levenseinde, mits dit volgens zorgvuldige procedures en eisen gebeurt. Dit zou moeten gelden voor zowel euthanasie, hulp bij zelfdoding als ‘voltooid leven’”. Liberaler dan dit lijkt onmogelijk.

Huidige vormen van levenseinde

Er zijn diverse vormen van levenseinde. De belangrijkste zal ik hier uiteenzetten:

Zelfmoord, zelfdoding of suicide

Dat is de benaming voor het opzettelijk beëindigen van het eigen leven. Aangezien zelfdoding niet strafbaar is in Nederland gebruik ik zelf de term zelfmoord liever

niet, omdat moord juridische consequenties heeft. In 2021 vonden in Nederland 1.859 zelfdodingen plaats. Twee derde door mannen en een derde door vrouwen. Zelfdoding is bij mannen ook vaker meer gewelddadig dan bij vrouwen. Omdat deze vorm meestal in eenzaamheid gebeurt, voor naasten on-aangekondigd is en er geen afscheid nemen heeft plaatsgevonden, levert dit voor velen een blijvend trauma op. Ondanks de liberale waarden van zelfbeschikking en verdraagzaamheid wordt deze vorm van levenseinde maatschappelijk gezien als inhumaan en ongewenst beschouwd.

Sterven door niet-reanimeren

Als je besluit dat je niet gereanimeerd wilt worden kun je dat opschrijven in een wilsverklaring. Je kunt ook een niet-reanimerenpenning nemen want dat is een gelijkwaardige wilsverklaring. Met een wilsverklaring maak je jouw wensen over je medische behandeling duidelijk wanneer je daar zelf niet meer over kunt beslissen, bijvoorbeeld doordat je bewusteloos bent. Bij een acute hartstilstand is zo'n verklaring meestal niet direct beschikbaar. Dat kan een goede reden zijn om een niet-reanimerenpenning te nemen en die altijd te dragen. Met de niet-reanimerenpenning verbied je dokters en andere zorgverleners onder alle omstandigheden jou te reanimeren. Die penning kan men aanvragen bij de Patiëntenfederatie Nederland. De liberale waarden zelfbeschikking en verdraagzaamheid zijn hier relevant. Verdraagzaamheid is hier vooral van toepassing op medische hulpverleners. Zij hebben vaak nog moeite met niet-reanimeren.

Versterven

Versterven kan worden omschreven als het natuurlijke proces van uitdrogen in de laatste levensfase. De stervende patiënt stopt met eten en drinken. Het lichaam droogt vervolgens uit, de patiënt wordt steeds suffer en slaapt tenslotte in. Dit is een gebruikelijke wijze van sterven die veelvuldig voorkomt. Sommige artsen en organisaties wijzen op de mogelijkheid van versterven, wanneer de patiënt bijvoorbeeld een huisarts heeft die niet wil meewerken aan euthanasie. Omdat deze vorm weken kan duren met soms doorligwonden en veel pijn lijden, wordt vaak palliatieve zorg verleend. De liberale waarden zelfbeschikking en verdraagzaamheid zijn ook hier van toepassing. De laatste vooral weer voor medische hulpverleners, die hier vaak moeite mee hebben. Omdat het laatste moment van bewustzijn niet te voorspellen is, wordt soms te lang gewacht met afscheid nemen. Dat valt velen zwaar en kan zelfs traumatisch zijn.

Palliatieve sedatie

Deze zorg richt zich op de kwaliteit van leven van patiënten die te maken hebben met een levensbedreigende aandoening of kwetsbaarheid. Het doel van palliatieve zorg is om een zo hoog mogelijke kwaliteit van leven te realiseren, door bijvoorbeeld het voorkomen of verlichten van lijden. De arts verlaagt met medicijnen het bewustzijn van een terminale patiënt, zodat die geen pijn, benauwdheid, onrust en angst meer voelt. Uiteindelijk sterft de patiënt aan zijn aandoening en doordat geen water of voedsel meer wordt toegediend. Wederom zijn de liberale waarden zelfbeschikking en verdraagzaamheid van

toepassing. Omdat het laatste moment van bewustzijn weer niet te voorspellen is, wordt ook hier soms te lang gewacht met afscheid nemen, met de eerder beschreven mogelijke gevolgen.

Vormen van levenseinde in andere culturen

Er is bij zorgverleners nog onvoldoende kennis van opvattingen omtrent het levenseinde van andere culturen. Daaronder schaar ik zowel allochtone als orthodox-gelovige inwoners. Bij moslims bijvoorbeeld kan er bij ernstig zieke patiënten niet gesproken worden over het verkorten van de levensduur. Ook niet bij 'onnodig doorbehandelen.' Zij geloven dat hoe meer en langer de patiënt lijdt, hoe dichterbij Allah in de hemel komt als beloning. Voor naasten is het respectloos om hierover met de patiënt in gesprek te gaan. Dat gebrek aan kennis vindt zijn oorzaak in een tekort aan geestelijk verzorgers van andere religies. Het verdient mijns inziens meer aandacht en middelen van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport om aan de wensen die in andere culturen leven te kunnen voldoen. Zelfbeschikking, verdraagzaamheid, sociale rechtvaardigheid en barmhartigheid spelen hierbij een rol.

Bewust gekozen milde zelfdoding

Deze vorm, ook wel 'de autonome route' genoemd, wordt bepleit door de Coöperatie Laatste Wil (CLW). Die heeft als doelstelling het beschikbaar stellen van 'laatstewilmiddelen' waarmee de volwassen leden van de coöperatie hun leven kunnen beëindigen op een door hen gekozen moment, zonder tussen-

komst van anderen en op een waardige manier. De ultieme liberale vrijheid. Maar door onvoldoende verdraagzaamheid van anderen is dit echter nu niet toegestaan. Zij strijden ervoor om dat wel te kunnen doen. Tot het zover is, zijn de 27.500 leden aangewezen op informatie over middelen die legaal kunnen worden aangeschaft. Het gaat dan met name om chemische 'Middel X'. Over die middelen doet inmiddels veel informatie de ronde in informele circuits. Die informatie moet wel zorgvuldig worden gecheckt. Het is belangrijk te weten of een website betrouwbaar is en of het gevraagde middel ook daadwerkelijk wordt geleverd. De coöperatie wil voorkomen dat grote hoeveelheden van een middel ongecontroleerd gaan rondzwerven of in verkeerde handen terechtkomen. Die zorgvuldigheid en veiligheid moeten wel gewaarborgd zijn. Vele middelen zijn in Nederland niet erkend en kunnen nu alleen in het buitenland gekocht worden. Dat is illegaal. Toen hoogleraar ethiek Govert den Hartogh op een congres zei dat hij dat onwettige gedrag kon gedogen, vroeg ik of dat ethisch correct was. Hij antwoordde: "soms is buiten de paden lopen om rechtszaken uit te lokken nuttig om wetgeving veranderd te krijgen. Zoals ook op die manier de euthanasiewet tot stand gekomen is".

Orgaandonatie na euthanasie vanuit de thuissituatie

Patiënten die euthanasie overwegen, geven steeds vaker aan na hun dood organen te willen doneren. Hierbij speelt de bijzondere wens iets goeds te kunnen doen met het zieke lichaam dat de patiënt tot zijn verzoek om

euthanasie heeft gebracht. Daarom is in 2017 de Richtlijn Orgaandonatie na euthanasie opgesteld. Tijdens het ontwikkelen van deze richtlijn bleek het vooruitzicht van inslapen in het ziekenhuis een belangrijke reden voor patiënten om af te zien van orgaandonatie na euthanasie, ondanks de diepgevoelde donatiewens. Vandaar deze procedure, waarbij de patiënt toch thuis kan inslapen. Bij een nieuwe Wet voltooid leven zal het orgaanaanbod kunnen stijgen omdat daar sprake is van medisch gezonde burgers. Hier spelen niet alleen de waarden vrijheid en verantwoordelijkheid een rol, maar ook barmhartigheid.

Hulp bij zelfdoding

Een halve eeuw geleden ontstonden er organisaties die in verzet kwamen tegen het verbod op hulp bij zelfdoding en tegen onnodig langdurig lijden en doorbehandelen van patiënten. De Nederlandse Vereniging voor een Vrijwillig Levenseinde (NVVE) werd de grootste en kent momenteel 170.000 leden. Zij zet zich in voor keuzevrijheid aan het einde van het leven en is er voor iedereen met vragen, twijfels en angsten rondom het levenseinde. Zij helpt mensen op tijd en weloverwogen hun wensen kenbaar te maken en zo de regie over het einde van hun leven te hebben. Zij wil dit bereiken door voor iedereen voorlichting en adviezen beschikbaar te stellen, door wilsverklaringen te verstrekken en door van haar leden en van iedereen die de regie wil hebben aan het eind van zijn leven de belangen te behartigen. Zij maakt zich hard voor een betere uitvoering van de euthanasiewet en pleit tegelijk voor mogelijkheden voor mensen die nu tussen

wal en schip vallen. En zij zet zich in voor het verbeteren van de wet- en regelgeving. Ook werd in 2013 een leerstoel 'Kwaliteit van de laatste levensfase en van sterven' ingesteld bij het Academisch Medisch Centrum (AMC) in Amsterdam.

Juridische aspecten van euthanasie en hulp bij zelfdoding

In het Wetboek van Strafrecht zijn in 1886 de artikelen 293-294 opgenomen, waarin de strafmaat voor doden op verzoek en hulp bij zelfdoding zijn vastgelegd. Dit naar aanleiding van gebeurtenissen in 1852 (zaak-Slotboom) betreffende een vrouw met psychische problemen die zich heeft laten doden tegen betaling door een boterkopersknecht, en in 1859 (zaak-Dette-meijer) toen een militair en zijn vriendin samen een eind aan het leven wil maken vanwege het verbod om te huwen. Zij wilden als paar naar Nederlands-Indië vertrekken, maar daar werd door het ministerie van Koloniën geen toestemming voor verleend. Het stel dronk gif. Bij de vrouw was het effectief, maar de man overleefde. Voor beide incidenten bestond geen afdoende wetgeving. De militair kreeg een gevangenisstraf. Jaren later verleende de Koning gratie en werd hij in zijn functie in ere hersteld en diende hij alsnog in de Oost.

Deze in 1886 tot stand gekomen strafwetsartikelen zijn tot heden van belang voor dokters die 'doden op verzoek of hulp bij zelfdoding verlenen', dus euthanasie aanbieden. Daarom zijn zij strafbaar. Van 1952 tot 1997 zijn er zeven spraakmakende rechtszaken geweest van meestal artsen die stervenshulp

verleenden. ‘Euthanasie-advocaat’ Eugène Sutorius verdedigde alleen al 170 artsen die terechtstonden voor euthanasie of hulp bij zelfdoding. Op 1 april 2002 trad de huidige Euthanasiewet, de *Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding* (WTL), in werking. Alleen een arts mag euthanasie of hulp bij zelfdoding verlenen als er sprake is van ondraaglijk en uitzichtloos medisch lijden: de ‘medische route’.

Daarna volgden en nog vier zaken. Deze waren gegrond op zaken als ‘klaar met leven’, ‘geen geldig euthanasieverzoek aanwezig’ en een ‘ernstig dementerende vrouw met wilsverklaring’. Ook was er de ‘zaak-Albert Heringa’ (De Vito 2018). Heringa hielp in 2008 zijn 99-jarige moeder een einde te maken aan haar leven nadat de huisarts haar weigerde te helpen. Zij verklaarde alles zelf besloten te hebben en volledig wilsbekwaam te zijn. Hij mengde pillen door de vla die zijn moeder zelf oplepelde. Hij filmde alles om duidelijk te maken dat zij de regie in handen had. Een jarenlange juridische strijd volgde, met vonnissen die elkaar tegenspraken. Uiteindelijk bevestigde de Hoge Raad in 2019 de voorwaardelijke celstraf van zes maanden. Hij heeft zijn zaak aanhangig gemaakt bij het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM), omdat schending van zelfbeschikking en van het recht op eigen keuze voor het levenseinde daar eerder aanhangig zijn geweest. Die zaak loopt nog (De Vito 2015).

Eugène Sutorius diende met Jit Peters op 20 mei 2010 het burgerinitiatief Uit Vrije Wil in namens 116.871 Nederlanders die het

mogelijk wilden maken voor oude mensen (70-plus) die hun leven voltooid achten, om waardig te sterven met deskundige, zorgvuldige en toetsbare stervenshulp. Het initiatief kreeg onvoldoende steun in de Tweede Kamer.

Expertisecentrum Euthanasie

Het Expertisecentrum Euthanasie (EE) is in 2012 gestart als de Levenseindekliniek. Het begeleidt artsen bij de euthanasietrajecten van hun patiënten en verleent zorg aan hulpvragers die bij hun eigen behandelaar niet terecht kunnen. Zorgvuldig en zorgzaam. Iedereen in Nederland met een euthanasiewens moet de mogelijkheid hebben om te laten toetsten of dat verzoek aan de wettelijke criteria voldoet. Euthanasie hoort in de eerste plaats thuis bij de eigen (huis)arts. Niet elke arts kan of wil echter euthanasie verlenen. Uit onderzoek blijkt dat gebrek aan ervaring en twijfel over de eisen die de wet stelt belangrijke redenen zijn om een euthanasieverzoek niet zelf op te pakken. Het EE deelt de deskundigheid die de afgelopen jaren op het gebied van euthanasiezorg is opgebouwd met de beroepsgroep. Artsen kunnen bij hen terecht voor advies, begeleiding van euthanasietrajecten en (na)scholing. Voor hulpvragers die niet bij hun eigen behandelaar terecht kunnen – met name als het gaat om complexere euthanasieverzoeken – is het EE een vangnet.

D66-initiatiefwetsvoorstel voltooid leven van Pia Dijkstra

Op 17 juli 2020 diende Pia Dijkstra een initiatiefwetsvoorstel in bij de Tweede Kamer.

Het hoofddoel van deze wet is om hulp bij zelfdoding toe te staan aan ouderen (75-plus) die hun leven als af beschouwen. Er wordt geen ondraaglijk en uitzichtloos lijden vereist. Het verzoek om hulp dient vrijwillig, weloverwogen en duurzaam te zijn. Op deze basale zorgvuldigheidseisen toetst de levenseindebegeleider, een nieuwe beroepsgroep. Naast artsen kan het beroep worden uitgeoefend door verpleegkundigen, psychotherapeuten en gezondheidszorgpsychologen met een kopstudie van een half jaar achter de rug. Zij zijn bevoegd de ouderen de dodelijke middelen te verschaffen, waarbij de apotheker de euthanatica aan deze professional verstrekt. De oudere die wil sterven, neemt de middelen zelf in. Een vooruitgang in liberale vrijheid voor niet medisch lijden.

Advies van de Raad van State

Op 20 mei jongstleden werd het advies van de Raad van State over het wetsvoorstel ‘voltooid leven’ van Pia Dijkstra gepubliceerd. Dat advies behelsde een serie van bezwaren met aanbevelingen ter aanpassing en het advies om pas na tegemoetkoming aan deze bezwaren de wet in behandeling te nemen (Raad van State 2022).

Zoals te verwachten, gebruikten de tegenstanders van dit wetsvoorstel deze bezwaren als steun in de rug om het voorstel neer te sabelen en af te wijzen. Zij gingen daarbij volledig voorbij aan het feit dat de Raad van State niet tegen het doel van het wetsvoorstel was, maar aanbevelingen deed om het beter te maken. In ‘Mijn reacties op het ad-

vies’ (nog te verschijnen) zal ik ingaan op de kritiekpunten. De voornaamste zijn: de terminologie ‘Wet (laatste) lijden aan het leven’, leeftijdsgrens, hulp bij zelfdoding, toegelaten beroepen tot de opleiding van levenseindebegeleider en onderzoeken van mogelijkheid van vrijwilligerswerk.

Conclusie

Als ik kijk naar de liberale waarden zoals die nu in Nederland een rol spelen bij het levenseinde, dan is de huidige euthanasiewet slechts één stap in de goede richting naar volledige zelfbeschikking geweest. Nog steeds komen veel mensen niet in aanmerking voor euthanasie en hulp bij zelfdoding. Zij ervaren dat als discriminatie – of door leeftijd, of door geen medisch lijden –, als inperking van vrijheid, eigen verantwoordelijkheid, menselijke waardigheid, verdraagzaamheid en gelijkwaardigheid, en als het ontbreken van barmhartigheid. Er is dus werk aan de winkel bij politici voor een ethische dialoog. Als D66 zo wijs is om aan alle bezwaren en vragen bevredigend tegemoet te komen, kan volgens de Raad van State dit aangepaste voorstel in behandeling worden genomen. Het hangt van de wijsheid, verdraagzaamheid, humaniteit, barmhartigheid en het empathisch vermogen van parlementsleden af om het laatste lijden in het leven van medeburgers tot een minimum te beperken. En we weten dat 55 procent van de Nederlanders bij levenseindekeuzes voor verruiming van hun zelfbeschikking is (Oosterom & Van de Wier 2019). Deze ruimere zelfbeschikking levert niet alleen een gelukkigere samenleving op

door waardiger afscheid te kunnen nemen van het leven in het bijzijn van geliefden en naasten, maar zorgt ook voor minder blijvende trauma's bij naasten, minder gruwelijke zelfdodingen, minder onwettelijke medicijnverkrijgingen in het buitenland, en meer orgaandonaties na euthanasie door medisch gezonde overledenen. Wie wil daar nu niet aan meewerken? Tot slot mijn belangrijkste ethische vraag die elke liberaal aan andersdenkenden kan stellen: welk mens heeft het recht om zijn medemens te dwingen meer en langer te lijden?

Willem van Katwijk is filosoof, lid van de werkgroepen ethiek (VVD) en politiek (NVVE), en gastdocent Filosofie & Humanisme in Penitentiaire Inrichtingen.

Literatuurlijst

- Oosterom, R., Van de Wier, M., 'De helft van de Nederlanders wil euthanasie mogelijk maken voor wie het leven beu is', *Trouw*, 19 november 2019, URL: <https://www.trouw.nl/zorg/de-helft-van-de-nederlanders-wil-euthanasie-mogelijk-maken-voor-wie-het-leven-beu-is~bd867cf3/>.
- Raad van State, *Voorstel van wet van het lid Pia Dijkstra (Wet toetsing levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek)*, Den Haag, 2022.
- Tweede Kamer der Staten-Generaal, *Kamerstuk 35534, nr. 3 (wetsvoorstel Voltooid Leven)*, Den Haag, 2020.
- De Vito, L., 'Het recht op een zelfgekozen levenseinde', *Nederlands Juristenblad*, 2015, nr. 28, pp. 1926-1929.

- De Vito, L., 'Reactie op de uitspraak van het Hof Den Bosch 31 januari 2018 (Heringa)', *Nederlands Juristenblad*, 2018, nr. 13, pp. 865-869.
- Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, 'Onze liberale waarden', URL: <https://www.vvd.nl/kernwaarden/>.

Het belang van academische vrijheid

door **Andreas Kinneging**

De academische vrijheid, wat is dat eigenlijk? En waar dient ze toe? Is ze belangrijk? En wordt ze inderdaad bedreigd, zoals wel wordt beweerd, door onder andere het om zich heen grijpende ‘woke’-gedachtegoed? Dat zijn de vragen die ik in het navolgende zal bespreken.

Ik begin met een definitie: academische vrijheid is de vrijheid van de hoogleraar zelf te bepalen wat en hoe hij doceert en waarnaar en op welke wijze hij onderzoek doet. Niemand mag hem daarbij beperkingen opleggen, laat staan bepalen wat en hoe hij doceert en onderzoek doet. Om te beginnen de staat niet, maar ook zijn eigen werkgever, de uni-

versiteit waaraan hij verbonden is, mag dat niet. Dat is de kern van de idee van de academische vrijheid.

Ik besef dat deze definitie veel vragen oproept en haast mij mij nader te verklaren. Ik begin met het *wat* van de academische vrijheid en vervolg dan met het *waarom* ervan.

Ik sprak van de academische vrijheid van de *hoogleraar*. Dat roept de vraag op hoe het dan zit met de academische vrijheid van de wetenschappelijk medewerkers. Hebben zij niet evenzeer academische vrijheid? Niet op dezelfde wijze als de hoogleraar. Deze laatste is verantwoordelijk voor een bepaald

vakgebied. Hij behoort en wordt geacht op dat vakgebied een autoriteit te zijn, ja zelfs te behoren tot de grootste autoriteiten van het land. Dat impliceert dat hij ook het beste weet wat en hoe er moet worden gedoed en onderzoek moet worden gedaan. Daarom dient de inrichting van onderwijs en onderzoek aan hem te worden overgelaten. Alle wetenschappelijk medewerkers die onder zijn gezag vallen, maken deel uit van het team van de hoogleraar en dienen hem dus, zowel op onderzoeksterrein als wat betreft het onderwijs, te volgen. Dat wil echter niet zeggen dat een hoogleraar zijn academische staf tot zijn slaafjes zou moeten reduceren. Een verstandig hoogleraar doet er goed aan zijn medewerkers ook zo veel mogelijk academische vrijheid te geven en hen, binnen de grenzen van wat mogelijk is, gegeven de gezamenlijke onderwijs- en onderzoekstaken, inhoud en methode van hun onderwijs en onderzoek zelf te laten bepalen. Een persoonlijke herinnering wat dat betreft: toen ik in 1990 begon als wetenschappelijk medewerker zei de hoogleraar waar ik onder viel tegen me: “Je moet twee vakken geven. Maak maar een opzet. Je mag zelf kiezen waarover ze gaan”.

Maar wat nu als een hoogleraar in het burgerlijk recht besluit om zijn colleges en of zijn onderzoek te wijden aan het moderne natuurlijke of aan oud-Grieks? Gaat de academische vrijheid zo ver dat een universiteitsbestuur – of de staat – zelfs dan niet mag ingrijpen? Het is natuurlijk een vergezocht voorbeeld, dat in de praktijk nooit voorkomt. Maar zelfs voor wat betreft dit voor-

beeld is het antwoord: ja. De universiteit of wie dan ook mag niet ingrijpen. De reden is dat de hoogleraar altijd degene dient te zijn die bepaalt wat er aan onderzoek wordt gedaan en aan onderwijs wordt gegeven. Hij en niemand anders. Het kan in enkele gevallen voorkomen dat iemand van die vrijheid een slecht gebruik maakt, zoals in ons voorbeeld, maar het principe is zo belangrijk dat daaraan nimmer getornd mag worden.

De sluitsteen van het geheel is de arbeidsrechtelijke status van de hoogleraar. Deze dient een benoeming ‘voor het leven’ te krijgen, met een gegarandeerd salaris op een goed niveau.

Tot zover het *wat* van de academische vrijheid. Dan nu het *waarom*. Als men het bovenstaande even tot zich door laat dringen, valt op hoe sterk het doet denken aan de rechtspositie van de rechter. Ook deze is voor het leven benoemd, met een goed salaris. Ook deze komt in volstrekte vrijheid tot een oordeel over de ‘zaken’ die aan hem zijn toegewezen. Niemand, maar dan ook niemand, mag zich met die oordeelsvorming bemoeien. De staat niet, maar ook andere rechters niet. Het komt wel eens voor dat een rechter vrij consistent merkwaardige uitspraken doet. Dat leidt echter niet tot zijn ontslag. Het enige wat mogelijk is in zo’n geval, is vernietiging van zijn oordeel in hoger beroep.

Waarom geven we de rechter zo veel vrijheid? Omdat we zijn *onafhankelijkheid* willen garanderen. Waarom willen we dat? Om-

dat we denken dat dat de beste manier is om een onpartijdige rechtspraak te waarborgen, gebaseerd op de daadwerkelijke feiten en de daadwerkelijke regels van het recht. En dat is op zijn beurt weer een zeer essentiële voorwaarde voor de sociale vrede in de samenleving.

Die onafhankelijkheid is van zo groot belang dat we bewust een rechtspositie voor hen hebben gecreëerd die het onmogelijk maakt hen aan te sturen. Als puntje bij paaltje komt is de verleiding voor alle belanghebbenden immers immens om het oordeel van de rechter in de gewenste richting bij te sturen. Maar als de rechter zijn oor laat hangen naar anderen is dat op termijn het einde van het vertrouwen in de rechterlijke macht en daarmee ook van de sociale vrede. Vandaar alle waarborgen voor zijn onafhankelijkheid.

Om daaraan geen afbreuk te doen, hebben we een systeem opgetuigd dat ingrijpen, bijvoorbeeld door ontslag, onmogelijk is. We accepteren het, *pour besoin de la cause*, dat rechters soms misbruik zullen maken van die grote vrijheid, bijvoorbeeld wanneer ze zich niet goed voorbereiden, of zich door hun particuliere sympathieën en antipathieën laten leiden in plaats van door het recht.

Mutatis mutandis gelden dezelfde argumenten voor de hoogleraar. Zijn academische vrijheid is ook bedoeld om zijn onafhankelijkheid te garanderen. In dit geval is het doel echter niet zozeer zijn onpartijdigheid te waarborgen, als wel de *waarheidsvinding en -verklaring* te bevorderen. Dat is name-

lijk zijn taak en de taak van de universiteit als geheel.

Waarheid is niet iets wat de mens per definitie en vanzelf bezit. Alle ‘waarheden’ die we menen te kennen, zijn voorlopige waarheden, die allemaal door kritisch onderzoek kunnen worden gefalsificeerd en die iedere generatie voor zichzelf moet verifiëren, om zich de kennis werkelijk eigen te maken. Vandaar dat nader onderzoek altijd noodzakelijk blijft, op alle terreinen. Vandaar ook het belang van kritische mensen die bereid en in staat zijn tegen de *communis opinio* in te gaan en met kracht van argumenten een heterodoxe visie op de werkelijkheid te verkondigen.

Zulk onderzoek en dergelijke verklaring is allesbehalve vanzelfsprekend. Plato's gelijknis van de Grot beoogt de lezer onder andere duidelijk te maken dat verreweg de meeste mensen het liefst vasthouden aan vertrouwde ‘waarheden’ en iedereen die iets anders te berde brengt voor gek verklaren. Zij kunnen volgens Plato alleen tot een beter inzicht worden gebracht, als ze tegen hun wil de Grot uitgesleurd worden. De boodschap van Andersens sprookje over de nieuwe kleren van de keizer is daaraan identiek. De meeste mensen laten zich, door onzekerheid en andere geestelijke belemmeringen, er gemakkelijk toe brengen met de massa mee te praten en haar ideeën te omarmen zonder erover nagedacht te hebben. Om de samenleving op het rechte spoor te houden – het spoor van de waarheid – zijn er mensen nodig zoals de jongen uit het sprookje die het

wagen te zeggen dat de keizer helemaal geen kleren aan heeft.

De universiteit is bedoeld als een vrijplaats voor zulke types. Hoogleraren zijn idealiter allemaal zulke types (en wetenschappelijk medewerkers ook). De academische vrijheid is in de kern bedoeld om deze vrijmoedigheid te bevorderen en te waarborgen.

Is het belangrijk dat er zulke bolwerken van de academische vrijheid bestaan? Jazeker, zeer belangrijk. Er is niets waar de samenleving als geheel, evenals de individuele mens, meer behoefte aan heeft dan aan de waarheid, waar het ook over gaat. Wie niet weet hoe iets werkelijk in elkaar steekt, raakt altijd in meer of mindere mate het spoor bijster en verdwaalt. Denk maar aan de keizer uit het sprookje en allen die hem napraatten.

Dan de uitsmijter: wordt de academische vrijheid bedreigd? Dat kun je wel zeggen, ja. We zien aan alle universiteiten een sluipe hiërarchisering. Universiteits- en faculteitsbesturen bemoeien zich steeds meer met zowel onderzoek als onderwijs. Een voorbeeld uit eigen ervaring. Tegenwoordig dient iedereen die aan de juridische faculteit in Leiden wil promoveren niet alleen het fiat te hebben van de begeleidende hoogleraar, maar ook van de zogenoemde 'onderzoeksdirecteur', lid van het faculteitsbestuur.

De hiërarchisering is een direct gevolg van de *Wet modernisering universitair bestuur* (MUB), die in de jaren 90 is ingevoerd en een overreactie is op de ultra-democratische

Wet universitair bestuur (WUB) uit de jaren 60. De MUB ziet de universiteit foutievelijk als een soort bedrijf en brengt een bedrijfsmatige *top-down*-structuur aan. Daarmee is het einde van de academische vrijheid ingeluid. Dat ze nog bestaat is louter te danken aan een culturele '*time lag*': de universitaire bestuurders van vandaag voelen zich nog altijd genoodzaakt eer te betonen aan de academische vrijheid, ook al kennen ze het *wat* en *waarom* niet meer goed en vinden ze haar eigenlijk archaisch. De enige manier om deze trend te keren is de MUB te vervangen door een wet op het universitair onderwijs waarin de hoogleraren weer de bepalende figuren zijn. Zoals ook vandaag de dag nog het geval is aan de privé-universiteiten van Cambridge en Oxford.

Een nog grotere bedreiging voor de academische vrijheid komt op dit moment echter van andere zijde, namelijk van een agressieve *woke*-ideologie, die een deel van de studenten, bestuurders en de media stevig in haar greep heeft. Deze ideologie meent dat het denken een reflectie is van iemands maatschappelijke positie, geslacht, huidskleur en wat dies meer zij. Daarom eist zij meer 'diversiteit', zowel wat betreft de academische staf, als wat betreft de inhoud van het curriculum.

Als deze ideologie dominant wordt is dat het einde van de universiteit. Deze is gebaseerd op de overtuiging dat het denken – in de hoogste, academische zin van het woord – geheel onafhankelijk moet en kan zijn van huidskleur, geslacht of wat dan ook aan

niet-geestelijke kenmerken. Dit denken dient gericht te zijn op de waarheid. En die is altijd enkelvoudig. De waarheid is voor iedereen dezelfde. Het zoeken naar en verkondigen van de waarheid is de speciale taak van de universiteit. Dat wil zeggen van de mensen die daar als wetenschappers aangesteld zijn. Dit behoren de mensen te zijn die het best geëquipeerd zijn voor die taak: de meest intelligenten. Dat is het enige wat behoort te tellen. Al het andere is van nul en generlei betekenis.

Is het feit dat wetenschappers tot voor kort vooral blanke mannen waren een bewijs dat men discrimineerde en niet beoordeelde op intelligentie, maar op uiterlijke kenmerken? Ik geloof er niets van. Maar zelfs als het zo is, dan is dat reden om nu wel alleen op intelligentie te selecteren. Niet om nu weer op uiterlijke kenmerken te selecteren, maar dan andere.

Ter afsluiting een concreet voorbeeld, wederom uit eigen ervaring. Ik geef al decennia vakken over de Grote Denkers op het terrein van de politieke en rechtsfilosofie. Wie zijn dat? Ik noem er een paar: Plato, Aristoteles, Epicurus, Cicero, Seneca, Ambrosius, Augustinus, Abelardus, Aquino, Ockham, Luther, Calvijn, Machiavelli, Hobbes, Locke, enzovoorts. Inderdaad, allemaal mannen en allemaal blank. Stel, dat we, gedwongen door *woke*, de lijst aanpassen, en naast een paar van de genoemden boeken van mensen met andere uiterlijke kenmerken zouden lezen. Zouden de studenten dan meer of minder leren? Zouden ze de wereld en de mens beter of

minder goed leren doorgronden? Ik weet het wel: het zou een enorme achteruitgang betekenen, die de studenten van het rechte spoor afhelpt, het spoor van de waarheid. Want wat deze mannen daarover te berde hebben gebracht is *'the best that has been thought and said'*. Het is een gift voor de gehele mensheid. Die kunnen we maar beter in dankbaarheid aannemen.

Andreas Kinning is hoogleraar rechtsfilosofie aan de Universiteit Leiden. Hij was van 1984 tot 1986 wetenschappelijk medewerker van de TeldersStichting.

Leefomgeving

Ambitieuw en realistisch. Waarom liberale kernwaarden bij uitstek geschikt zijn voor een ambitieus en effectief klimaatbeleid

door Silvio Erkens en Marcel
Wissenburg

In de samenleving en (daarmee) de politiek is rond *'hot topics'* zelden ruimte en waardering voor subtiliteit: standpunten moeten helder zijn, maar dat degenerereert al snel in scherpe, harde, ongenueanceerde, rechtlijnige en opzettelijk *contraire* taal. En dat, op zijn beurt, maakt het heel moeilijk tussen de onverzoenlijke, met vuurwerk en rotte tomaten gooierende partijen in, een rationele en productieve positie te creëren en te verdedigen.

Dat geldt zeker op het terrein van klimaat en energie, waar vooral in de sociale media weinig ruimte voor een flexibel en rationeel alternatief is. Het debat daar lijkt gedomineerd te worden door de flanken: klimaatsceptici aan de ene kant, goed bedoelende activisten met weinig oog voor de uitvoerbaarheid of de kosten aan de andere kant. Dat breekt ons uiteindelijk op. De kop in het zand steken, de problemen rond klimaat en energie bagateliseren of zelfs ontkennen, is nu minder dan ooit een rationele optie. Maar vasthouden aan een energietransitie met uitsluitend de op papier schoonste, maar maatschappelijk

en moreel meest veeleisende technologieën en instrumenten biedt uiteindelijk onvoldoende flexibiliteit en effectiviteit, en negeert de internationale machtspolitieke context van onze energievoorziening waar de huidige energiecrisis en betaalbaarheids crisis ons nu al mee confronteert.

In dit korte essay zetten we, hopelijk niet tegen beter weten in, de lijnen uit van een liberaal alternatief: een ambitieuze dus productieve, en realistische dus flexibele, visie op klimaat en energie, niet ‘tegenover’ maar naast een (ons inziens) toch te rechtlijnig dominant discours. Met deze liberale route bieden we oplossingen voor de huidige energiecrisis én een klimaatbeleid dat onze economie versterkt en verduurzaamt, terwijl we oog houden voor de betaalbaarheid en uitvoerbaarheid van het beleid. Uiteindelijk verlagen we hiermee de energiekosten structureel voor onze middeninkomens en ondernemers, door minder afhankelijk te worden voor onze energievoorziening van onvrije landen, via een stevige nationale energiemix van hernieuwbare bronnen én kernenergie. Er valt geen tijd meer te verliezen om onafhankelijk te worden op energiegebied.

Heldere doelen, zinnig beleid

Klimaatbeleid is gebaseerd op (ruwweg) twee pilaren: heldere en meetbare doelen, en effectieve en efficiënte middelen. Maar die doelen en middelen moeten ook zinnig zijn. Of dat het geval is, is niet alleen een kwestie van een basis in ‘correcte feiten’ maar ook van ‘morele rechtvaardiging’.

Wat feiten betreft heeft klimaatbeleid het nooit makkelijk gehad: ‘klimaat’ is een verzamelterm voor een onwaarschijnlijk complex geheel van biologische, chemische, natuurkundige etc. processen tussen duizenden elementen – een geheel dat alleen via *modellen* in kaart gebracht kan worden. En in goede wetenschap is nooit iets zeker, leren we meestal het meest van fouten en mislukkingen, en blijft een model een vereenvoudiging van de werkelijkheid, dus per definitie vatbaar voor grote en kleine missers. Kennis combineren helpt, dat wel. Klimaatwetenschappers spreken niet voor niets over *Earth Science*, het bijeenbrengen van alle kennis in alle voor het begrijpen van *Earth System* noodzakelijke wetenschappelijke specialismen, als noodzakelijke maar nooit voldoende voorwaarde voor steeds betere modellen.¹ Klimaatmodellen zijn al lang geen giswerk meer, wantrouwen of ongeloof zijn ongepast – maar wetenschappelijke scepsis en politieke zorgvuldigheid blijft nodig. Vergelijk het met de modellen waarmee de coronacrisis te lijf wordt gegaan: het is voor het grote publiek ergerlijk en soms onbegrijpelijk, voor de politiek lastig, dat ‘de’ wetenschap niets zeker weet en steeds voor verrassingen staat – maar het blijft een veiligere en zinnigere basis voor beleid dan de visioenen en oprispingen van een dansleraar.

Klimaatwetenschap, *Earth Science*, is na 40 jaar groei van kennis erg betrouwbaar. We weten inmiddels behoorlijk goed hoe ‘het klimaat’ in elkaar zit, en hebben daardoor ook wereldwijd heldere, zinnige klimaatdoelen kunnen formuleren. Voor de middelen

ligt dat anders: het gaat bij die keuze niet alleen om technische vragen (wat werkt) maar ook om politieke vragen: in wat voor wereld willen we leven? Hoe (bijvoorbeeld) kan verstandig klimaat- en energiebeleid ons minder afhankelijk maken van Russisch aardgas?

Voor dit soort vragen moeten we allereerst een beroep doen op de sociale wetenschappen – die het een stuk moeilijker hebben dan de natuurwetenschap om theorieën en modellen te toetsen: je kunt niet een reeks klonen van heel Nederland maken en dan onder laboratoriumcondities toetsen of, pakweg, een directe of representatieve democratie of een autoritaire volksdemocratie ‘beter’ werkt. Misschien nog meer dan in de natuurwetenschappen geldt voor de sociale wetenschappen dat de enige echte zekerheden *weerleggingen* van veronderstellingen zijn.

Maar zinnig beleid moet, als gezegd, ook *moreel* beleid zijn. Het is niet ongebruikelijk om energie- en klimaatbeleid als een puur technocratische exercitie te zien: de doelen zijn gegeven, en de middelen moeten wetenschappelijk aantoonbaar effectief en efficiënt zijn. Pas dan kan eventueel over verdere selectiecriteria worden gesproken. In het onlangs verschenen deel III van zijn zesde rapport heeft het IPCC (2022) daartoe bijvoorbeeld de 17 VN Sustainable Development Goals ingezet, maar omdat IPCC-rapporten politiek neutraal moeten zijn, spreekt het IPCC zich verder nooit over de wenselijkheid van middelen uit.

Het vrijwel volledig negeren en ontwijken

van reflectie op de morele kanten van klimaat en energie is problematisch – in andere contexten spreken we van tunnelvisie, en tunnelvisie leidt tot ongelukken. 17 extreem flexibel geformuleerde sociaaleconomische *desiderata* als criteria voor beleid tot dogma verheffen – dat past in elk geval niet in een liberale visie op de wereld, waarin middelen en gewenste gevolgen morele keuzes zijn en waar zulke keuzes verantwoord moeten worden. Voor liberalen is niet de vraag, slaafs, in welke wereld we zullen of moeten leven, maar vrij, in welke wereld we *willen* leven. Die keuze is een morele, een politieke, en minstens zo belangrijk als de vraag naar het meest efficiënte pad naar het klimaat van voor 1980. Een klimaatneutrale wereld kan immers op eindeloos verschillende manieren worden vormgegeven. Denk alleen al aan de toekomst van mobiliteit: kiezen we voor minder mobiliteit, voor duurzame mobiliteit, en welke mix van technologieën selecteren we? Dus: wat zijn de grenzen die de open en vrije samenleving aan de keuze van middelen, aan klimaatbeleid, stelt?

Vrijheid

Natuurlijk is vrijheid de hoeksteen, de meest fundamentele kernwaarde, van het liberalisme. Liberalisme streeft naar het maximaliseren van ieders individuele vrijheid, of preciezer gezegd, naar het maximaliseren van de vrijheid een leven naar eigen inzicht te leiden, voor zover dat verenigbaar is met een vergelijkbare vrijheid van anderen. En tot die anderen moeten we ook toekomstige generaties rekenen. Het hebben van kinderen is (biologische obstakels daargelaten)

in het vrije en welvarende Westen een puur individuele keuze; niemand is verantwoordelijk voor de kinderen van de burens – maar de samenleving als geheel, en daarmee elke burger voor zijn of haar deel, is wel verantwoordelijk voor de omstandigheden waaronder toekomstige generaties opgroeien en moeten leven.

Vrijheid ‘voor zover verenigbaar met’, een grens aan de individuele vrijheid, is soms lastig te definiëren – denk aan de strijd tegen het (passieve) roken, en de luchtvervuiling door de Formule 1. Maar grenzen stellen aan vrijheid kan gerechtvaardigd zijn. Dat volgt allereerst uit een tweede liberale grondwaarde: gelijkwaardigheid, die zich vertaalt in gelijke rechten. Als ik de vrijheid wil hebben te gaan en te staan waar ik wil, dan komt dat ieder ander ook toe – en daarom zijn er verkeersregels, stoplichten, zebrapaden enzovoorts.

Een tweede grond om vrijheid te beperken is het schadebeginsel van John Stuart Mill: vrijheid eindigt waar anderen tegen hun wil fysieke, materiële en psychische schade wordt aangedaan (Mill 1992). De Amerikaanse liberale filosoof Robert Nozick illustreerde dit punt in zijn *Anarchy, State, and Utopia* (1974) met de ‘*arm breaking machine*’: stel je voor dat je willekeurige mensen zomaar de arm ging breken en ze vervolgens financiële compensatie zou bieden. Hoeveel compensatie je ook biedt, het blijft een onvrijwillige en immorele schending van de lichamelijke integriteit. Compensatie voor het schenden van andermans vrijheid is alleen acceptabel

óf met wederzijdse instemming óf als straf – maar daarmee wordt een schending natuurlijk nooit echt gerepareerd.

Vertaald naar klimaatpolitiek: het maximaliseren van vrijheid impliceert het beschermen van de planeet, van biodiversiteit tot klimaat, om zo het breedst mogelijke palet van individuele levens te kunnen realiseren. Gelijkwaardigheid impliceert dat vrijheden die we onszelf toedenken ook anderen toekomen: we behoren onze energie- en klimaatproblemen niet over de grens en niet 50 jaar vooruit te schuiven. Dat betekent ook meer oog hebben voor waar onze goederen geproduceerd worden; het is beter om in Nederland de industrie te verduurzamen dan diezelfde industrie in China verder te laten vervuilen. Als China minder aan klimaatbeleid doet ontslaat ons dat niet van de plicht om er wel ambitieus mee aan de slag te gaan. Om te voorkomen dat onze duurzame industrie de concurrentieslag verliest met Chinese bedrijven, die minder bezig zijn met verduurzaming, kan via een CO₂-grensheffing een gelijk speelveld gecreëerd worden. Het schadebeginsel impliceert dat voorkomen beter is dan genezen, zeker als genezen onmogelijk is: compensatie voor (pakweg) CO₂-uitstoot kan misschien ‘schadeloos’ gebeuren, maar dat hoeft niet voor elk gebruik van ons klimaat te gelden, en kan zeker voor toekomstige generaties lastig zijn. Ambitieuze klimaatdoelen en ambitieus klimaatbeleid hebben dus sterke filosofische grondslagen in het liberalisme, en liberalen mogen daar dan ook best voor gaan staan.

Verantwoordelijkheid

Met vrijheid komt verantwoordelijkheid: voor het eigen gedrag, voor het effect daarvan op anderen, voor de samenleving die je vrijheid mogelijk maakt. Verantwoordelijkheid dragen we individueel en gezamenlijk, op zeer diverse en soms onderling strijdige manieren. Onmiskenbaar heeft de burger als politiek dier, als staatsburger (*citoyen*), een verantwoordelijkheid om over milieu, natuur en klimaat te denken en bij te dragen aan passend beleid – maar klimaat en energie zijn ook economische problemen, en dan komen markt en overheid, producent en de burger als consument in beeld.

Als consument verwacht het liberalisme van ons dat we keuzes maken in plaats van die voor ons te laten maken – en dat we daarbij rekening houden met de bovengenoemde grenzen van die keuzevrijheid. ‘Milieubewuste’ of ‘klimaatvriendelijke’ keuzes passen daarom zeker wel bij een liberaal. John Locke, aartsvader van het liberalisme, stelde drie voorwaarden aan de legitimiteit van eigendom (en consumptie daarvan): je neemt niet meer dan je nodig hebt, je verspilt niets, en je laat genoeg en van dezelfde kwaliteit over voor anderen (Locke 1982). Anders schend je die andere kernwaarden: de vrijheid en gelijkwaardigheid van anderen. We zien gelukkig dat consumenten steeds meer zelf de duurzame keuze maken. Een stevige inzet op de juiste informatievoorziening voor consumenten, zodat ze vaker de duurzame keuze maken, kan hierbij goed helpen. Het is nu zelfs economisch voordelig om bijvoorbeeld je woning te isoleren en om zonnepanelen

op je dak te leggen, maar de overheid moet mensen er wel bij helpen.

Ook ‘*fair trade*’ past bij de verantwoordelijke consument, maar dan in de oorspronkelijke betekenis die Aristoteles aan eerlijke ruil gaf: vrijwilligheid, en eerlijke en volledige uitwisseling van informatie (Aristoteles 1999). In Aristoteles’ tijd was dat meestal eenvoudig: de koper kon de kwaliteit van producten vaak zelf goed beoordelen. In onze complexe tijd vraagt *fair trade*, en dan vooral het informatie-aspect, meer – we moeten (de samenstelling van) een product kunnen beoordelen op gezondheidsaspecten, op veiligheid, op eerlijke herkomst, op milieubelasting en de dekking daarvan. Die complexiteit maakt bijvoorbeeld specialistische hulp in de vorm van labels nodig, en betekent soms dat ruimte moet worden gemaakt voor een bemiddelende rol van de overheid.

De verantwoordelijkheid van de overheid als marktmeester gaat verder dan het scheppen van de voorwaarden voor *fair trade*; zij heeft ook een verantwoordelijkheid voor het bestaan van een markt überhaupt.² Monopolies en kartels zijn niet alleen financieel nadelig voor de consument (en in die zin inefficiënt) maar ook materieel nadelig: ze hebben niet of nauwelijks een prikkel om te innoveren. Alleen een overheid kan ze de rug breken en innovatieve *R&D* bevorderen – wat vermoedelijk harder nodig is voor klimaat en energie dan op enig ander terrein. Forse investeringen in innovatie en een versnelde uitrol van een CO₂-vrije energievoorziening maken ons ook nog eens minder afhankelijk

van de import van fossiele brandstoffen uit Rusland en andere onvrije landen.

De verantwoordelijkheid van de overheid voor een ook voor het klimaat gezonde evolutie van de markt staat op gespannen voet met een populaire milieu-economische strijdkreet: ‘nulgroei’ of ‘*steady state economy*’ (overigens door de liberaal John Stuart Mill bedacht). Innovatie, ook vergroening, vereist investering en investering betekent groei. Maar niet alle *mathematische* groei legt een *materieel* groter beslag op onze leefomgeving – slimme, groene groei beoogt juist het tegendeel. Economische krimp zal Nederland noch de rest van de wereld inspireren om ambitieus te verduurzamen. Nederland kan wereldwijd juist het verschil maken door aan te tonen dat een welvarend leven samen kan gaan met duurzaamheid.

Naast de consument en de overheid heeft ook de producent een eigen verantwoordelijkheid die verder reikt dan de portemonnee van de eigenaar of aandeelhouder – misschien niet zo ver dat met elke denkbare ‘*stakeholder*’ tot het wespennest onder de dakrand rekening wordt gehouden, maar zeker verder dan een simplistische lezing van wat anderen een neoliberale economie noemen. De bestaansgrond van een bedrijf is de bijdrage die het levert aan de behoeften van consumenten, en daarmee aan de concrete vormgeving van de vrijheid van burgers. En dat betekent weer verantwoordelijkheid voor een zo klimaat-, milieu-, en natuurvriendelijk mogelijke productiewijze, inclusief groene innovatie die de betaalbaarheid voor

consumenten verbetert. Vroeger groeiden de bomen tot in de hemel en was de natuur een hoorn des overvloeds. Helaas is het paradijs verloren gegaan: verantwoordelijke bedrijfsvoering vereist dat ecologisch ondernemerschap ‘*gemainstreamd*’ wordt en niet met ‘*greenwashing*’ wordt verward.

Natuurlijk kan geen bedrijf zich (lang) veroorloven hierin voorop te lopen als het niet lonend is, en is het puur vrijwillig innoveren van productieprocessen een recept voor een klassiek ‘*free rider problem*’. Ook hier kan, soms, een overheid nodig zijn die grenzen en doelen stelt, bijvoorbeeld het creëren van een gelijk speelveld via een CO₂-heffing. Het is dan wel zaak dat dit *haalbaar en uitvoerbaar* is. Een heffing heeft immers alleen effect als er daadwerkelijk handelingsperspectief is om te verduurzamen. Doelen stellen die niet bereikt kunnen worden of een heffing invoeren die zo hoog is dat bedrijven omvallen met de al hoge energieprijzen ondermijnt terecht de publieke steun voor een noodzakelijke transitie. En daarmee komen we bij een volgende liberale kernwaarde.

Rechtvaardigheid

Sociale rechtvaardigheid draait om de eerlijke verdeling van de lusten en lasten van sociale coöperatie, iets wat we meestal associëren met (her)verdeling door een overheid. Liberalen meten sociale rechtvaardigheid af aan de kansen die burgers (inclusief toekomstige generaties) hebben hun leven naar eigen inzicht vorm te geven, en spreken pas van een rechtvaardige samenleving wanneer voor ieder een vangnet gegarandeerd is, een

minimum aan kansen die een menswaardig leven mogelijk maken.

De relevantie (en bruikbaarheid) van deze criteria voor klimaatbeleid is evident. Neem, in het kader van de energietransitie, het gedwongen afbouwen van gasgebruik of het verplichten van zonnepanelen op elk denkbaar dak. Beide belasten de zwakste schouder het hardst, de lage en middeninkomens, en zijn daardoor vaak ook onuitvoerbaar: wie van een salaris net boven het minimum of van enkel AOW moet rondkomen, woont vaak ook nog in verouderde huizen waar de bekabeling of het dak niet geschikt is. De roep om haalbare doelen is daarom niet alleen een roep om effectief beleid maar ook om rechtvaardig beleid en beleid dat het morele gezag van de overheid niet verder schaadt.

Zulk beleid moet daarom zijn gericht op een radicale versnelling van de maatregelen die helpen de energiecrisis op te lossen in de kortst mogelijke tijd. In Nederland begint dat met het helpen met het isoleren van woningen, het verduurzamen van de industrie en het versneld bouwen van een grote Nederlandse energieproductie waarmee we de kosten weer onder controle krijgen. Vandaar ook onze inzet op een nationaal isolatieprogramma, groene industriepolitiek, kernenergie en andere duurzame energiebronnen.

Maar rechtvaardigheid is meer dan herverdeling door het boven ons gestelde gezag. Er is ook nog zoiets als rechtvaardigheid tussen burgers: elkaar geven wat de ander toekomt, met een technische term vereffenende recht-

vaardigheid. Dat brengt ons, waar het om klimaat en energie gaat, weer terug bij *fair trade*: een transactie is pas *fair* als je geen kat in de zak koopt. Als we willen dat de vervuiler betaalt, dat hij of zij verantwoordelijkheid neemt voor de klimaatkosten van consumptie en productie, dan moeten die lasten ook inzichtelijk zijn en in prijzen meegenomen worden. Anders komen milieukosten uiteindelijk bij de gemeenschap terecht, bij de staatsburger en niet de consumerende burger.

Wijsheid

Wijsheid staat helaas niet in de canon van liberale kernwaarden – misschien omdat het een universele kernwaarde is, niet alleen aan liberalen voorbehouden. Wijsheid is iets anders dan slim of handig of een betweter zijn: het gaat om praktische rationaliteit, om inzicht in het mogelijke en haalbare. Gegeven enerzijds de onzekerheid van alle kennis, en anderzijds de niet te beteugelen (maar juist toe te juichen) diversiteit aan visies op het goede leven is in klimaatbeleid geen waarde belangrijker dan wijsheid.

Het probleem met wijsheid is dat het geen concrete richtlijnen voor het handelen geeft – hooguit variaties op het thema ‘wantrouw elk dogma, elke richtlijn’. Maar misschien is dat precies waar een rationeel alternatief voor doemdenken en dromen om draait: flexibiliteit. Onze klimaatproblemen zijn te groot en te complex om met één grote transitie, een *silver bullet*, op te lossen. We hebben juist diversiteit nodig – niet alleen biodiversiteit maar ook beleidsdiversiteit, en naast zon en

wind ook andere energiebronnen zoals kern-energie. Anders leven en consumeren ja, maar ook anders produceren, en zorgen dat we juist duurzaam een hoge levensstandaard kunnen behouden via de ingezette groene industriepolitiek. Zo krijgen we immers ook de rest van de wereld mee in de overgang naar een duurzame economie. Het is niet wijs uitsluitend te vertrouwen op de ‘technofix’, op sciencefictionachtige technologische wondermiddelen, maar evenmin is het wijs wetenschappelijk gefundeerde nieuwe technieken op voorhand te verwerpen, ook als ze futuristisch overkomen. Het is even onwijs blind te varen op de onmogelijkheden van vandaag als op de dromen van morgen.

Een van de belangrijkste dogma’s om te leren wantrouwen is het begrip politiek zelf. Onze klimaatproblemen konden in deze en de vorige eeuw alleen zo ver uit de hand lopen doordat onze leefomgeving niet als deel van de samenleving, van de *body politic*, werd gezien, maar als een externe factor. Niet voor niets gebruikt bijna elke taal hier een variant van het begrip *omgeving*. Het is tijd om dat te keren, om klimaat te zien als integraal onderdeel van onze *body ecologic*. Als liberalen kunnen en moeten we het klimaatprobleem niet voor ons uitschuiven, juist onze liberale kernwaarden roepen op tot ambitieus en realistisch beleid. Klimaatbeleid gestoeld op liberale kernwaarden, als rationeel midden tussen twee gepolariseerde uitersten, gaat ons land welvarender én schoner maken. Het is tijd om dat verder aan te tonen – in deze kabinetsperiode door uit de energiecrisis te komen maar ook erna op weg naar een klimaatneutrale samenleving.

Silvio Erkens is Tweede Kamerlid Klimaat & Energie voor de VVD.

Marcel Wissenburg is hoogleraar Politieke Theorie aan de Radboud Universiteit.

Literatuurlijst

- Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, Groningen, 1999.
- Intergovernmental Panel on Climate Change, *Climate Change 2022: Mitigation of Climate Change. Contribution of Working Group III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, Cambridge, 2022.
- Locke, J., *Two Treatises of Government*, Londen, 1982 [1690].
- Mill, J.S., ‘On Liberty’, in: J.S. Mill, *On Liberty and Utilitarianism*, Oxford, 1992 [1859].
- Nozick, R., *Anarchy, State, and Utopia*, New York, 1974.

1. *Earth System* is meer dan ‘het klimaat’ en dus ook meer dan broeikasgassen of dat ene broeikasgas CO₂ waar zo veel politieke aandacht naar uitgaat; *Earth System* staat voor alle fysieke voorwaarden voor het menselijk bestaan, van zonnewind en bevolkingsomvang tot produceren en afval verwerken.

2. Het is goed te bedenken dat de markt geen doel op zich is maar een middel tot een doel (zo efficiënt mogelijke afstemming van vraag en aanbod van een goed), dat de markt dat doel niet voor ieder goed kan realiseren (denk aan defensie, wetenschap en andere publieke goederen) én dat niet elk goed op de markt thuishoort (denk aan ongeveer alles op het *dark web*, van wapens tot slaven).

Leefomgeving

Stikstof: uitdaging en perspectief

door René Westra

Sinds de uitspraak van de Raad van State (2019) over de stikstofproblematiek staat het land ‘op z’n kop’. De kloof tussen de boeren en Den Haag lijkt steeds groter en fundamenteeler te worden. Een kaartje leidt tot ongekende protesten. En dat terwijl de Nederlandse landbouwsector en Wageningen University & Research (WUR) internationaal toonaangevend zijn. Is er een uitweg om uit de stikstofproblematiek te komen? In dit artikel wordt via de juridische, beleidsmatige en landbouwkundige context een aanloop genomen naar een oplossingsrichting. Als bestuurderspartij is het belangrijk met inzicht en richting bruggen te bouwen en weer

rust in de samenleving te creëren. Het sturen op onteigening en gerichte opkoop sluit niet aan op een liberale aanpak.

Juridische context

De Programmatische Aanpak Stikstof (PAS) werd in 2015 ingevoerd, met de nodige juridische aarzelingen (Tweede Kamer 2015; RvS 2012). In 2017 werden zaken die in de provincies Gelderland en Limburg spelen en aan de Raad van State waren voorgelegd, voor een prejudiciële beslissing bij het Hof van Justitie van de Europese Unie (hierna EU-Hof) aangebracht. De conclusie van de advocaat-generaal aan het EU-Hof is helder over de eis die aan projecten moet worden

gesteld die stikstofdepositie veroorzaken en de Habitatrictlijn raken: dat “op grond van objectieve gegevens vanuit wetenschappelijk oogpunt geen redelijke twijfel bestaat dat deze stikstofdepositie geen significante gevolgen zal hebben op de betrokken beschermingszone” (EEG 1992; EU-Hof 2018).

Het EU-Hof neemt deze lijn over: “Artikel 6, lid 3 van richtlijn 92/43 moet worden uitgelegd dat het niet in de weg staat aan een nationale regeling op grond waarvan de bevoegde instanties in het kader van een programmatische aanpak van een vergunning voor projecten kunnen verlenen op basis van een passende beoordeling, zoals bedoeld in deze bepaling, die in een eerder stadium is uitgevoerd en volgens welke een bepaalde totale hoeveelheid stikstofdepositie verenigbaar is met de instandhoudingsdoelstellingen van de regeling. Dat is echter slechts het geval wanneer na een grondige en volledige toetsing van de wetenschappelijke deugdelijkheid van die beoordeling kan worden gegarandeerd dat er wetenschappelijk gezien redelijkerwijs geen twijfel bestaat dat geen van de plannen of projecten schadelijke gevolgen heeft voor de natuurlijke kenmerken van het betrokken gebied, hetgeen door de nationale rechter moet worden nagegaan” (EU-Hof 2018).

Het EU-Hof geeft vervolgens (punt 138.4) aan dat er in dit licht geen toestemming nodig is voor projecten indien een “bepaalde drempel- of grenswaarde voor stikstofdepositie” niet wordt overschreden.

De Raad van State neemt deze lijn over in de uitspraak van 29 mei 2019. Er kunnen vergunningen worden verstrekt “mits de passende beoordeling die aan de regeling ten grondslag ligt voldoet aan het criterium dat er geen redelijke wetenschappelijke twijfel bestaat dat de plannen of projecten die onder de regeling vallen geen schadelijke gevolgen hebben voor de natuurlijke kenmerken van de Natura 2000-gebieden” (punt 7.4).

Met deze uitspraken is de basis voor het PAS-beleid verdwenen. Het moet vooraf duidelijk zijn wat de impact van een plan of project op de stikstofdepositie is plus op wetenschappelijke gronden moet helder zijn dat er geen schadelijke gevolgen voor Natura 2000-gebieden zullen optreden.

Na deze richtinggevende uitspraak van de Raad van State volgen diverse andere rechterlijke uitspraken met betrekking tot het gebruik van Regeling Ammoniak en Veehouderij (RAV)-codes, gebruik van de 5 km-afkapgrens (doortrekking A15), gebruik van 100 km-stikstofruimte voor woningbouw, intern salderen en inzet van latente ruimte (Amercentrale) en intern salderen (Logtsebaan) (Rechtbank Noord-Nederland 2021; RvS 2021; Rechtbank Noord-Nederland 2022; Rechtbank Oost-Brabant 2022; RvS 2021). Een enkele keer uit de rechter via zijn uitspraak zijn irritatie over zijn rol: “Het lijkt erop alsof iedereen elkaar nu afwachtend aankijkt, terwijl de stikstofproblematiek een maatschappelijk vraagstuk is dat een individuele zaak bij de rechtbank overstijgt. Als hiervoor een oplossing wenselijk wordt geacht die verder gaat dan die individuele

zaak, dan is het aan de overheid om nu in actie te komen. Aan het kabinet en aan de wetgever, om met goed doordachte generieke maatregelen te komen waar natuurorganisaties, bedrijven, burgers en lokale overheden mee verder kunnen in concrete gevallen. Zodat de rechtbank daar weer over kan oordelen” (Rechtbank Midden-Nederland 2021). Ook kan hij niets anders doen dan gevraagde handavingsverzoeken toewijzen (Rechtbank Overijssel 2022).

De jurisprudentie perkt de politieke context voor het overheidshandelen steeds verder in. Voor de provincies, als de verstrekker van de *Wet natuurbescherming* (Wnb)-vergunningen met stikstofruimte, reden om de beleidsregels aan te scherpen.

Beleidsmatige context

De commissie-Remkes kwam in 2019 met een gezaghebbend rapport over de stand van zaken wat betreft de stikstofproblematiek. In 2020 komt de commissie met belangrijke handelingsperspectieven voor de regering. Gezien de maatschappelijke onrust bij de boeren (najaar 2019) over de rechterlijke uitspraak en de impact op de woningbouw en mobiliteitsprojecten is hier grote behoefte aan. De titel van het eindrapport van de commissie-Remkes, *Niet alles kan overal*, is veelzeggend. Het ‘te veel’ aan stikstof betreft zowel de te hoge emissie van ammoniak door de landbouw als de te hoge emissie van stikstofoxiden (NOx) door mobiliteit etc. Alle sectoren zijn betrokken en dienen een bijdrage te leveren aan de oplossing. Van de landbouw wordt wel de hoogste bijdrage ver-

wacht doordat de emissie daar het hoogst is (46 procent) en de ammoniak – door het beperkte verspreidingsgebied – voor een grotere belasting op de N2000-gebieden zorgt. Het rapport van de commissie zet stikstof ‘met stip’ op de politieke agenda.

De *Wet stikstof en natuurverbetering* (2021) biedt de wettelijke basis om maatregelen op te stellen om de stikstofproblematiek structureel aan te pakken zodat, conform de Vogel- en Habitatrichtlijnen, in 2035 voor 74 procent van de N2000-gebieden geldt dat de stikstofdepositie onder de kritische depositiewaarde (KDW)-norm valt. Op 1 april 2022 komt de minister voor Natuur en Stikstof met een brief naar de Tweede Kamer waarin de contouren van het beleid worden uiteengezet. Opvallend is de nadruk op ont-eigening. Op 10 juni 2022 verschijnen twee brieven vanuit het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV): een brief van de minister voor Natuur en Stikstof over de aanpak van de stikstofproblematiek en een brief van de minister van LNV met een perspectief voor de agrarische sector. Het ‘kaartje’ uit de eerste brief leidt tot grote beroering. De (hoge) percentages stikstofreductie worden door boeren al snel vertaald naar percentages om de veestapel te verminderen (conform de reductiewens van 50 procent van het D66-Kamerlid Tjeerd de Groot). Gaandeweg komt daar de zorg bij over de wensen van de PvdA om voorrang te geven aan woningbouw en van GroenLinks om (meer) landbouwgrond te transformeren in natuur.

Landbouwkundige context

Uitgangspunt is de instandhoudingsverplichting uit de Habitatrichtlijn voor de N2000-gebieden. In deze richtlijn is geen meeteenheid met een bepaalde drempelwaarde of bandbreedte opgenomen. Bij de toekenning van de N2000-status is een beschrijving van het type landschap met de betreffende flora en fauna aangegeven. Om te bepalen wanneer er negatieve effecten kunnen optreden, zijn KDW's voor stikstof geïntroduceerd. In Nederland zijn de KDW's gebaseerd op een combinatie van modelstudies en empirische studies (Erisman e.a. 2022, 71; voor een overzicht van de KDW's van de N2000-gebieden, zie Van Dobben & Van Hinsberg 2008).

De commissie-Hordijk werd ingesteld om een antwoord te geven op vragen over de wetenschappelijke kwaliteit van de systematiek voor het meten van en rekenen aan stikstofverbindingen (met name NH₃ en NO_x) voor het beleid van Rijk en provincies. Centraal staat het AERIUS-stikstofprogramma van het RIVM met het Operationele Prioritaire Stoffen (OPS)-rekenmodel. In het eindrapport concludeert de commissie dat het AERIUS-programma voldoet, maar de uitkomsten niet specifiek genoeg zijn om op bedrijfsniveau uitspraken te doen ("AERIUS: niet doelgeschikt voor vergunningverlening"). Over het later toegevoegde SRM2-model, dat specifiek voor wegen is opgesteld met een afkapgrens van 5 km, is Hordijk kritisch.¹

Dit leidt tot een behoefte bij boeren en in de

Tweede Kamer om meer te meten (in plaats van berekenen). Bij motie dringt de Kamer op 23 juni 2022 bij de regering aan dat er snel een landelijk meetsysteem wordt gerealiseerd (motie Van Campen). Gelukkig zijn ontwikkelingen gaande om met nanotechnologie geavanceerde sensoren te maken die op locaties kunnen worden geplaatst waar stikstofemissie plaatsvindt en bij N2000-gebieden voor de depositie.²

Multidisciplinair vraagstuk

De rechterlijke uitspraken maken duidelijk dat de stikstofproblematiek een multidisciplinair vraagstuk van formaat is. Door de instandhoudingsdoelstelling en de eis dat projecten niet mogen leiden tot – wetenschappelijk bewezen – verslechtering van N2000-gebieden, ligt er een opgave voor het kunnen bestendigen van de huidige landbouwsector alsmede voor het kunnen uitvoeren van projecten (woningbouw, wegen, nieuwe agrarische bedrijvigheid etc.) (Rechtbank Noord-Nederland 2022; RvS 2021). In het onderstaande overzicht zijn vanuit verschillende discipline invalshoeken belangrijke thema's opgenomen die een rol spelen bij het aanpakken van de stikstofproblematiek.³ Deze lijst is niet limitatief. Ook wordt met dit overzicht duidelijk dat een monodiscipline benadering niet effectief zal zijn.

Sociaalpsychologische invalshoek

- i) Impact van het 'plaatje' (brief 10 juni) en beeld dat 50 procent van het vee moet verdwijnen;
- ii) Perspectief voor zichzelf en opvolgers (kinderen) dreigt in gevaar te komen;
- iii) Frame dat de landbouwsector stikstof-

probleem moet oplossen.

Financiële invalshoek

i) Impact van het kaartje op de leencapaciteit en grondwaardering door banken; ii) Fiscaliteit bij vrijwillige opkoop; iii) Impact afwaardering naastgelegen landbouwgrond naar natuur op het eigen bedrijf; iv) Toekomstig verdienmodel boeren?; v) Voorkomen dat vrijwillige opkoop leidt tot hogere prijzen van stikstofrechten; vi) Hoogte gasprijs (continuïteit tuinbouw); vii) Prijssetting inkooporganisaties (oligopolie).

Juridische invalshoek

i) Impact van jurisprudentie (EU, RvS en rechtbanken); ii) Positie PAS-melders en dreiging handhavingsverzoeken; iii) De vergunningen zijn van de provincie (en niet van het Rijk); iv) Druk op beheersen N2000-gebieden en groei soorten (tien jaar aanwezig); v) Wetgeving: doel 74 procent per 2035 of 2030?; vi) KDW als norm in de wet.

Beleidsmatige invalshoek

i) Beperkt draagvlak beleid van het Rijk bij de landbouwsector; ii) Breed draagvlak provinciale aanpak bij de landbouwsector; iii) Behoeft aan beleidsmatige duidelijkheid voor sector voor minstens 10-15 jaar; iv) Welk perspectief heeft LNV voor ogen: prioriteit ecologen of landbouwsector?; v) Sturen op innovatie (en RAV) om perspectief te kunnen bieden; vi) Sturen op realisatie landelijk meetsysteem (meten is weten); vii) Rol van het ministerie van Financiën: stuurt dat het ministerie van LNV?

Planologische invalshoek (gebiedsprocessen)

i) Beter inrichten van Nederland met vrijkomende grond (herverkaveling/verplaatsingen?); ii) Betrokkenheid van boeren bij gebiedsprocessen: eigenaarschap? (rol van coöperaties?); iii) Rol van de provincie en betrokkenheid van andere belanghebbenden; iv) Doorkruist het Rijk met financiële middelen de gebiedsprocessen?

Landbouwkundige invalshoek

i) Kringlooplandbouw voor vermindering afhankelijkheid van de import van soja, ii) Kringlooplandbouw voor vermindering afhankelijkheid van kunstmest; iii) Lokale biovergisting voor energietransitie; iv) Belang van mineralenboekhouding; v) Natuurbeheer door landbouw (ten opzichte van terreinbeherende organisaties); vi) Impact Kaderrichtlijn water.

De kans op succes van het stikstofbeleid hangt samen met de gekozen invalshoek(en) en de mate waarin de overige invalshoeken zijn meegenomen.

Liberaal perspectief

Voor het openbaar bestuur zijn het roerige tijden. Kim Putters spreekt van smeulende kwesties die als een veenbrand de Nederlandse samenleving zullen veranderen (Putters 2019). Hij ziet een belangrijke rol weggelegd voor de politiek (politieke opgave) en voor de overheid (publieke opgave). Herman Tjeenk Willink is kritisch over de overheid: “de kwaliteit van de uitvoering bepaalt de geloofwaardigheid van de overheid” (Tjeenk Willink 2019).

Vanuit de VVD wordt gepleit voor het structureel omlaag brengen van de stikstofemissie, het werken aan natuurherstel, dat alle sectoren hun steentje bijdragen en dat de stikstofcrisis niet de schuld van één sector is. Daarnaast dient zorgvuldig om te worden gegaan met de boeren, is innovatie belangrijk en wordt kritisch gekeken naar de huidige indeling van natuurgebieden. “Door deze aanpak maken we het weer mogelijk om vergunningen te verlenen in alle sectoren. Dat betekent dat huizen kunnen worden gebouwd, wegen aangelegd en boerderijen uitgebreid, terwijl we ondertussen onze natuur beschermen” (standpunten VVD, 2021).

Gezien de maatschappelijke onrust over de impact van de stikstofproblematiek en de felle reacties op het stikstofbeleid, moet het bieden van een perspectief aan de sector centraal staan, binnen de context van de gewijzigde setting. En geen *top-down*-oplossingen; de maakbare samenleving sluit niet aan bij een liberale aanpak. Als bestuurderspartij is het belangrijk perspectief te bieden en te zorgen voor zorgvuldige wet- en regelgeving en een heldere rolverdeling. Om daartoe een aanzet te geven, wordt ingegaan op een vijftal punten:

Aandacht voor landbouwsector

Nederland staat wereldwijd bekend om een uiterst productieve en kennisintensieve landbouwsector. De positie van de WUR als topkennisinstelling is mede het gevolg van de sterke samenwerking. De kennis en ervaring van de WUR en de landbouwsector zijn essentieel voor de voedselproductie en ver-

hoging van de productiviteit in veel (arme) landen. Het lijkt niet voorstelbaar dat deze positie ter discussie kan komen te staan door het stikstofvraagstuk. De reductie van de stikstofemissie tijdens de laatste 30 jaar laten zien dat dit mogelijk is (commissie-Remkes 2019, 15). Recente technologische innovaties maken duidelijk dat een verdergaande forse reductie op basis van technologie (bijvoorbeeld het Cow Toilet, de VrijLevenStal en de Lely Sphere) en managementmaatregelen (voer, water bij de mest, champost etc.) haalbaar is. Gezien de reductieopgave (39 kton N) is een grootschalige inzet van innovatie noodzakelijk. Dit vraagt om regie en doorzettingsmacht. Voor dit laatste zijn financiële middelen, beslissingen op het juiste niveau en capaciteit cruciaal om snel en effectief te kunnen handelen. De Tweede Kamer heeft hierover op 23 juni 2022 de motie Van Campen aangenomen om regie te pakken met betrekking tot de innovatie en een snelle vertaling naar de RAV-lijst. Dit is cruciaal voor de juridisch houdbaarheid van de vergunningverlening. Conform het advies van de commissie-Remkes is het belangrijk dat alle sectoren bij de reductie van stikstofemissie betrokken worden en een bijdrage leveren.

De aandacht voor de landbouwsector kan concreetiseerd door uit te blijven gaan van de blijvende economische waarde van de sector en kennisinstellingen als de WUR plus hun bijdragen aan (inter)nationale voedselvraagstukken. De inzet voor het Rijk en provincies is het realiseren van een vitale stikstofemissie-arme landbouwsector. Deze aandacht is onderdeel van een brede aanpak van de re-

ductie van de stikstofemissie. Voor de tuinbouw speelt tevens de hoge gasprijs een rol: continuïteit is mogelijk door borgstelling (overbruggingsperiode) en het stimuleren van innovatie (Van der Meulen 2006).

KDW

Het is waar dat de KDW als ijkpunt niet in de Vogel- en Habitatrichtlijn staat. Doordat de aan de Raad van State voorgelegde zaken wel aan stikstof en de PAS-aanpak waren gerelateerd, is dat ook de basis voor de rechterlijke uitspraak. Omdat de Raad van State, in navolging van het EU-Hof, nadruk legt op het wetenschappelijk kunnen bewijzen dat de stikstofdeposities niet omhooggaan als gevolg van een plan of project, is er behoefte aan een wetenschappelijk aanvaard criterium. De KDW is een door ecologen opgesteld criterium op basis van de natuurkenmerken van een type N2000-gebied. Dat dit criterium in de *Wet stikstof en natuurverbetering* 2021 is opgenomen, heeft de KDW een wetelijke status gegeven. Dit criterium weer uit de wet halen (motie Van der Plas en Eppink) zonder een algemeen geaccepteerd alternatief, zal de vergunningverlening niet helpen. Integendeel.

In de brief van 15 juli 2022 zegt de minister toe dat de op te richten Ecologische Autoriteit breder kan kijken naar de “wetenschappelijke borging” van de ecologische analyses ten behoeve van de gebiedsgerichte aanpak. “Daarbij gaat natuurherstel om meer dan alleen stikstofmaatregelen om te komen tot een goede staat van instandhouding”. De kennis en ervaring van de provincies, die verantwoordelijk zijn voor de beheerplan-

nen voor de N2000-gebieden, kan hierbij van grote waarde zijn.

Nu de Ecologische Autoriteit er komt, zou het goed zijn wanneer deze organisatie de opdracht krijgt om met de provincies, de sector, de WUR en het RIVM te komen met een (gedragen) alternatief voor de KDW of een aanvulling op de KDW. Draagvlak (eigenaarschap) en juridische houdbaarheid zijn cruciaal.

Rol van Rijk en provincie

Het is zeker bij dit onderwerp belangrijk om als één overheid op te treden. Daarbij is het goed om duidelijk te bepalen wie wat doet, met welke bevoegdheden en welke verantwoordelijkheden. Twee observaties:

In de brief van 1 april 2022 aan de Tweede Kamer wordt met name gesproken over onteigening van boeren. Omdat boeren van de provincie op basis van de *Wet natuurbeheer* hun vergunningen met stikstofrechten hebben verkregen, betekent dit dat het Rijk ervan uitgaat dat de provincie de door haar uitgegeven vergunningen intrekt. Gaat het Rijk de provincie een opdracht geven?

In de ambtelijke analyse van het ministerie van Financiën wordt uitgegaan van gerichte opkoop (ministerie van Financiën 2022). Het is een omissie dat het ministerie geen maatschappelijke kosten-batenanalyse op zijn eigen voorstel heeft uitgevoerd. Het uitgebreide dossier laat zien dat vooral de financiële invalshoek is gehanteerd en dat de andere invalshoeken niet of nauwelijks aan bod komen. Met name het ontbreken van de

maatschappelijke, juridische, economische en landbouwkundige (kennispositie) kant van de sector is jammer en zou bij een maatschappelijke kosten-batenanalyse zeker naar voren zijn gekomen.

Voor provincies is de relatie met de landbouwsector belangrijk. Deze sector vervult niet alleen een relevante economische functie, maar speelt ook een rol in de ruimtelijke ordening en bij natuurbeheer. Vandaar dat een provincie als Gelderland – met een grote landbouwsector en eminente kennisinstellingen als de WUR, Aeres en Larenstein – alleen spreekt over vrijwillige opkoop (en expliciet niet over onteigenen). Draagvlak binnen de sector (en andere sectoren) staat voor deze provincie voorop bij het vinden van een oplossing. Zonder een minimale mate van draagvlak zal de legitimiteit van het overheidshandelen fors onder druk komen staan (zie de zorgen van Putter en Tjeenk Willink). De provincie kent de landbouwsector en regionale setting beter dan het Rijk.

Met de brief van 10 juni 2022 zijn door de regering de kaders (reductie 39 kton N) neergezet. Voor Gelderland is de doelstelling van 7,5 kton N haalbaar met de Gelderse aanpak (Provincie Gelderland 2021; 2022). Andere provincies hebben ook al aangegeven hun verantwoordelijkheid te willen nemen.

Voor de rolverdeling in de vervolgstappen wordt concreet het volgende voorgesteld. Het Rijk heeft de kaders (39 kton N) bepaald en faciliteert met een budget, regisseert innovatie met snelle certificering (RAV) en rea-

liseert een landelijk meetnet. De provincie draagt zorg voor het realiseren van het doel met vrijwillige opkoop bij alle sectoren, inzet van innovatie, herverveling (extensiveren, verplaatsen), natuurbeheer (inclusief maatregelen met betrekking tot waterbeheer). De provincie zorgt ook voor een transparante informatieverstrekking om te laten zien hoe dit maatschappelijke probleem wordt aangepakt. Het 'kaartje' wordt daarnaast niet gehanteerd als sturingsinstrument voor de sector en/of provincie (Rijksoverheid 2022, 5). Dat zal een deel van de maatschappelijke onrust wegnemen.

Wetgeving

De stikstofproblematiek staat hoog op de politieke en maatschappelijke agenda. Dit vraagt om wet- en regelgeving die met de maximale zorg vormgegeven is. De waarschuwing van de Raad van State over de in 2015 ingevoerde PAS was een voorbode (RvS 2012). Dit legt de lat hoog voor nieuwe wet- en regelgeving. Ook de Eerste Kamer zal nadrukkelijk moeten letten op de kwaliteit van de wetgeving, mede in het licht van de jurisprudentie.

De *Wet stikstof en natuurverbetering* (Wsn) is een reactie op de uitspraak van de Raad van State. In deze wet is de concrete normering en planning voor de reductie van stikstofemissie opgenomen. Hiermee is door de wetgever een duidelijke stap gezet.

In de brief van 10 juni 2022 is aangegeven dat de planning wordt aangepast. Het doel van 74 procent van de N2000-gebieden onder de KDW wordt met vijf jaar vervroegd: van 2035

naar 2030. De brief van de Landsadvocaat maakt niet duidelijk waarom deze versnelling juridisch noodzakelijk is (Pels Rijcken 2022). De haalbaarheid wordt niet getoetst. Ook niet wat de impact van innovatie, vrijwillige uitkoop, autonome trend van ‘stoppers’ (zonder opvolging) en mogelijke versnellingen door de gebiedsgerichte aanpak op de haalbaarheid zal zijn.

Al eerder heeft de Raad van State in zijn advies bij het wetsvoorstel een duidelijke opmerking gemaakt over het ontbreken van de onderbouwing van de haalbaarheid (RvS 2020). En dat betreft 26 procent onder de KDW in 2030.

Ketenverantwoordelijkheid

Hoewel er in het voorgaande vooral is gefocust op de relatie tussen de landbouwsector en de overheid, is het in feite een ketenvraagstuk. Conform het eerder gepresenteerde overzicht kunnen c.q. moeten instellingen als banken en inkooporganisaties hun steentje bijdragen waardoor de kosten- respectievelijk inkomstenkant van de landbouwsector positief kan worden beïnvloed. De minister van LNV heeft tijdens het debat in de Tweede Kamer op 23 juni jongstleden aangegeven acties te initiëren. De ketenkant van het vraagstuk mag c.q. moet meer aandacht krijgen.

Conclusie

De stikstofproblematiek staat sinds 29 mei 2019 hoog op de maatschappelijke en politieke agenda. Dit raakt alle bestuurslagen, met name het Rijk en de provincies. Een heldere rolverdeling is een belangrijke voorwaarde. Zeker wanneer draagvlak cruciaal is om een

transitieproces van vele jaren in te kunnen gaan. Binnen het Huis van Thorbecke zijn de provincies de meest aangewezen partij om de regie te nemen: de provincies kennen de landbouwsector en andere sectoren het best, geven de betreffende vergunningen uit (inclusief PAS-melders) en gaan over de ruimtelijke ordening. Het Rijk stelt de kaders en kan dit optimaal faciliteren.

De legitimiteit van het overheidshandelen wordt bepaald door haalbare doelstellingen (inclusief KDW) en planningen. Dit vraagt een multidisciplinaire benadering. De beoogde resultaten kunnen alleen worden bereikt met het verlagen van de stikstofemissie en gericht natuurherstel (inclusief de Kaderrichtlijn Water).

Vanuit liberaal perspectief is het belangrijk de landbouwsector toekomst te bieden met voor liberalen bekende instrumenten als innovatie en vrijwillige opkoop. Onteigening of gerichte opkoop horen daar niet bij. De gebiedsgerichte aanpak kan voor maatwerk zorgen, waarmee de doelen voor de periode 2030-2035 daadwerkelijk kunnen worden behaald. Dat is ook belangrijk voor de EU. Voor een liberale bestuurderspartij zijn haalbaarheid en zorgvuldigheid belangrijke overwegingen. Dit probleem kan daarom alleen samen worden opgelost.

dr. R.L.N. Westra is lid van Provinciale Staten van Gelderland (VVD). Hij is leidinggevende en bestuurder geweest binnen het bedrijfsleven, de rechtspraak, het onderwijs en op het

ministerie. Nu is hij actief als adviseur, lector en toezichthouder. Dit artikel is op persoonlijke titel geschreven.

Literatuurlijst

- Commissie Remkes, *Niet alles kan overal*, 2020.
- Commissie-Hordijk, *Meer meten, robuuster rekenen*, Den Haag, 2020.
- Van Dobben, H.F., Van Hinsberg, A., *Overzicht van kritische depositiewaarden voor stikstof, toegepast op habitattypen en Natura 2000-gebieden*, Wageningen, 2008.
- Erisman, J.W., De Vries, W., *Stikstof. De sluipende effecten op natuur en gezondheid*, 2022.
- EU-Hof, *Conclusie AG J. Kokott d.d. 25 juli 2018 bij zaak C-293/17 en C-294/17*, 2018.
- Europese Economische Gemeenschap, *Richtlijn 92/43/EEG*, 1992.
- Hordijk, L., 'Overheid moet de Wet Natuurbescherming aanpassen', *Agraaf*, 27 mei 2022.
- Van der Meulen, H., Van der Meer, R.W., Venema, G.S., *De functie van het Borgstellingsfonds voor de Landbouw. Een quickscan naar de functie in de huidige vorm en marktsituatie*, Den Haag, 2006.
- Ministerie van Financiën, 'Hoe het budget voor de opkoop van bedrijven en afwaarderen van grond zo effectief mogelijk in te zetten', 2022.
- Pels Rijcken, 'Advies Hoofdlijnenbrief stikstof en natuur', 12 mei 2022.
- Provincie Gelderland, 'Versnellingsplan GMS', 25 mei 2022.
- Provincie Gelderland, *Uitvoeringsagenda Gelderse Maatregelen Stikstof 2021-2025*, Arnhem, 2021.
- Putters, K., *Veenbrand, smeulende kwesties in de welvarende samenleving*, Amsterdam, 2019.
- Raad van State, 'ECLI:NL:RVS:2021:105', 20 januari 2021.
- Raad van State, 'ECLI:NL:RVS:2021:71', 20 januari 2021.
- Raad van State, 'Uitspraak 201506170/2/R2; 201506807/4/R2; 201506815/3/R2 en 201506818/3/R2', 29 mei 2019.
- Raad van State, 'Voorlichting met betrekking tot de Programmatische Aanpak Stikstof', 12 april 2012.
- Raad van State, 'W11.20.0257/IV', 13 oktober 2020.
- Rechtbank Midden-Nederland, 'ECLI:NL:RBM-NE:2021:4522', 22 september 2021.
- Rechtbank Noord-Holland, 'ECLI:NL:RBN-HO:2022:3375', 22 april 2022.
- Rechtbank Noord-Nederland, 'ECLI:NL:RBN-NE:2021:810', 11 maart 2021.
- Rechtbank Oost-Brabant, 'ECLI:NL:RBO-BR:2022:192', 21 januari 2022.
- Rechtbank Overijssel, 'ECLI:NL:RBO-VE:2022:1234', 11 mei 2022.
- Rijksoverheid, 'Kamerbrief met hoofdlijnen van de gecombineerde aanpak van natuur, water en klimaat in het landelijk gebied, en van het bredere stikstofbeleid', 1 april 2022.

-
- Rijksoverheid, *Startnotitie Nationaal Programma Landelijk Gebied*, Den Haag, 2022.
 - Tjeenk Willink, H.D., *Groter denken, kleiner doen*, Amsterdam, 2019.
 - Tweede Kamer der Staten-Generaal, '33 576 nr. 281', 23 juni 2022.
 - Tweede Kamer der Staten-Generaal, '33 576 nr. 301 Motie Van Campen c.s.)', 23 juni 2022.
 - Tweede Kamer der Staten-Generaal, '33 576 nr. 304', 23 juni 2022.
 - Tweede Kamer der Staten-Generaal, 'Brief Staatssecretaris van Economische Zaken, Wijziging van de Natuurbeschermingswet 1988 (Programmatische Aanpak Stikstof)', 9 januari 2015.

1. In 2021 gaf de Raad van State aan dat de onderbouwing van deze afkapgrens onvoldoende is en paste de bestuurlijke lus toe zodat het ministerie van Infrastructuur en Waterstaat met een aanvullende onderbouwing mocht komen alvorens definitief een uitspraak te doen. Zie Raad van State, 'ECLI:NL:RVS:2021:105', 20 januari 2021.

2. De provincie Gelderland heeft Oneplanet, een samenwerkingsverband van de WUR, RUN en IMEC in Wageningen, in 2020 de opdracht gegeven tot het ontwikkelen van een meetsysteem ten behoeve van stikstofemissie en (natte/droge) stikstofdepositie.

3. Soms ook wel 'rationaliteiten' genoemd, zie R.L.N. Westra, *Fiscale fraudebestrijding: grenzen aan sturing*, 2006.

Laveren tussen de ijsschotsen. Anatomie van een doorgaand debat

door Ricus van der Kwast

“Zoals de Titanic die de ijsberg nog eens opzoekt.” Deze reплиek kwam van Mitt Romney en hij beschreef er zijn gevoel mee toen hij in 2006, inmiddels als gouverneur van Massachusetts, in de Faneuil Hall in Boston weer oog in oog stond met senator Edward Kennedy (Horsley 2007). Op diezelfde plek had Kennedy 12 jaar eerder de vloer aangeveegd met Romney, toen zijn uitdager in de strijd om de Senaatszetel. Kennedy zou die verkiezingen daarna met een straatlengte verschil winnen.

Romneys citaat moet perfect van toepassing zijn geweest op de gemoedsstemming van

Marine Le Pen toen zij op 20 april aantrad voor het verkiezingsdebat met Emmanuel Macron (France 24 2022). Vijf jaar geleden was ze slecht voorbereid geweest (Van der Kwast 2017). Ze schotelde de kijkers een weliswaar vermakelijke, maar vooral beschaamende potpourri voor waarin euro's en de ECU, en telecom- en energiebedrijven door elkaar geklutst werden. Verder beperkte ze zich tot tegenwerpingen en leuzen zonder zelf een eigen standpunt tot een goed einde te brengen. Dat kreeg een passend slot toen ze een onderwerp van eigen keuze mocht behandelen, maar niet wist waar ze het over moest hebben.

Ze vertegenwoordigde de oppositie, letterlijk, de tegenpartij, tegen alles, en plaatste zo nieuwkomer Macron automatisch in de presidentszetel. Die avond maakte Macron korte metten met zijn tegenstreefster en leverde een retorisch hoogstandje af. Zou hij die prestatie nu, als zittend president duidelijk kwetsbaarder, kunnen herhalen?

Het debat

Er is iets fascinerends aan politieke debatten in Frankrijk. Vergeleken met de Franse debatten lijken de Amerikaanse hopeloos leeg, de Duitse onherroepelijk saai, de Nederlandse voort te polderen en de Italiaanse eindeloos te cirkelen als beste illustratie van wat de Italiaan *chiacchierare* noemt. Franse debatten gaan ergens over. Ze hebben substantie, vorm en schuwen de eloquentie niet. Soms wordt het te plechtig en te vol van Frans exceptionalisme, zoals wanneer Macron het heeft over “*La France, patrie des Lumières, de l’universel*”. Maar goed, wie een land wil leiden, is ook de grootste verkoper van zijn land.

Ook dit keer vloeit de kleurrijke taal rijkelijk en kunnen de liefhebbers hun hart ophalen. Soms doet het een tikje ouderwets aan: Macrons visie *rabougrit* (verschrompelt) Frankrijk, Afrikanen zijn *medusés* (verbijsterd, of nog preciezer: *flabbergasted*) als ze Le Pen horen en de winnende Google-zoekterm in Frankrijk na het debat is *ripoliner la façade* (een verse lik glanzende verf geven). Dan is de toon juist weer modern: de economie is bezig zich te *ubériser*, tegenover de klimaatscepticus staat de *climatohypocrite* en

pipeauter les chiffres, sjoemelen met de getallen, daar beschuldigen beide kandidaten elkaar van. Zelfs vreemde talen ontbreken niet op het appèl, dankzij termen als *harakiri*, *omertà* en *finito*.

Het debat: Marine Le Pen

Twee dagen vrij en intensieve coaching hebben Marine Le Pen duidelijk goed gedaan. Ze lacht volop en profileert zich als de lievelingstante van alle Fransen. Ze betoont zich gul, net als haar programma vol van beloftes van geschenken. Typerend is hoe ze aan het eind van het debat ruimhartig afstand doet van de 47 seconden spreektijd die haar resteren.

Anders dan vijf jaar geleden lukt haar hier en daar een retorische truc. Zo wil ze koste wat het kost rampentaal vermijden als ze over haar stokpaardje veiligheid te spreken komt, om vervolgens een apocalyptisch Frankrijk te beschrijven dat verzonken is in barbarij, verwildering en anarchie. Bij vlagen verrast ze, bijvoorbeeld als dierenwelzijn een factor van belang blijkt in haar economisch patriotisme, of als ze in een bijzin nota bene Nederland noemt als lichtend voorbeeld voor de bestraffing van misdaad. De kans om Macron te confronteren met zijn voorbarige en vooral politiek gevaarlijke uitspraak uit 2019 dat de NAVO hersendood is, laat ze echter liggen (The Economist 2019). Verder heeft ze absoluut een punt als ze stelt dat er een crisis nodig is voordat hij in actie komt. Maar als ze vergeet haar kritiek uit te werken, versloft het punt.

Het maakt deel uit van een patroon. Nooit slaagt ze erin Macron in de verdediging te drukken, laat staan het initiatief in het debat naar zich toe te trekken. Zelfs op de gebieden waar ze goed begint (jeugd, energie, gezondheid) verliest ze snel de grip op het debat zodra de discussie op gang komt. Als ze de late bekering van Macron tot kernenergie aankaart, komt de aanval als een boemerang bij haar terug. Het gevolg is dat haar eigen afrekening met fossiele brandstoffen en windenergie samen met haar resolute keuze voor kernenergie bij de kijker de indruk achterlaat dat er een gat van tien jaar in haar energiebalans zit.

Het zijn de momenten waarop ze vragen uit de weg gaat of probeert de discussie naar voor haar vertrouwder terrein te loodsen. Als ze gevraagd wordt naar de toekomst van de planeet heeft ze het uitsluitend over de nefaste effecten van internationale handel. Het zijn ook de momenten waarop er een schaduw over haar gezicht trekt, waarop de glimlach plaatsmaakt voor een verbeterd trek om haar mond als ze vergeefs probeert haar snel denkende gesprekspartner te volgen. Het duidelijkst wordt dat als het over koopkracht gaat, één van de speerpunten in het programma van haar *Rassemblement National* (RN). Ze lijkt verbaasd als ze te horen krijgt dat niet haar algemene BTW-verlaging op energie, maar juist de cheques voor de minderbedeelden van haar tegenstander de ongelijkheid tegengaan. Ze oogt verloren als Macron haar uitlegt dat de staat alleen de lasten op de lonen in de private sector bepaalt, maar niet de salarissen, waarna haar belofte

van een tien procent inkomensstijging voor de Fransen wel erg hol klinkt.

Het debat: Emmanuel Macron

Macron zou het intussen makkelijker moeten hebben dan in 2017, toen zijn opponent vertwijfeld haar toevlucht zocht bij lukrake opmerkingen om zo maximaal verwarring te zaaien. Maar hij heeft het juist moeilijker, vooral omdat Le Pen zich een gematigder, acceptabeler profiel heeft aangemeten. De scherpe kantjes lijken er bij haar wat af. Zo spreekt ze niet langer over een *Frexit* en worden haar ambitieuze begrotingsplannen niet meer bekostigd door “bezuinigingen op buitenlanders”, maar door te besparen op “dure en zelfs schadelijke bestedingen” – concreter dan dat wordt het niet.

Het is nu aan Macron om aan te tonen dat weliswaar de taal omfloerster is, maar de denkbeelden hetzelfde zijn als bij de vorige gelegenheid. Hij laat zien hoe haar voorstel voor een Europese alliantie van natiestaten het einde van de EU betekent. Hij laat zien hoe voor haar buitenlander, hoofddoek, islamisme en terrorisme op één lijn staan. Hij laat zien hoe haar mildere beweringen tijdens het debat haaks staan op haar stemgedrag en dat van haar partij.

Terwijl Macrons ontmaskeringen onvermijdelijk professoraal overkomen, compenseert hij dat bij de vele malen dat hij zijn tegenstreefster in de rede valt. Die tussenwerpingen lijken regelrecht uit het hart te komen en vormen een prima tegenwicht voor de verheven toon die hij elders aanslaat. Ze zijn

vermakelijk, dat ook. "*Votre programme n'a ni queue, ni tête*", "*Oh, aïe, aïe, arrêtez de tout confondre!*", "*C'est une vision, Madame Le Pen, mais elle est dans le brouillard.*"¹

Macron etaleert ook dit keer weer zijn uitgebreide arsenaal aan retorische middelen. Hij vat regelmatig zijn standpunten samen en ontwart zo constant de kluwen van een debat dat bij het minste geringste dreigt te ontsporen. Datzelfde doet hij bij het begin van elke nieuwe ronde, die hij stevast begint met "*D'abord*" (eerst nog even), waarna hij zijn boodschap van het voorgaande thema er nog eens inhamert, of de argumenten van Le Pen verder ontkracht. Het drijft de gespreksleiders bij tijd en wijle tot pure wanhoop. "School! School is belangrijk!", schreeuwen ze als ze hem naar het volgende onderwerp proberen te bewegen, waar de president nog minutenlang doorgaat over de banen die zijn economisch beleid heeft opgeleverd.

Niets aan Macrons discussietactiek lijkt aan het toeval overgelaten. Zo zou het niet verbazen als zijn licht lispelende manier van spreken een middel is om het publiek aandachtiger te laten luisteren. Als Macron opmerkt hoe weinig Le Pen uiterlijk veranderd is in de afgelopen vijf jaar heeft zelfs de galanterie een dubbele bodem. Hij lijkt te benadrukken hoeveel verantwoordelijkheid hij gehad heeft, hoe hem dat getekend heeft. En zij, wat heeft zij al die jaren gedaan?

Er zit een 'Lloyd Bentsen-Dan Quayle-moment' in ("*Senator, you're no Jack Kennedy*") als Le Pen zich beroept op Charles de Gaulle

en Macron onmiddellijk repliceert: "*Venant d'où vous vous venez, vous ne devriez pas parler du général de Gaulle.*" Hij zegt het achteloos, haast tussen neus en lippen door en het wordt daardoor nauwelijks opgepikt. Maar juist deze aanval is vlijmscherp. *Gelet op waar u vandaan komt, bent u wel de laatste die wat mag zeggen over generaal De Gaulle.* Macron verwijst hier naar de banden die Jean-Marie Le Pen, haar vader, onderhield met de Organisation de l'armée secrète, de terroristische organisatie OAS die zich gewelddadig verzette tegen de onafhankelijkheid van Algerije en onder meer drie mislukte aanslagen op toenmalig president De Gaulle pleegde. Na de ontmanteling van de OAS kregen veel van haar leden een warm welkom binnen de gelederen van wat toen nog het Front National heette. Sommigen zouden zich namens de partij kandidaat stellen voor het parlement.

Ook Macron laat kansen liggen. Waarom confronteert hij de RN-frontvrouw, met haar hang naar orde en veiligheid, niet met haar oproep eind 2018 aan de *gilets jaunes* (gele hesjes) om vooral op de Champs-Élysées te gaan protesteren (Europe 1 2018)? Die bewuste zaterdag, de laatste in november, zou uitlopen op één van de meest gewelddadige en vernielzuchtige dagen in een periode van voortdurend protest, waarvan alleen al de materiële schade in de eerste zes maanden zo'n 300 miljoen euro beliep (Roisin 2019).

Waarom wrijft hij haar niet het systematisch frauderen met EU-gelden onder de neus? Al vijf jaar geleden waren zij en andere partijkopstukken veroordeeld tot het terugbetalen

van 900.000 euro, ontvangen voor verzonnen banen en gestoken in lokale campagnes (Bofey 2017). Nu gaat het om ruim 600.000 euro die zijn toegekend voor promotiemateriaal dat nooit het licht heeft gezien, partijbijeenkomsten in Frankrijk die niets met Europa van doen hadden en botweg persoonlijke uitgaven (Malingre 2022).

Waarom haalt hij niet de foto tevoorschijn die Le Pen handenschuddend met Vladimir Poetin laat zien? De foto uit 2017 figureerde prominent in één van haar verkiezingsfolders en moest haar rol als staatsvrouw met internationale allure onderstrepen. 1,2 miljoen exemplaren waren al gedrukt voordat het RN op 24 februari haastig op zoek ging naar een geruisloze versnipperaar (Sud Ouest 2022).

De Russische campagnefinanciering van Le Pen komt wel aan bod. In september 2014, enkele maanden na de annexatie van de Krim, sloot haar partij een lening af van 9,4 miljoen euro bij de First Czech Russian Bank, nauw gelieerd aan de Russische politiek (Alliance for Securing Democracy & C4ADS 2019). De bank gaat in 2016 bankroet, maar de lening wordt overgenomen door het bedrijf Aviazapchast JSC. De Moskouse firma, op een figuurlijke steenworp afstand van het Kremlin, is een exporteur van Russische militaire vliegtuigen en vliegtuigonderdelen. Financiering hoort niet bij haar normale bedrijfsactiviteiten. Als de lening in september 2019 volledig opeisbaar wordt, heeft het RN nog niets van de hoofdsom afgelost. Medio 2020 wordt de lening, waarvan het bedrag inclusief interesten inmiddels is opgelopen

tot 12 miljoen euro, geherfinancierd, nu met een looptijd tot en met 2028 (Dalton 2022).

Macron valt haar op dit punt aan als een bokser zonder variatie in zijn slagenrepertoire. Keer op keer verwijt hij haar dat ze aan de leiband van haar bankier loopt, maar hij blijft aan de oppervlakte. Het lijkt alsof hij terugdeinst voor de details, details die zijn tegenstander in een nog kwader daglicht stellen. En waarom geeft hij geen opsomming van alle alternatieve financieringsbronnen die ze had kunnen aanboren, niet-Franse, niet-Russische banken, microfinanciering, *crowdfunding*, niet in de laatste plaats haar achterban? Met de acht miljoen stemmen die ze in de eerste ronde vergaard had, was 1,50 euro per kiezer genoeg geweest om in één keer van die hatelijke lening af te komen.

Hij vraagt niet door. Hij geeft zo de indruk dat ze geen keuze had en de hand wel moest ophouden bij landen met twijfelachtige regimes. Hij geeft haar de kans te ontsnappen uit een benarde positie, wat ze met verve doet. Ze is een vrije, onafhankelijke vrouw, stelt ze. Haar verzuchting vervolgens dat haar partij arm is, wat daarom nog geen schande is, is een gouden vondst. Macron laat hier een kans voor open doel liggen. Toch hij is de duidelijke winnaar van het debat, zij het dit keer niet via K.O., maar op punten. Het is het unanieme oordeel van de pers over het gehele spectrum. Het levert hem volgens peilingen nog een paar procentpunten extra van de stemmen op.

Vier dagen later wint hij zo de verkiezingen

met een nog wat ruimere marge dan gedacht: 58,5 procent tegenover 41,5 procent. De aanval van nationalistisch populisme in één van de grootste westerse landen is afgeslagen. Hij is gekozen met meer stemmen in de eerste ronde dan elke andere zittende president sinds Mitterand in 1988, de eerste president sinds Chirac in 2002 die herkozen wordt, de eerste president met een regeringsmeerderheid die herkozen wordt sinds De Gaulle in 1965. Het suggereert een eclatante overwinning en het zou het einde van dit verhaal kunnen zijn. Dat is het niet. In zekere zin begint de discussie nu pas echt. Want het echte raadsel van deze verkiezingen is hoe Marine Le Pen dit jaar een beter resultaat heeft weten te bereiken dan vijf jaar geleden.

De raadselachtige groei van Le Pens **Rassemblement National**

Het ligt niet aan het debat. Vriend en vijand zijn het er weliswaar over eens dat Le Pen het er beter van afgebracht heeft dan in 2017, maar ook nu vallen de steken bij bosjes. Ze weet het verschil niet tussen economie en financiën, worstelt met het begrip BTW, ziet de overheid, en niet ondernemers, nieuwe Googles oprichten en heeft de staatsinrichting niet helder. Wie dan bedenkt dat dit de herkansing is waar ze vijf jaar naartoe heeft kunnen werken, vraagt zich af of haar prestatie wel echt beter is dan toen.

Het ligt niet aan Macron. Objectief beschouwd kan hij bogen op een goed parcours. Frankrijk heeft de op één na sterkste groei van de G7-landen gerealiseerd. De nieuwe firma's die het licht gezien hebben en de banen die

erbij gekomen zijn in de voorbije regeerperiode hebben ervoor gezorgd dat voor de Franse kiezer anno 2022 werkgelegenheid niet langer een thema van belang was. Frankrijk vecht harder dan andere landen in Europa tegen economische ongelijkheid. In weinig landen vloeit er meer geld terug naar dan samenleving dan hier, met overheidsuitgaven die 59 procent van het BNP bedragen (The Economist 2022a). Zelfs het pandemiebeleid steekt relatief gunstig af bij de meeste westerse landen. Dat alles bracht de Amerikaanse Nobelprijswinnaar economie Paul Krugman ertoe om Frankrijk uit te roepen tot “*star performer of the pandemic era*” (Krugman 2022).

Toch is er onvrede. Vooral niet-Franse media wijzen naar de arrogantie van Macron, zijn afstand tot het volk. Ze zien daarbij een wezenlijk punt van de Franse aard over het hoofd. Fransers hebben altijd een haat-liefdeverhouding met hun leider, koning of president. Als het goed gaat, is er overdreven veel afstand en respect. Er is een permanent rollenspel aan de gang. Een afstandelijke president beantwoordt simpelweg aan de verwachtingen en Macron is geen uitzondering. Eenmaal verkozen waant elke Franse president zich de Zonnekoning, Willem Frederik Hermans zei het al.

Maar gaat het slecht, en dat gebeurt veel vaker in een land waar klagen en staken nationale volkssporten zijn, dan moet de roerganger voor zijn toekomst vrezen. “*Le vrai souverain, c'est le peuple*” (de ware soeverein, dat is het volk), parafraseerde Le Pen tijdens het debat De Gaulle. Het is een holle frase, een zoethou-

der die niet kan verbloemen dat in vrijwel geen enkel ander westers land de afstand tussen de bevolking en haar staatshoofd groter is. Die bevolking heeft juist zo'n verre soeverein nodig om iemand aan de schandpaal te kunnen nagelen voor al het ongerief dat haar overkomt.

De Fransman stemt niet voor iets of iemand, hij is een tegenstemmer. Je ziet het terug in de partij die als derde uit de bus kwam bij de verkiezingen: La France Insoumise. Je denkt bij die naam aan een actiegroep die net haar eerste schreden op het politieke pad zet. Maar LFI is de kinderschoenen ruimschoots ontgroeid. Het is een gevestigde partij, onder leiding van de doorgewinterde politicus Jean-Luc Mélenchon, die inmiddels de traditionele socialistische partij heeft opgeslokt en de groenen heeft overvleugeld. Welke partij die zo dicht bij de macht staat, die ook wil regeren, kan zichzelf in alle ernst een rebellenpartij noemen? Wie dit alles bij elkaar optelt, begrijpt pas goed wat voor een prestatie het is om in Frankrijk als president herkozen te worden.

Het ligt ook niet aan Le Pen zelf. Nadat ze in 2017 als afgevaardigde van Pas-de-Calais voor het eerst in de *Assemblée nationale* gekozen is, heeft ze zich in die rol opvallend stilgehouden. De spoken die haar vijf jaar geleden al achtervolgden – de relatie met Rusland, fraude met EU-geld – zitten haar nu nog dichter op de hielen. Immigratie, haar stokpaardje, is als verkiezingsthema naar de achtergrond geschoven. De Oekraïne-oorlog is daar niet vreemd aan. Eerder had ze al gebroken met

haar vader, met negationisme en antisemitisme. Na de verkiezingen van 2017 raakt ze ook leidende figuren in haar partij kwijt, zoals haar nicht Marion Maréchal-Le Pen, tot dit jaar het jongste parlementslid ooit en een stemmenmagneet, haar strateeg Florian Philippot, en woordvoerder Nicolas Bay (Buisson 2022).

Ze haakt hier op in door het imago van haar partij te verzachten. De naamsverandering getuigt hiervan. Het Front National wordt op 1 juni 2018 het Rassemblement National. Wat eerst een front aan de rechterbuitenkant was, is nu een verzamelplek die tegen het centrum aanleunt. Het is goedbeschouwd van een wrange ironie. Helemaal vrijwillig gaat die ommezwaai namelijk niet. Precies de twijfel aan de capaciteiten van Le Pen heeft haar stevige concurrentie op de uiterste rechterflank opgeleverd, recent vooral van de politiek journalist en essayist Eric Zemmour. De drukte op rechtsbuiten heeft haar meer naar het midden geduwd. Het heeft haar in bredere kring acceptabeler gemaakt. Zo is haar kans op electoraal succes vergroot, maar competentier is ze daarmee niet geworden.

Botsende wereldbeelden en de vloek van het tweede mandaat

Marine Le Pen heeft het verschil verkleind. Haalde ze in 2017 nog 34 procent van de stemmen, nu was het 41,5 procent. Vreemd genoeg is dat niet haar verdienste, eerder integendeel, terwijl je Macron in zijn eerste *'quinquennat'* (vijfjarig mandaat) al evenmin van falen kunt betichten. De verklaring voor die groei valt te vinden in de resultaten van de eerste ver-

kiezingronde. Les Républicains en de Parti Socialiste, als politieke erfgenamen van respectievelijk De Gaulle en Mitterand, de partijen die tot enkele jaren terug nog de lakens uitdeelden in de Franse politiek, behaalden samen nog geen 7 procent van de stemmen. De totale score van populisten, radicalen en extremisten, partijen tot voor kort overwegend nationalistisch, anti-EU, anti-NAVO, pro-Rusland, bedroeg 58 procent (The Economist 2022b). Dat is 9,5 procent meer dan in 2017. Slechts éénvijfde van die stijging komt op conto van Le Pen.

Er zijn weinig gelegenheden geweest die de tweespalt in de westerse samenleving beter hebben blootgelegd dan die twee debatten van elk ruim tweeënhalf uur tussen Macron en Le Pen. Beiden symboliseren ze blokken die groter zijn dan hun partijen, groter dan Frankrijk. Er staan twee kampen tegenover elkaar, maar wie precies? De bewakers van een liberaal, democratisch staatsmodel dat bezig is zichzelf opnieuw uit te vinden en een nationalistische, antiglobalistische beweging waarvan niet duidelijk is waar die wil uitkomen? Populisten versus centristen? Het volk tegenover de elite? De *have-nots* tegen de rijken?

Net als Donald Trump in de Verenigde Staten is Marine Le Pen er meesterlijk in geslaagd zich op te werpen als de onwaarschijnlijke voorvechter van de gewone man, haar gepri-vilegieerde jeugd ten spijt. In dezelfde adem wist ze Macron neer te zetten als de president van de rijken. Het is dan ook niet het geld dat de elite typeert, het is kennis en kosmopolitis-

me. Die confrontatie met de elite speelt zich in bijna elk westers land af, alleen is ze nergens zo zichtbaar als in Frankrijk. Dat heeft te maken met de aureool van het Franse staats-hoofd. Maar vooral verpersoonlijkt juist Emmanuel Macron met zijn strijdlust, met zijn visie de hoop van de liberale wereldorde. Die visie heeft wereldburgers nodig, kosmopolieten, zonder ook maar iets af te doen aan vaderlandsliefde.

Haaks daarop staat de stroming met Marine Le Pen als boegbeeld. Die wil zich verschan-sen in een monoculturele natiestaat, proble-men liggen immers aan het buitenland of aan de vreemdeling. Die zienswijze is niet vol te houden, al is het alleen maar omdat de grote problemen van onze tijd grensoverschijdend en globaal zijn. Individualisme leidt in dit wereldbeeld intussen een kwijnend bestaan; identiteit en meningen ontleen je vooral aan de groep waartoe je gerekend wordt. Het zijn denkbeelden die uitmonden in illiberale regi-mes en daar hebben we de duisterste episodes van onze geschiedenis aan te danken.

Toch voelen veel mensen zich thuis bij de simpele remedies van Le Pen. Zij vergeven haar dan grif de gegoede komaf, de lacunes in haar kennis, haar fouten vermomd als alternatieve feiten. Haar groep aanhangers en geestverwanten groeit. Het is een trend die voorlopig nog zal voortduren, als je afgaat op de verkiezingsresultaten per leeftijdsgroep. Macron was de jongste kandidaat van alle-maal, maar zijn jeugdig elan is snel verbleekt. Hij heeft zijn herverkiezing aan de 60-plus-sers te danken. Zonder hen was hij als derde

geëindigd en gestrand in de eerste ronde (The Economist 2022c). Dat debat was er dan nooit gekomen.

De val van Jupiter

Op die gedenkwaardige 12e april 2006 stonden Mitt Romney en Ted Kennedy niet langer als kemphanen tegenover elkaar. Samen hadden ze een algemene ziektekostenverzekering voor de inwoners van Massachusetts erdoor gekregen. Het zou voor beide mannen het hoogtepunt in een lange politieke carrière betekenen. Kennedy glunderde, Romney was zijn oude rivaal als mentor en vriend gaan zien. Zo'n toenadering *across the aisle* valt van Macron en Le Pen of hun respectievelijke opvolgers niet te verwachten. Ze belichamen twee botsende wereldbeelden die met getrokken messen tegenover elkaar staan. Zelfs als ze in debat gaan wordt het nooit een dialoog – ze staan op verschillende etages.

“*Je veux présider le pays*” (ik wil het land regeren), besloot Macron dat eerste debat in 2017. Hij zou het land ook gaan regeren en mag het nog eens vijf jaar doen. Maar wie zijn geslonken voorsprong nu zag, of de meer dan 100.000 mensen die op de 1e mei de straat op gingen om te betogen, of de balkanisering van zijn eigen partij in het zicht van de parlementsverkiezingen van midden juni, zag ook al de voortekenen van wat in Frankrijk fatalistisch de vloek van het tweede mandaat heet (Faye & Lemarié 2022).

Macron zou de parlementsverkiezingen verliezen. Zijn coalitie Ensemble moest 100 zetels, 30 procent, inleveren en verloor de meer-

derheid in de *Assemblée*. In een atmosfeer waarin compromis en consensus verder weg lijken dan ooit, is hij voor zijn beleid veroordeeld tot permanent marchanderen.

Jupiter is van zijn voetstuk gevallen, klinkt het. ‘*Le chevalier de la transformation*’ was te vaag geweest, te passief. Weliswaar had hij de ‘Nieuwe Methode’ gelanceerd en zijn partij omgedoopt tot Renaissance, maar het zijn vooral plannen en ideeën die moeten rijpen. Onze ongeduldige samenleving heeft daar geen tijd voor. Ze wil *instant*-oplossingen voor jarenoude problemen. Daar lijkt geen gebrek aan op de politieke markt. Dat het schijnoplossingen zijn, gelanceerd door dwaallichten van diverse pluimage, valt nog even niet op. Het Rassemblement National was trouwens de grote winnaar van de parlementsverkiezingen. Het zag zijn aantal zetels meer dan vertienvoudigd: van 8 naar 89.

De Titanic, dat is Macron en met hem het westerse politieke bestel waar hij voor staat. Meer en meer ijsschotsen doemen op. Het laveren wordt lastiger. Het gevaar dat we diep wegzinken wordt steeds groter.

Ricus van der Kwast (Amsterdam, 1963) is chemisch technoloog en ondernemer. Hij schrijft regelmatig over actuele onderwerpen in Nederlandse en Vlaamse bladen. Binnenkort verschijnt De aangeslagen toestand, een bundeling van zijn essays. Meer informatie hierover is te vinden op (zijn website): ricus-vanderkwast.nl.

Literatuurlijst

- Alliance for Securing Democracy, C4ADS, *Illicit Influence: Part I. A Case Study of the First Czech Russian Bank*, Washington D.C., 2019.
- Boffey, D., 'Court orders Front National MEPs to repay €600,000 for 'misuse of funds'', *The Guardian*, 16 februari 2017, URL: <https://www.theguardian.com/world/2017/feb/16/court-orders-front-national-meps-to-repay-600000-for-misuse-of-funds>.
- Buisson, M., 'Présidentielle 2022: Marine Le Pen, cinq ans de dédramatiser à bas bruit', *Le Soir*, 22 april 2022, URL: <https://www.lesoir.be/437794/article/2022-04-22/presidentielle-2022-marine-le-pen-cinq-ans-de-dedramatiser-a-bas-bruit>.
- Dalton, M., 'Marine Le Pen's far-right French party to pay nearly \$13 million to Russian military contractor', *The Wall Street Journal*, 22 april 2022, URL: <https://www.wsj.com/articles/marine-le-pen-s-far-right-french-party-to-pay-nearly-13-million-to-russian-military-contractor-11650644840>.
- Faye, O., Lemarié, A., 'Emmanuel Macron prend le temps de bâtir son nouveau quinquennat, quitte à déstabiliser ministres et élus', *Le Monde*, 3 mei 2022, URL: https://www.lemonde.fr/politique/article/2022/05/03/emmanuel-macron-prend-le-temps-de-batir-son-nouveau-quinquennat-sur-fond-d-hesitations-et-de-tensions_6124518_823448.html.
- France 24, 'Le DÉBAT – Macron vs Le Pen', *YouTube*, 20 april 2022, URL: https://www.youtube.com/watch?v=PYr4IAjboAE&ab_channel=FRANCE24.
- Horsley, S., 'For Romney, health care fix nothing to brag about', *NPR*, 13 november 2007, URL: <https://www.npr.org/2007/11/13/16232052/for-romney-health-care-fix-nothing-to-brag-about?t=1653834624381>.
- "Gilets jaunes": Marine Le Pen suggère de manifester sur les Champs-Élysées', *Europe 1*, 23 november 2018, URL: <https://www.europe1.fr/politique/gilets-jaunes-marine-le-pen-suggere-de-manifester-sur-les-champs-elysees-3806492>.
- Krugman, P., 'Working out: France's economy is having a good pandemic', *The New York Times*, 14 januari 2022, URL: <https://www.nytimes.com/2022/01/14/opinion/france-economy-pandemic-socialism.html>.
- Malingre, V., 'Marine Le Pen visée par un rapport de l'Office européen de lutte antifraude', *Le Monde*, 17 april 2022, URL: https://www.lemonde.fr/politique/article/2022/04/17/marine-le-pen-visee-par-un-rapport-de-l-antifraude-europeenne_6122555_823448.html.
- Roisin, J., 'La lourde facture des Gilets jaunes', *Les Echos*, 17 juli 2019, URL: <https://www.lesechos.fr/economie-france/social/la-lourde-facture-des-gilets-jaunes-1038770>.
- The Economist, 'Emmanuel Macron warns Europe: NATO is becoming brain-dead', 7 november 2019, URL: <https://www.economist.com/europe/2019/11/07/emmanuel-macron-warns-europe-nato-is-becoming-brain-dead>.
- The Economist, 'France looks likely to re-elect Emmanuel Macron', 9 april 2022a, URL: <https://www.economist.com/briefing/2022/04/09/france-looks-likely-to-re-elect-emmanuel-macron>.
- The Economist, 'Thank the elderly for keeping Europe's extremists out of power', 16 april 2022c, URL: <https://www.economist.com/europe/2022/04/16/thank-the-elderly-for-keeping-europes-extremists-out-of-power>.

• The Economist, ‘The race to be the next president of France enters the final stretch’, 16 april 2022b, URL: <https://www.economist.com/europe/2022/04/16/the-race-to-be-the-next-president-of-france-enters-the-final-stretch>.

• ‘Une photo de Le Pen avec Poutine tirée à 1,2 million d’exemplaires dans un tract du RN’, *Sud Ouest*, 1 maart 2022, URL: <https://www.sudouest.fr/politique/marine-le-pen/une-photo-de-le-pen-avec-poutine-tiree-a-1-2-million-d-exemplaires-dans-un-tract-du-rn-9445925.php>.

• Van der Kwast, R., ‘Le Pen zal regeren als reaguurder, terwijl over Macron geen twijfels bestaan’, *HP/De Tijd*, 7 mei 2017, URL: <https://www.hpdetijd.nl/2017-05-07/le-pen-macron-franse-verkiezingen/>.

1. “Uw programma heeft kop noch staart.” “Oei, au, au, houdt u toch eens op met alles door elkaar te halen!” “Het is een visie, mevrouw Le Pen, maar ze is in nevelen gehuld.”

Foto: Hadrian | Shutterstock

Buitenland

Rusland versus Oekraïne

door Marc Jansen

“In Oekraïne zullen ze ooit een monument voor Poetin oprichten als een der stichters van de hedendaagse Oekraïense staat. Want juist hij heeft door zijn politiek en acties Oekraïne definitief afgesneden van Rusland” (Sergej Medvedev, historicus, 2021).

“Zonder Oekraïne houdt Rusland op een Euraziatisch rijk te zijn. Maar als Moskou de controle over Oekraïne herwint, krijgt Rusland automatisch opnieuw de middelen om een machtige imperiale staat te worden die zich uitstrekt over Europa en Azië” (Zbigniew Brzezinski, Amerikaanse specialist voor internationale veiligheid, 1997).

Rekolonisatie

De toestand waarin Oekraïne zich bevindt, baart niet alleen de inwoners zorgen. Het land is onafhankelijk vanaf 1991, het jaar dat de Sovjet-Unie uiteenviel. Op 24 februari 2022 startte Rusland een invasie, die eigenlijk al acht jaar eerder was begonnen. Officieel moet het in de Russische terminologie niet een ‘invasie’ of ‘oorlog’ maar een ‘speciale militaire missie’ heten, maar dat zijn louter woorden. Aangezien Oekraïne niet langer een vazalstaat of tenminste deel van de invloedssfeer van Rusland is, zou je het ook een rekolonisatieproject kunnen noemen.

Rusland is als het Russische Rijk en vanaf

1917 de Sovjet-Unie eeuwenlang een imperiale staat geweest, die ook zijn burenen overheerste en nog steeds poogt te overheersen. Ze zijn formeel onafhankelijk, maar dat is in Russische ogen niet echt het geval. Het geldt niet alleen voor Oekraïne, maar ook voor andere republieken van de voormalige Sovjet-Unie: de Baltische landen voelen zich net zo goed bedreigd, ook al zijn ze NAVO-lid.

Opmerkelijk is dat Oekraïne Rusland op geen enkele manier heeft bedreigd of agressief bejegend. De invasie had, volgens het decreet daartoe, tot doel Oekraïne te ‘demilitariseren’ en ‘denazificeren’. Al heeft het land, waar Duitse troepen in de Tweede Wereldoorlog – afgezien van nog veel meer ellende – honderdduizenden joden hebben vermoord, nota bene een president van joodse afkomst.

De invasie volgde op een essay dat de president van Rusland Vladimir Poetin een half jaar eerder op de website van het Kremlin had laten zetten. In dat artikel (verplichte literatuur voor het Russische leger) betoogde Poetin dat Russen en Oekraïners (net als Belarussen, dat is een apart verhaal) ‘één volk, één geheel’ vormen, ze bewegen zich in ‘één historische en spirituele ruimte’. En één politieke ruimte, zou je kunnen aanvullen. Kortom, Oekraïne heeft als staat in de ogen van de Russische president geen bestaansrecht. Het land houdt er zelf een volstrekt andere visie op na, in zijn onafhankelijkheidsverklaring uit augustus 1991 beriep zijn parlement zich juist op de ‘duizendjarige traditie van staatsontwikkeling’ van Oekraïne. Door

‘externe krachten’ zijn Russen en Oekraïners volgens Poetin uiteen geraakt en Oekraïne voert nu ‘als een wapen in andermans handen strijd tegen ons’.

Oekraïne pleegt, tenminste in Poetins woorden die in Rusland wijdverbreid zijn, ‘genocide’ op de Russischtalige bevolking van Oekraïne. In werkelijkheid is in het land een aantal wetten van kracht die het Oekraïens op de eerste plaats zetten, de Russische taal komt pas later. Ook heeft de Oekraïense Orthodoxe Kerk zich losgemaakt van de patriarch van Moskou, Kirill, die zich sindsdien volledig achter zijn president heeft geschaard. Maar de invasie door Rusland gaat gepaard met genocide op een veel grotere schaal en daarbij is juist het Russischtalige deel van de bevolking van Oekraïne het voornaamste mikpunt.

Rusland pakt terug wat het heeft toebehoord

Kennelijk is het veeleer zo dat, zoals Poetin op de 350e geboortedag van zijn voorganger keizer Peter de Grote – 9 juni dit jaar – zei, Rusland ‘terugpakt’ wat het ooit heeft toebehoord. Tussen de negende en de dertiende eeuw bestond in het gebied der Oost-Slaven (de voorvaderen van zowel Russen als Oekraïners) de staat Roes, die zich later – in Russische ogen (Oekraïne denkt daar anders over) – tot Rusland heeft ontwikkeld. Kiev was daarvan de hoofdstad en geldt dus in hetzelfde *narratief* als ‘de moeder der Russische steden’. Uit die tijd stammen de Sofiakathedraal, met zijn prachtige fresco’s, en het Holenklooster. Het grootste deel van

Oekraïne hoorde van de 17e eeuw tot 1917 bij het Russische Rijk. Het heette toen heel denigrerend ‘Klein-Rusland’. Gedurende de tweede helft van de 18e eeuw veroverde het Russische Rijk bovendien de noordkust van de Zwarte Zee op het Ottomaanse Rijk, dat de Russen ‘Nieuw-Rusland’ noemden. In die periode verdeelden Rusland, Oostenrijk en Pruisen ook Polen in drie tranches. Zo kwamen stukken van het westen van het huidige Oekraïne bij het Habsburgse Rijk. Na de revolutie van 1917 vielen ze andermaal aan het herrezen Polen toe. Maar op 23 augustus 1939 sloot Sovjet-leider Jozef Stalin een niet-aanvalsverdrag met de Duitse Führer Adolf Hitler. Als gevolg van deze ‘vierde Poolse deling’ kwam het westen van Polen bij Duitsland en het oosten bij de Sovjet-Unie. Het was tevens het begin van de Tweede Wereldoorlog.

Kort gezegd, ooit maakte Oekraïne deel uit van de multinationale ‘schokzone’ tussen het Russische, het Habsburgse en het Ottomaanse Rijk en placht het voor die rijken de klappen op te vangen. Daarna was het (na een korte periode van onafhankelijkheid) van de revolutie in 1917 tot 1991 een republiek van de Sovjet-Unie.

Poetin baseert zich op de eeuwenoude traditie van zowel het Russische Keizerrijk als de Sovjet-Unie. De tsaren beschouwden Oekraïne niet slechts als ‘Klein-Rusland’, de taal die de ‘Klein-Russen’ spreken noemden ze voorts een dialect van het Russisch. Volgens taalkundigen is het Oekraïens wel degelijk een taal, die ongeveer net zo van het Russisch

verschilt als bijvoorbeeld het Nederlands van het Duits. “In Kiev en ‘Klein-Rusland’ is de slavofilie omgeslagen in oekraïnofilie”, constateerde de chef van de Derde Afdeling (de politieke politie van het Russische Rijk) in 1847. En in 1863 zei de minister van Binnenlandse Zaken van dat rijk Pjotr Valoejev in een instructie voor censoren: “Een eigen Klein-Russische taal heeft nooit bestaan, bestaat niet en zal nooit bestaan”.

Na de revolutie van 1917 kende de Sovjet-Unie eerst een beleid van ‘verinheemsing’ (*korenizatsia*), dat erop was gericht de talen van de nationale minderheden te stimuleren en hun (communistisch gezinde) elite op de been te helpen. Hoewel Moskou het machtscentrum bleef, vond Vladimir Lenin de Russen te chauvinistisch. Zijn politiek wordt door Poetin nu bekritiseerd. Vanaf de jaren 30 werd Lenins beleid door zijn opvolger Stalin omgekeerd. Terwijl hij geboren was in Georgië, voerde die een politiek van russificatie. Hij veroorzaakte ook een hongersnood (in Oekraïne bekend onder de naam ‘Holodomor’), die alleen daar bijna 4 miljoen dodelijke slachtoffers eiste.

Het grensgebied van de Sovjet-Unie – Oekraïne, Belarus, Polen, de Baltische landen en het uiterste westen van Rusland (de ‘schokzone’ dus) – is door Timothy Snyder in 2010 tot de ‘bloedlanden’ gedoopt. De tirannie van Hitler en die van Stalin botsten er en ze werden van beide zijden belaagd. Niettegenstaande het niet-aanvalspact met Hitler en Stalins daaruit voortvloeiende overheersing van Oost-Polen, de Baltische landen

en Bessarabië, werd de Sovjet-Unie op 22 juni 1941 zelf door Duitsland aangevallen. Na een buitengewoon zwaar begin en met als prijs welhaast 27 miljoen doden (niet alleen Russen, naar verhouding voor een groter deel mensen uit Oekraïne), haalden de Sovjets bij Stalingrad uiteindelijk de overwinning in de Grote Vaderlandse Oorlog. Zo wordt de Tweede Wereldoorlog in Rusland tot op de dag van vandaag genoemd. Op de conferentie van Jalta in februari 1945 kreeg Stalin van zijn nieuwe bondgenoten Winston Churchill en Franklin Roosevelt het groene licht om Oost-Europa te overheersen.

‘Broedervolken’

In 1982 (officieel de 1500e verjaardag van de stad) verrees in een park langs de Dnepr in Kiev een gigantische uit titanium opgetrokken ‘Boog voor de Vriendschap der Volkeren’. Die moest de hechte band tussen de Russische en Oekraïense broedervolken symboliseren. Hij had een diameter van 50 meter en een hoogte van 35 meter. In de Sovjet-jaren gold om te beginnen een beleid van *sblizjenii* (‘toenadering’) tussen de diverse volkeren van de Sovjet-Unie, waarna een *slianiï* (‘versmelting’) moest volgen. Men ging ervan uit dat de andere volken met de Russen zouden versmelten. In die tijd golden de Oekraïners als de jongere partners van de Russen in het bestuur van de Sovjet-Unie.

In 1991 werd Oekraïne onafhankelijk. Tot de ‘oranje revolutie’ van 2004 waren de meeste Oekraïners armlastig. Vooral in het westen en midden van het land dachten ze, in plaats van met Rusland door te gaan, meer te ver-

wachten van een ‘keuze voor Europa’. Maar vervolgens kwamen ze in 2010 toch weer uit bij Viktor Janoekovitsj, die een op Rusland georiënteerd beleid voerde. Hij blies eind 2013, onder druk van Poetin, op het allerlaatste moment een associatieverdrag met de Europese Unie af. Dit bracht de Oekraïners in november van dat jaar andermaal op de been in de zogeheten ‘Euro-Majdan’. In februari 2014 vluchtte Janoekovitsj uit Kiev, hij kwam uiteindelijk in Rusland terecht.

Rusland zag in de Oekraïense machtsovername een ‘*putsch*’ door ‘neonazi’s’. Het maakte van de gelegenheid gebruik om in maart 2014 het schiereiland de Krim te annexeren. In de voorgaande jaren had het plechtig beloofd garant te staan voor de territoriale integriteit van Oekraïne. In ruil gaf Oekraïne goedgelovig de van de Sovjet-Unie geërfde kernwapens op. Het bleef niet bij de annexatie van de Krim. In april van hetzelfde jaar riepen ‘separatisten’ in de Donbas in het oosten van Oekraïne zogeheten ‘volksrepublieken’ uit. In een ‘hybride oorlog’ kregen ze steun van het Russische leger. Hoewel Moskou met een vernietigende oorlog reageerde toen Tsjetsjenië zich dorst af te scheiden, was de reactie heel anders op separatisme in buurlanden. Ruim dertien duizend doden waren het gevolg, afgezien van nog veel meer ellende.

Ons land herinnert zich vooral het (door een Russische ‘Boek’-installatie bewerkstelligde) neerstorten van vlucht MH17 op 17 juli 2014, waarbij 298 mensen omkwamen (voor het merendeel Nederlanders). Duitsland en Frankrijk dachten Oekraïne te hulp te ko-

men en bewogen het vredesonderhandelingen te beginnen met Rusland. Ze liepen uit op een uiterst vage regeling, Minsk-I (september 2014) en Minsk-II (februari 2015). Oekraïne moest de provincies in het oosten ‘autonomie’ verlenen en de controle over de oostgrens overnemen, maar wat de volgorde van een en ander moest zijn, bleef buitengewoon onduidelijk.

Oekraïne heeft in juni 2022 weliswaar de status van kandidaat-lid van de Europese Unie verworven, net als Moldavië (of Moldova, zoals het grootste deel van Bessarabië sindsdien officieel heet). Maar er gaan nog jaren overheen voordat het tot een echt lidmaatschap komt. Eerst moet zijn voldaan aan de zogeheten ‘Kopenhagen-criteria’ uit 1993 en moet Oekraïne ‘stabiele instellingen’ hebben die ‘een democratie, een rechtsstaat, eerbiediging van de mensenrechten en respect voor minderheden garanderen’. Er moet een goed functionerende markteconomie zijn die is opgewassen tegen concurrentie. Oekraïne moet, net als Moldavië, de gemeenschappelijke regelgeving van de Europese Unie overnemen. En de landen moeten (die regel is toegevoegd in 2006) het functioneren van de Europese Unie niet ‘onder druk’ zetten.

De EU heeft vooralsnog geen defensieve functie, dat is de taak van de NAVO. Het NAVO-lidmaatschap is voor Oekraïne nog verder verwijderd. Ondanks vage beloften op een NAVO-top in 2008, waar Poetin de eer genoot als gast te zijn uitgenodigd. De Russische president sprak toen tegenover zijn Amerikaanse ambtgenoot George Bush jr. het dreigement uit dat Oekraïne zou ‘op-

houden te bestaan als staat’ als het inderdaad NAVO-lid zou worden. Europese partners van de VS wisten het Oekraïense lidmaatschap daarna op de lange baan te schuiven. Rusland wil (zo werd in de winter van 2021-2022 duidelijk) dat de alliantie haar troepen zelfs uit de landen terugtrekt die ooit lid waren van het Warschaupact, de Sovjet-tegenhanger van de NAVO na de Tweede Wereldoorlog. Maar Rusland is wel van de ‘strategische partner’ dat het in de jaren na 1991 was, tot ‘de belangrijkste en meest directe dreiging’ geworden, zoals op een NAVO-top in juni 2022 werd vastgesteld. Op die top kwam ook de toetreding van Zweden en Finland tot de NAVO in zicht, twee tot dan toe neutrale landen die door de Russische agressie deze kant op waren geduwd.

Corruptie

Oekraïne doet het beter dan Rusland op de zogeheten ‘*corruption perception index*’, die wordt bijgehouden door de niet-gouvernementele organisatie Transparency International. Oekraïne neemt plaats 122 van 180 landen in (volgens de laatst gemeten stand van 2021), Rusland plaats 136. Oekraïne is dus iets minder corrupt dan Rusland, maar nog altijd veel corrupter dan de meeste EU-landen. Ook de positie van de (zoals ze worden genoemd) oligarchen blijft erg dominant, ze hebben nog te veel politieke invloed. Het land is Rusland ver vooruit waar het om de staat van de democratie gaat en de verkiezingen zijn er veel vrijer. Wel zijn, in de ogen van de EU, de rechten van de Russischtalige gemeenschap achteruit gegaan. De rechtbanken en de ambtenarij zijn weliswaar onafhankelijker dan in Rusland, maar dat is niet

zo moeilijk. De overheid houdt grote staats-ondernemingen op de been. Daar komt de oorlog nog eens bovenop, die gigantische investeringen door de EU nodig zouden maken.

Sinds de Russische invasie van februari dit jaar zijn aan beide kanten tienduizenden soldaten gesneuveld en is een nog hoger aantal gewond geraakt. Ze komen slechts mondjesmaat uit Moskou en Sint-Petersburg, dus in het hart van de Russische macht dringt de 'speciale militaire operatie' (behalve in het officiële televisienieuws) niet echt door. Dagestan en Boerjatië, twee veel armere regio's in de periferie, staan wat gesneuvelde Russische soldaten betreft op nummer één en twee. Op die manier zet Rusland de etnische minderheden onder druk. Zo steunt driekwart van de Russische bevolking Poetin, althans volgens de officiële peilingen. Het is niet de enige reden.

Het aantal Oekraïense burgerdoden valt nog moeilijker te schatten, maar loopt eveneens in de tienduizenden, het resultaat van Russische zogenaamde 'precisie'-bombardementen. Om van de materiële schade nog maar te zwijgen. De Oekraïners uit de gebieden die sinds de invasie in Russische handen zijn, worden naar Rusland gedeporteerd, zo ver mogelijk van hun land vandaan (soms zelfs de kust van de Stille Oceaan of de Arctische gebieden), en door Russen vervangen.

In de zomer waren er tegen de 14 miljoen vluchtelingen, vooral vrouwen, kinderen en senioren (op een bevolking van ruim 44 miljoen, maar Oekraïne bezat in die tijd nog

de door Rusland geannexeerde Krim en de 'volksrepublieken' van de Donbas, die door Rusland drie dagen voor het begin van de invasie 'onafhankelijk' zijn verklaard). Daarvan waren er bijna 7 miljoen naar het buitenland gevlucht, in de eerste plaats naar Polen. Op 6 juli liet de vluchtelingenorganisatie van de Verenigde Naties weten dat het aantal naar het buitenland gevluchte Oekraïners was opgelopen tot welhaast 8,8 miljoen. Eind juli meldde dezelfde organisatie dat er ruim 6 miljoen mensen voor de invasie waren gevlucht naar andere Europese landen (inclusief Rusland); niet allen waren echter geregistreerd.

Ook de Polen hielden de Oekraïners er ooit onder, toen die – in wederzijdse animositeit – het oosten van 'hun' land bewoonden. Dat werd door hen, naar analogie van Klein-Rusland, 'Oost-Klein-Polen' genoemd. Maar sinds het na de Tweede Wereldoorlog, op de landkaart verschoven, een homogene Poolse staat is geworden, is de houding tegenover hen sterk verbeterd: de Polen vrezen Rusland niet minder dan de Oekraïners. De Oekraïense mannen tussen 18 en 60 jaar moeten in hun land blijven om het Russische leger weerstand te bieden. Er sneuvelen dagelijks tussen de 200 en 300 van hen (volgens Oekraïne was dat eind juli verminderd tot 30 per dag). Er zouden, volgens de Oekraïense hoogste militair die dit in augustus, bijna 9.000 Oekraïense militairen zijn gedood. Ook veel Russische soldaten sneuvelen, maar met een aanzienlijk lager inwonertal is Oekraïne sneller door zijn manschappen heen dan Rusland, dat meer dan 140 miljoen inwoners telt.

President Zelensky

Aangespoord door en onder leiding van president Volodymyr Zelensky beantwoordt Oekraïne de Russische agressie fel en moedig. De in Oost-Oekraïne geboren Zelensky, afkomstig uit Kryvy Rih (die stad werd om de invloed van de maffia toentertijd wel het ‘Palermo van Oekraïne’ genoemd) uit een arliegus joods en Russischtalig milieu, was ooit komisch acteur. Tot hij in mei 2019 de president sinds 2014 Petro Porosjenko opvolgde. De twijfel of hij zich tot een goede president zou ontwikkelen, is inmiddels weggesmolten. Ook Poetin heeft hem duidelijk onderschat. Het moreel van de Oekraïense manschappen is aanzienlijk hoger dan van de Russen, hún land wordt immers aangevallen. Oekraïne krijgt wapens van het Westen, maar onvoldoende om Rusland echt in de pan te hakken. Rusland zou, zijn omvang, inwonertal en nucleaire status in aanmerking nemend, eigenlijk een groot overwicht op Oekraïne moeten hebben.

Rusland zet bovendien graan uit de ‘graanschuur van Europa’, zoals Oekraïne wel heet, in als politiek instrument. Het steelt het eerst uit Oekraïense silo’s en onthoudt het vervolgens aan armere landen in Afrika en Azië. Daar dreigt op die manier een hongersnood. Rusland stuurt het in plaats daarvan naar zijn bondgenoot Syrië. Op 22 juli sloten Rusland en Oekraïne weliswaar een *graandeal*, erop neerkomend dat Rusland vier maanden lang Oekraïense havens niet zou bestoken. Maar het idee dat Rusland daarmee ook zijn ambities had bijgesteld werd binnen 24 uur weerproken met een raketaanval van die kant op

Odessa. Niettemin ging men ervan uit dat de deal toch voortgang zou vinden.

Oekraïne maakt zich met enig recht zorgen dat het Westen op den duur moe wordt de Russische agressie te beantwoorden. Dat de West-Europese EU-landen, Frankrijk en Duitsland voorop, een politiek van ‘*appeasement*’ met Rusland verkiezen boven vechten, terwijl Oekraïne vooraan staat. Zoals een ‘Minsk-III’. De EU-landen kost het grote moeite de hoge gas- en olieprijsen te betalen die Rusland vraagt na de Krim-annexatie, de invasie en de daaropvolgende sancties. Dan zou Oekraïne (maar dan lopen we misschien op de feiten vooruit) mogelijk nog meer gebied dan de Krim en de ‘volksrepublieken’ van de Donbas moeten opgeven: het geheel vernietigde Marioepol plus de totale Donbas, misschien komt de noordkust van de Zwarte Zee er nog bij. Wie weet volgt daarna de rest van Oekraïne. En dan?

Rusland voelt zich, behoorlijk overdreven, ‘omsingeld’ door de NAVO. Ruslands gigantische Arctische noordgrens, het grootste deel van de duizenden kilometers tellende zuidgrens en de oostgrens (op de Beringstraat na) zijn dat niet. Paradoxaal heeft het, door de agressie richting Oekraïne, Finland en Zweden (twee tot nu toe ‘ongebonden’ landen) in handen van de NAVO gedreven. China is een uiterst onzekere bondgenoot en heeft zijn eigen belangen, die voor een deel strijdig zijn met die van Rusland (zoals de geschiedenis leert). En het is afwachten of de andere voormalige Sovjet-staten Ruslands dominantie zullen blijven erkennen, Kazachstan dreigt al

een andere kant op te gaan.

Ook verder komt Rusland er niet zonder kleerscheuren vanaf, vooral wat economische krimp betreft. Na een door de overheid georganiseerde poging tot moord op oppositieleider Alexej Navalny van het Fonds ter Bestrijding van Corruptie, zette dezelfde regering hem gevangen. De onafhankelijke maatschappelijke organisaties en sociale media is de nek omgedraaid. “Heel Rusland is één grote speciale operatie”, noteerde de Russische opposant Alexander Snegirjov op 27 februari in zijn dagboek. Er is boven Rusland een nieuw ‘ijzeren gordijn’ neergedaald, wat het welhaast in de positie van Noord-Korea heeft doen belanden. Rusland is trotser op de ‘heldendaden’ uit het verleden dan dat het de bevolking perspectief biedt voor de toekomst. De waarden van de ‘Russische Wereld’ gaan er boven alles. Het lijkt zijn positie van gas- en olieverschafter van de EU en de daaruit

voortvloeiende rijkdom op te willen offeren om het ‘rijk te herstellen’.

Rest de vraag hoe we dit alles vanuit het liberale perspectief moeten duiden. Dat is in principe niet pacifistisch en denkt ook in geopolitieke termen, met daarbij een plaats voor de aanwezigheid van grootmachten. Dit dient wel proportioneel te zijn. Die proportionaliteit lijkt bij de Russische invasie van Oekraïne volledig zoek te zijn, ook met het oog op de aperte leugens waarmee het gepaard gaat (zoals bij MH17, de weigering de invasie bij haar echte naam te noemen, of de slachtoffers die worden gemaakt).

Marc Jansen is de auteur van onder meer Grensland, Een geschiedenis van Oekraïne (Van Oorschot, een nieuwe druk is in de maak).

Waarden en geschiedenis

Sociale rechtvaardigheid als noodzakelijke liberale kernwaarde

door Erik Verweij

125 jaar geleden trad een liberaal kabinet aan dat zo succesvol was, dat dit kabinet later ‘het perfecte kabinet’ zou worden genoemd (Van den Berg 2013, 495 e.v.). Het kabinet-Pierson (1897-1901) heeft onder andere de Woningwet, de Ongevallenwet, de Gezondheidswet, de Kinderwetten en de Leerplichtwet gerealiseerd. Dit kabinet zou bekend komen te staan als het ‘kabinet van de sociale rechtvaardigheid’.

Sociale rechtvaardigheid is vandaag de dag nog steeds een van de liberale kernwaarden van de VVD. Dit lijkt echter steeds minder

vanzelfsprekend. De positie van deze kernwaarde staat regelmatig ter discussie. Welke rol heeft de kernwaarde van sociale rechtvaardigheid gespeeld in de geschiedenis van de VVD? Wat betekent deze kernwaarde vandaag? Hoe liberaal is deze kernwaarde eigenlijk?

In dit artikel betoog ik dat de kernwaarde van sociale rechtvaardigheid van groot belang is voor het liberalisme en méér aandacht en waardering zou moeten krijgen dan nu het geval is.

Geschiedenis van sociale rechtvaardigheid

Een korte blik in de geschiedenis van sociale rechtvaardigheid als kernwaarde leert dat zij altijd een plaats heeft gehad in het gedachtengoed van de VVD, maar dat het enthousiasme niet altijd even groot is geweest – en bovendien snel lijkt af te nemen. De kernwaarde van sociale rechtvaardigheid (ook wel ‘gerechtigdheid’) heeft sinds de oprichting in *alle* beginselverklaringen gestaan, hoewel de uitleg en toepassing daarvan niet steeds hetzelfde was. Sterker nog: het beginsel wordt vaak genoemd maar is nooit van een duidelijke definitie voorzien.

Bij de oprichting van de VVD in 1948 werden de kernwaarden “vrijheid, verantwoordelijkheid en sociale gerechtigdheid” vastgesteld (VVD 1948). Er moest gestreefd worden naar “maatschappelijke verhoudingen, die sociaal gerechtvaardigd en economisch verantwoord” zijn en wel door middel van “gestage samenwerking van dag tot dag in onderling overleg van alle bevolkingsgroepen”. Deze definitie is behoorlijk algemeen, en bevat een element van een cirkelredenatie. Dit leverde dus weinig duidelijkheid op.

Bij de gewijzigde beginselverklaring van 1966 werd het belang van samenwerking opnieuw benadrukt. Daarnaast werd vastgesteld dat maatschappelijke vrijheid slechts kon worden bereikt door deze gestage samenwerking gericht op sociale gerechtigdheid. Sociale gerechtigdheid was zelfs een noodzakelijke voorwaarde voor maatschappelijke vrijheid (VVD 1966).

In 1980 is de lijst van de kernwaarden van de VVD uitgebreid en gewijzigd. Vanaf dat moment waren de liberale kernwaarden vrijheid, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid, *sociale rechtvaardigheid* en gelijkwaardigheid (VVD 1980). Daarbij hoorden dan de bereidheid om offers te brengen, gelijkwaardige mogelijkheden tot individuele ontplooiing en de gelegenheid om “menswaardige en zinvolle arbeid” te verrichten die moest aansluiten op de wensen, kennis en vaardigheden van het individu.

In de meest recente beginselverklaring uit 2008 zijn de vijf kernwaarden ongewijzigd gebleven, maar is wel een onderlinge rangorde aangebracht: “Uit vrijheid en verantwoordelijkheid vloeien andere liberale beginselen voort: gelijkwaardigheid, verdraagzaamheid en sociale rechtvaardigheid” (VVD 2008). Buiten deze opsomming heeft de kernwaarde sociale rechtvaardigheid geen aandacht gekregen in deze meest recente verklaring. De kernwaarde sociale rechtvaardigheid had dus een véél minder prominente plaats dan zij had in 1980 en daarvoor.

In 2019 schreef toenmalig fractievoorzitter van de Tweede Kamer Klaas Dijkhoff een discussiestuk om het ideologische kompas van de partij te herijken. Dijkhoff opende zijn discussiestuk door enkele leidende principes vast te stellen: vrijheid, verantwoordelijkheid, gelijkwaardigheid, verdraagzaamheid en *wederkerigheid* (Dijkhoff 2019). De kernwaarde van sociale rechtvaardigheid had hij dus omgedoopt tot wederkerigheid, een “(..) relationeel principe waarin het on-

geschreven sociaal contract, de voorwaarden van lidmaatschap van onze samenleving, vorm krijgt.” Kort gezegd mag je meer verwachten van de samenleving als je er meer aan bijdraagt of daadwerkelijk meer nodig hebt.

Hoewel Dijkhoff dat niet uitdrukkelijk zo schrijft, lijkt het erop dat het idee van ‘wederkerigheid’ een beperking inhoudt ten aanzien van de kernwaarde ‘sociale rechtvaardigheid’. Er ligt zowel in de uitleg van Dijkhoff als in de normale betekenis van het woord meer nadruk op de verantwoordelijkheid iets terug te doen of te geven aan de samenleving. Wederkerigheid verwijst naar de *plicht* bij te dragen aan maatschappelijke voorzieningen, en minder op het *recht* op maatschappelijke voorzieningen. Dijkhoff bepleit uitdrukkelijk dat sociale voorzieningen niet uit de lucht komen vallen en dat mensen gestimuleerd moeten worden om bij te dragen aan de samenleving. In de woorden van de Amerikaanse president John F. Kennedy tijdens zijn inauguratiespeech in 1961: “(..) *ask not what your country can do for you – ask what you can do for your country.*”

Het discussiestuk van Dijkhoff kreeg veel pennen in beweging, binnen en buiten de VVD. In een eerdere editie van *Liberale Reflecties* verdedigden Niek Kok en Reinout Woittiez dat Dijkhoff de spijker op zijn kop had geslagen door te kiezen voor wederkerigheid (Kok & Woittiez 2019). Wederkerigheid zou als liberale kernwaarde meer doeltreffend zijn dan sociale rechtvaardigheid.

Kok en Woittiez bepleitten dat wederkerigheid beter aansluit op de kernwaarde van gelijkwaardigheid, omdat mensen in een wederkerigheidsrelatie elkaar op gelijkwaardige voet behandelen. Daarnaast zou een sterker beroep worden gedaan op ieders actieve inzet en daarmee verantwoordelijkheid. Deze actieve inzet zou de kern van het liberalisme betreffen, zo betogen Kok en Woittiez.

In deze bijdrage bepleit ik dat sociale rechtvaardigheid als liberale kernwaarde meer waarde toevoegt dan wederkerigheid. Deze kernwaarde voegt meer toe omdat zij niet slechts een uitvloeisel is van de andere kernwaarden, en juist een bredere en belangrijke zelfstandige betekenis heeft.

Wat is sociale rechtvaardigheid?

Er is niet één eenduidige definitie te geven van het begrip sociale rechtvaardigheid. De term is eerder een breed begrip dat verschillende uitgangspunten omvat over hoe de baten en lasten van sociale interacties moeten worden verdeeld onder individuen. Het is wel mogelijk om enkele uitgangspunten van sociale rechtvaardigheid vast te stellen, waarbij de ene meer aansluit bij het wereldbeeld van een klassiek-liberaal en de andere beter past bij een sociaal-liberaal. Sommige uitgangspunten hebben zelfstandige betekenis, andere vallen ook onder bestaande kernwaarden. Alleen als tot een bepaalde hoogte aan deze uitgangspunten is voldaan, kan worden gesproken van een sociaal rechtvaardige samenleving:

Voor wat, hoort wat. Als jij als individu ge-

bruikmaakt van een maatschappelijke voorziening, dan is het rechtvaardig dat jij een tegenprestatie moet leveren. Dit uitgangspunt komt dicht in de buurt van wat sommigen wederkerigheid zouden noemen, of de definitie die Dijkhoff lijkt te bepleiten.

Wie zich misdraagt, krijgt straf. Als jij de regels overtreedt – zeker als je daarbij een inbreuk maakt op de rechten van anderen – dan is het rechtvaardig dat je daarvoor wordt gestraft. Het doel daarvan is niet alleen preventie, maar ook rechtsherstel en vergelding – een legitieme wens om het evenwicht te herstellen tussen dader, slachtoffer en samenleving.

Zonder wet, geen straf. De regels die voorschrijven wat rechtvaardig is en wanneer de overheid mag optreden, moeten helder zijn en consequent worden toegepast. Rechtsgeleerden zouden dit uitgangspunt het legaliteits- of rechtszekerheidsbeginsel noemen. Overigens is het daarbij belangrijk op te merken dat niet iedere rechtsregel rechtvaardig is, en consequente toepassing van een onrechtvaardige rechtsregel blijft onrechtvaardig.

Eerlijk delen van lasten. Als er belasting moet worden opgehaald om collectieve uitgaven zoals defensie, zorg, sociale zekerheid en infrastructuur te betalen, dan is het rechtvaardig dat sterke schouders meer bijdragen. Onrechtvaardige ongelijkheid moet worden beperkt. Als er onrechtvaardige ongelijkheid bestaat tussen groepen mensen en die ongelijkheid structurele oorzaken heeft, dan

kan het rechtvaardig zijn dat de overheid optreedt om deze ongelijkheid te beperken. Dit uitgangspunt wordt later in deze bijdrage nader uitgewerkt.

Eerlijke kans op succes. In een ideale rechtvaardige samenleving heeft iedereen in beginsel dezelfde kans en mogelijkheid om het beste uit zichzelf te halen. Het is vervolgens een individuele verantwoordelijkheid is om iets met die kans te doen, maar het is wenselijk dat de overheid optreedt als kansongelijkheid bestaat.

Inzet moet lonen. Als jij je in een liberale samenleving inzet om het beste uit jezelf te halen, dan is het rechtvaardig dat je daarvoor wordt beloond. Er zullen altijd individuele situaties denkbaar zijn waarin dat onverhoopt niet zo uitpakt, maar structurele belemmeringen die dit uitgangspunt in de weg staan, zijn in een sociaal rechtvaardige en liberale samenleving onwenselijk.

Onrechtvaardige ongelijkheid

Het uitgangspunt met betrekking tot de (on)rechtvaardige ongelijkheid vraagt extra aandacht, omdat het liberalisme een gespannen relatie heeft met het begrip ‘gelijkheid’. Vorig jaar nog verscheen een lezenswaardige bundel van de TeldersStichting over liberale perspectieven op ongelijkheid (De Beaufort e.a. 2021). In de context van deze bijdrage is het belangrijk om vast te stellen welke vormen van ongelijkheid mogen bestaan in een liberale en sociaal rechtvaardige samenleving.

Het is eerst belangrijk om vast te stellen dat

ongelijkheid op *zichzelf* géén probleem vormt voor liberalen. Sociale of maatschappelijke ongelijkheid kan namelijk voortkomen uit individuele, in vrijheid gemaakte keuzes. Mensen hebben nu eenmaal verschillende voorkeuren, wensen, smaken, dromen, talenten en ambities. Daaruit vloeien vanzelfsprekend verschillende uitkomsten voort en dat is voor liberalen op zichzelf geen probleem (Van Hees 2021, 16). Een samenleving waarin een overheid gelijke uitkomsten afdwingt omdat gelijke uitkomsten op *zichzelf* een deugd zouden zijn, is geen liberale samenleving maar een gelijkheidsdictatuur.

Het is wel belangrijk om te kijken naar de oorzaak van ongelijkheid. Het valt vanuit het liberale gedachtegoed goed te verdedigen dat er een onderscheid moet worden gemaakt tussen *rechtvaardige* ongelijkheid en *onrechtvaardige* ongelijkheid. De kwalificatie van de rechtvaardigheid van ongelijkheid hangt af van de oorzaak van de ongelijkheid.

Ongelijkheid is rechtvaardig als deze wordt veroorzaakt door relevante verschillen tussen individuen. Wanneer iemand de keuze maakt om hard te werken, een risico te nemen en een onderneming te beginnen, of de tijd neemt om zich ergens in te specialiseren, dan vinden liberalen het volstrekt logisch dat iemand daarvan de vruchten plukt. Deze ruimte om te groeien en de middelmaat te ontstijgen maakt dat individuen bereid zijn om te investeren in zichzelf en hun eigen toekomst, en voorkomt dat een bemoeizuchtige overheid zich te snel met privébezit bemoeit.

Rechtvaardige ongelijkheid kan ook ontstaan door verschillen waar mensen niet zelf voor gekozen hebben. De meeste liberalen zullen het volstrekt rechtvaardig vinden dat iemand met een groot talent of gezond stel hersens daarvan de vruchten plukt. Er bestaat ook zoiets als een natuurlijke loterij – en de verschillende uitkomsten die daaruit voortvloeien zijn niet per definitie onrechtvaardig. Het zou dan ook onwenselijk zijn als de overheid regelmatig zou optreden door alle winsten en verliezen uit de loterij van het leven te herverdelen op een manier die zij op dat moment eerlijk of rechtvaardig vindt.

Ongelijkheid is onrechtvaardig als deze wordt veroorzaakt door structurele verschillen die in een liberale en rechtvaardige samenleving niet relevant zouden moeten zijn voor de kans op welvaart – maar dat in de praktijk toch blijken te zijn. Wanneer een groep mensen structureel *minder* kans heeft om succesvol te worden dan een andere groep, dan vinden veel liberalen dit (mijns inziens terecht) problematisch. Het kan dan gaan om vormen van uitsluiting of structurele achterstanden binnen groepen met een gedeelde eigenschap, zoals etniciteit, geboorteplaats, of sekse. Het kan ook gaan om omstandigheden die juist buiten die groep liggen. Denk daarbij aan een markt die niet goed functioneert voor een bepaald deel van de samenleving, fiscale maatregelen die onwenselijke effecten hebben, of ongelijke toegang tot zorg of onderwijs.

Veel liberalen zullen erkennen dat de over-

heid (op enig moment) mag ingrijpen om onrechtvaardige ongelijkheid te beperken of te compenseren. John Rawls schreef in 1971 het invloedrijke werk *A Theory of Justice*. Rawls betoogde dat ongelijke uitkomsten alleen acceptabel zijn als de onderkant van de samenleving beter af is door deze ongelijkheid dan deze zou zijn geweest bij volledige gelijkheid (Rawls 1971). Rawls ging zo ver in zijn opvattingen, dat hij betoogde dat individuen geen morele aanspraak hebben op hun aangeboren talenten en daarom ook geen recht hebben op de vruchten daarvan. Eenvoudig gezegd zou Rawls ongelijkheid kwalificeren als “onrechtvaardig, tenzij...”.

Veel andere liberalen zullen behoorlijk de kriebels krijgen van deze opvattingen. Zo ook Robert Nozick, wie in 1974 *Anarchy, State and Utopia* schreef als kritiek op het werk van Rawls. Nozick betoogde dat ongelijkheid rechtvaardig is zolang mensen hun welvaart op een rechtmatige manier hebben verkregen (Nozick 1974). Als mensen niet uit zichzelf bereid zijn om anderen te ondersteunen maar daartoe door een overheid worden gedwongen, dan is feitelijk sprake van dwangarbeid. Nozick zou ongelijkheid kwalificeren als “rechtvaardig, tenzij...”.

De vraag beantwoorden of in een concreet geval sprake is van onrechtvaardige ongelijkheid, is buitengewoon ingewikkeld. Het vraagt een subjectief waardeoordeel om te bepalen welke oorzaken ongelijke uitkomsten rechtvaardigen en welke oorzaken dat niet doen. Rawls en Nozick zijn beiden liberalen, maar zullen het niet vaak met elkaar

eens zijn geweest als zij deze vraag zouden moeten beantwoorden. Bovendien heeft ongelijkheid zelden één oorzaak. Dat betekent dat ongelijkheid deels rechtvaardig en deels onrechtvaardig kan zijn. Hoe moet daarmee worden omgegaan? Is het überhaupt aan de overheid om dit subjectieve waardeoordeel te vellen en daarnaar te handelen? Moet ongelijkheid worden gecompenseerd door de onderkant te ondersteunen, door de opbrengst te herverdelen of juist door de bovenkant te beperken? Dit zijn legitieme vragen waar verschillende liberalen uiteenlopende antwoorden op zullen hebben. Maar dát de vraag van (on)rechtvaardige ongelijkheid voor liberalen relevant is, is zeker.

Het belang van sociale rechtvaardigheid boven wederkerigheid

Het punt van voorgaande beschouwing is dat de kernwaarde van sociale rechtvaardigheid meer ruimte laat voor de belangrijke discussie over (on)rechtvaardige ongelijkheid dan de kernwaarde van wederkerigheid. Deze ruimte is nodig, omdat de kernwaarde wederkerigheid onvoldoende kans biedt om onrechtvaardige ongelijkheid te compenseren.

Wederkerigheid heeft een engere, beperktere betekenis dan sociale rechtvaardigheid. Wederkerigheid betekent dat niets zomaar uit de lucht komt vallen en dat bepaalde verantwoordelijkheden en plichten bestaan voor mensen die gebruikmaken van voorzieningen (Dijkhoff 2019). De nadruk ligt op de verantwoordelijkheid om bij te dragen. Dat is op zichzelf natuurlijk geen verkeerd

idee en bij uitstek een liberaal principe (Kok 2019). Het idee van sociale rechtvaardigheid is echter breder. Er kan pas worden gesproken van sociale rechtvaardigheid als ook onrechtvaardige ongelijkheid wordt beperkt en mensen bereid zijn om daar iets voor in te leveren. Een aantal voorbeelden kan dit onderscheid verduidelijken.

Volgens het idee van wederkerigheid is erfbelasting onwenselijk. Waarom zou iemand belasting moeten afdragen over een rechtmatig verkregen erfenis, terwijl daar niet rechtstreeks iets tegenover staat? Vanuit het idee van sociale rechtvaardigheid valt hier veel op af te dingen, óók vanuit het liberale gedachtegoed. Het valt goed te verdedigen dat het onrechtvaardig is dat je meer belasting afdraagt over een salaris waar je hard voor werkt, dan over een ontvangen erfenis waar geen hard werk tegenover heeft gestaan (althans, van de ontvanger). Er kan op deze manier een onrechtvaardige ongelijkheid ontstaan, omdat kinderen met rijke ouders nog eens extra wind in de zeilen krijgen. John Stuart Mill schreef al in 1848 dat erfbelasting een rechtvaardige belasting is: “(..) *those who have inherited the savings of others have an advantage which they may have in no way deserved, over the industrious whose predecessors have not left them anything; I not only admit, but strenuously contend, that this unearned advantage should be curtailed, as much as is consistent with justice to those who thought fit to dispose of their savings by giving them to their descendants*” (Mill 1848, 307).

Een ander voorbeeld. Volgens het idee van

wederkerigheid is privaat onderwijs niet problematisch. Waarom zouden mensen die op een eerlijke manier hebben gespaard hun geld niet mogen uitgeven aan kwalitatief goed onderwijs voor hun kinderen? Vanuit het idee van sociale rechtvaardigheid valt hier een zinnige discussie over te voeren. Als het voor kinderen uit kapitaalkrachtige gezinnen veel makkelijker wordt om successen te behalen en zichzelf te ontwikkelen dan voor kinderen uit arme gezinnen, dan is dat niet rechtvaardig tegenover die groep. Ook is in de praktijk geen sprake meer van eerlijke kansen op succes, als één groep structureel begint met een voorsprong op de andere groep.

Een laatste voorbeeld. Volgens het idee van wederkerigheid hoeft de overheid niet in te grijpen als buitengewone marktomstandigheden ongelijkheid versterken. Dat kan echter wel degelijk problematische ongelijkheid opleveren, bijvoorbeeld op de woningmarkt. De staat van de woningmarkt is immers van groot belang voor de mate van vermogensongelijkheid binnen ons land.

Vanuit wederkerigheid is het geen probleem dat iemand die op een eerlijke manier een huis heeft gekocht deze woning door de krapte op de woningmarkt in korte tijd in waarde ziet verdubbelen. Het maakt daarbij vanuit het idee van wederkerigheid niet uit of iemand daardoor een veel gunstigere positie heeft verkregen dan iemand die geen vrije toegang had tot de woningmarkt als gevolg van diezelfde krapte. De huizenbezitter heeft namelijk netjes betaald voor zijn woning en ook allerlei risico's gedragen, en dus is het geen probleem

dat hij profiteert van de waardeestijging. Vanuit liberaal oogpunt kun je daarentegen óók betogen dat in een overspannen markt oneerlijke kansen op succes bestaan. De ongelijke uitkomsten die daaruit voortvloeien, kun je dan niet verklaren en rechtvaardigen met verschillen die relevant zouden moeten zijn voor de kans op succes, zoals inzet of talent van de winnaars. De ongelijke uitkomsten zijn dan namelijk mede het gevolg van een spel waarbij niet alle deelnemers dezelfde kansen hadden. Om overheidsingrijpen gericht op het beperken van deze ongelijkheid te rechtvaardigen, is het idee van wederkerigheid ongeschikt, en het idee van sociale rechtvaardigheid noodzakelijk.

Het voorgaande is geen pleidooi om over te gaan tot het verhogen van erfbelasting, het verbieden van privaat onderwijs of het heffen van een belasting op overwaarde bij de verkoop van een woning. Daar zijn namelijk vanuit liberaal oogpunt ook heel zinnige bezwaren tegen aan te voeren. Heeft de erflater niet de vrijheid om zelf te beschikken aan wie hij zijn of haar vermogen nalaat? Heeft de ouder niet het recht om zijn eerlijk verdiende vermogen te gebruiken om het beste onderwijs voor zijn of haar kind te betalen? Wordt de huizenbezitter niet ongelijkwaardig behandeld door een belasting te heffen die huurders niet hoeven te betalen? Het punt van deze bijdrage is echter: als wij als liberalen deze situatie *uitsluitend* zouden beoordelen op basis van het criterium van wederkerigheid, dan zouden wij de ongelijkheid in voornoemde drie voorbeelden *altijd* moeten accepteren. Als wij de voornoemde situaties daarentegen

beoordelen op basis van het criterium van sociale rechtvaardigheid, dan zijn er wel degelijk grenzen denkbaar waarbij overheidsoptreden gerechtvaardigd wordt om sociale rechtvaardigheid af te dwingen. Ik meen dat het goed is dat liberalen een gesprek kunnen hebben over deze grens.

Het voorgaande is ook geen pleidooi om het idee van wederkerigheid uit het liberale vocabulaire te verwijderen. Wederkerigheid is één van de draagmuren van een samenleving die sociaal rechtvaardig kan worden genoemd. De essentie van een draagmuur is dat deze onmisbaar is, maar pas écht waardevol is wanneer die gecombineerd wordt met andere draagmuren. Denk daarbij aan het hebben van bepaalde rechten, en het rechtvaardig verdelen van collectieve lasten en lusten. Voor het bestaan van deze draagmuren is het noodzakelijk dat sociale rechtvaardigheid behouden wordt als liberale kernwaarde, en niet wordt uitgekleet tot slechts nog wederkerigheid resteert.

Conclusie

Wederkerigheid is een liberaal principe dat belangrijk en waardevol is, maar het zou onwenselijk zijn om sociale rechtvaardigheid helemaal uit het lijstje van liberale kernwaarden te verbannen. Er zijn veel situaties denkbaar waarin het zeer liberaal is als een overheid optreedt om onrechtvaardige ongelijkheid te beperken. De kernwaarde sociale rechtvaardigheid is daar beter voor geschikt dan de kernwaarde wederkerigheid. Wederkerigheid is bovendien één van de onderdelen van sociale rechtvaardigheid.

Erik Verweij is gemeenteraadslid in Rotterdam en advocaat op het gebied van contracten- en aansprakelijkheidsrecht.

Literatuurlijst

- De Beaufort, F., Van Schie, P., Wissenburg, M. red., *Vershil moet er zijn. Liberale perspectieven op ongelijkheid*, 's-Hertogenbosch, 2021.
- Van den Berg, J. Th. J., Vis, J.J., *De eerste honderdvijftig jaar. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1796-1946*, Amsterdam, 2013.
- Dijkhoff, K., *Liberalisme dat werkt voor mensen*, Den Haag, 2019.
- Van Hees, M., Wissenburg, M., 'Inleiding: gelijkheid voor liberalen', in: De Beaufort, F., Van Schie, P., Wissenburg, M. red., *Vershil moet er zijn. Liberale perspectieven op ongelijkheid*, 's-Hertogenbosch, 2021, pp. 7-30.
- Kok, N., Woittiez, Z., 'Wederkerigheid', *Liberale Reflecties*, 2019, nr. 2, pp. 26-36.
- Mill, J.S., *Principles of Political Economy*, Londen, 1848.
- Nozick, R., *Anarchy, State and Utopia*, New York, 1974.
- Rawls, J., *A Theory of Justice: Revised Edition*, Cambridge, 1971.
- Van der Velde, M. 'Inkomen en vermogen', in: De Beaufort, F., Van Schie, P., Wissenburg, M. red., *Vershil moet er zijn. Liberale perspectieven op ongelijkheid*, 's-Hertogenbosch, 2021, pp. 31-55.
- Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Beginselprogram van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie*, 1948.
- Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Beginselprogram van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie*, 1966.
- Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Beginselverklaring van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie*, Enschede, 1980.
- Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Beginselverklaring*, Rotterdam, 2008.

Een geschiedenis van het liberalisme in België in vogelvlucht

door Hans Mojet

Bespreking van Corentin de Salle en Jimmy Koppen red., Vrijheid & vooruitgang: 175 jaar liberale partij in België, Eik Uitgeverij, Antwerpen, 2021, ISBN 9789463580557.

Op 14 juni 1846 werd in de gotische zaal van het stadhuis het programma van de Liberale Partij goedgekeurd. De eerste politieke partij van België was daarmee een feit, vijf jaar nadat Eugène Defacqz in Brussel de eerste permanente liberale kiesvereniging had opgericht. De nieuwe partij was een los verband. Het zou namelijk nog tot 1920 du-

ren alvorens de partij een voorzitter kreeg. Niettemin was de oprichting een markant feit. In Nederland zou het namelijk nog tot 1885 duren, alvorens het eerste liberale partijverband, de Liberale Unie, zou worden opgericht.

De voorgeschiedenis van de oprichting van de Liberale Partij en haar geschiedenis sindsdien worden beschreven in een rijk geïllustreerd overzichtswerk. De diverse auteurs schetsen de historie daarin op een toegankelijke wijze aan de hand van diverse the-

ma's. Bij elk thema wordt aandacht besteed aan één of meer markante liberalen die een prominente rol speelden.

Het boek start met een korte beschrijving van de geschiedenis van de Liberale Partij en haar opvolgers. Na alle thematische hoofdstukken eindigt het met een reeks korte biografieën van prominente liberalen door de geschiedenis heen, de grondleggers (1846-1913) en voorzitters (1913-2021) van de liberale partij.

Het boek begint met een voorwoord van Charles Michel (voorzitter van de Europese Raad) en de Belgische, Nederlandse en Luxemburgse minister-presidenten Alexander De Croo, Mark Rutte en Xavier Bettel. Zij stellen vast hoe de geschiedenis van de Liberale Partij verweven is met de geschiedenis van België, maar ook op bepaalde ogenblikken met de geschiedenis van de respectievelijke buurlanden. Niet alleen omdat de drie landen een lange geschiedenis delen, maar omdat de geschiedenis van de Belgische liberale partij onderdeel is van de geschiedenis van het Europese liberalisme dat de drie landen vorm heeft gegeven. Zij verwijzen daarbij naar de prominente rol die het liberalisme heeft gespeeld in de secularisatie, democratisering en de economische ontwikkeling van Noordwest-Europa. Ook memoreren zij de bepalende rol die de liberalen speelden bij de ontwikkeling van de staat België en de welvaarts-groei die België voorafgaand aan de Eerste Wereldoorlog tot één van de leidende industriënatieën in de wereld maakte. Al deze thema's worden in de afzon-

derlijke hoofdstukken nader uitgewerkt. Dit smaakt naar meer. Het boek levert interessant vergelijkingsmateriaal op dat zich leent voor nader onderzoek waarbij het zelf een bruikbare basis vormt.

Het aardige aan het overzichtswerk is dat het een co-productie is van de Vlaamse en Waalse liberalen. De geschiedenis houdt zodoende niet op in 1972, het jaar waarop de wegen van de Vlaamse en Waalse liberalen scheidden. De partijontwikkeling aan met name Waalse kant in de jaren 70 was soms woelig, maar leidde tot respectievelijk de huidige Open VLD en de Mouvement Réformateur. Deze ontwikkelingen, ook na de splitsing, worden in het historisch overzicht en in de thematische hoofdstukken op een harmonieuze manier beschreven.

Een 'korte historiek' van de Liberale Partij

Waar *Vrijheid & vooruitgang* de oprichting van de Liberale Partij in 1846 als startpunt neemt, werd in een vorig groot overgangswerk, *200 jaar Belgisch liberalisme* (uit 1989) het jaartal 1789 als startpunt genomen.¹ In dat jaar verwierpen de voorlopers van de katholieke partij en liberalen gezamenlijk het gezag van keizer Jozef II. De auteurs laten de beschrijving van de rol van de liberalen in de Belgische geschiedenis en de aanloop daarvan ook in dit jaar beginnen. Ze beginnen met enkele lessen uit 175 jaar liberalisme in België:

Ten eerste, de liberalen hebben altijd tegen de vijanden van de democratie gevochten. Deze

les wordt nader uitgewerkt in de beschrijving van de bijdrage van de liberalen aan de democratie in België. Ten tweede, liberalen kunnen grondig van mening verschillen: de partij was lange tijd niet meer dan een aantal liberale verenigingen naast elkaar. Ten derde, liberalen durven tegen hun eigenbelang in te gaan. Zo maakten zij zich hard voor het algemeen stemrecht, terwijl zij daarvan electoraal allesbehalve profiteerden.

Op diverse momenten geven de liberalen de toon aan en lopen zij voorop. Zij speelden een prominente rol in de revolutie in 1830 die tot de Belgische onafhankelijkheid zou leiden. De Grondwet die zou worden opgesteld in 1831 werd wel gekenschetst als 'de meest liberale grondwet ter wereld'.

Ook de oprichting van de eerste politieke partij 15 jaar later met vaststelling van een gemeenschappelijk programma vormde zo'n moment. In de zes artikelen van dit programma werd de blik duidelijk op de toekomst gericht. De liberalen zouden zich inzetten voor uitbreiding van het kieskorps, onafhankelijkheid van het burgerlijk gezag, organisatie van publiek onderwijs op alle niveaus, intrekken van reactionaire wetten, verhoging van het aantal vertegenwoordigers en senatoren en verbetering van de leefomstandigheden van arbeiders en armen. Waar na de onafhankelijkheid de liberalen en katholieken de eerste periode samenwerkten in unionistische regeringen, trad in 1847 de eerste homogeen-liberale regering aan met als meest prominente leden Charles Rogier en Walthère Frère-Orban. Deze rege-

ring hervormde onder meer de kieswet en het onderwijs, richtte de Nationale Bank op en verbeterde de infrastructuur.

Een later moment waarop de liberalen voorop lopen is in 1940 wanneer Jane Brigode de eerste vrouwelijke voorzitter van de Liberale Partij wordt. Ze bekleedt de functie tweemaal (clandestien) tijdens de oorlog. Des te markanter, omdat vrouwen in België pas in 1949 het stemrecht kregen voor het parlement, waar ze dat voor gemeenteraden al sinds 1920 bezaten. Met Sophie Wilmès zouden de liberalen een eeuw later (2019-2020) ook de eerste vrouwelijke minister-president van België leveren.

Grondwet en visies op de Staat en natie vanuit liberaal perspectief

De Belgische Grondwet werd wel gezien als de 'liberaalste grondwet ter wereld' vanwege de bijna ongekende vrijheden die daarin aan burgers werden toegekend. Dit betrof onder meer de persvrijheid, vrijheid van vergadering en vrijheid van petitie. Daar staat tegenover dat de grondwet amper democratisch kan worden genoemd gelet op het zeer beperkte kiezerskorps. Ook de persvrijheid was tot 1848 nog aan de nodige beperkingen gebonden.

In de jaren na vaststelling van de Grondwet gaat de katholieke kerk zich steeds assertiever opstellen. Dat leidt aan liberale kant tot een tegenreactie, waardoor er een einde komt aan de unionistische regeringen. De liberalen stellen zich steeds antiklerikaler op, wat later tot uiting komt in onder meer de

schoolstrijd, maar ook in discussies over het burgerlijk gezag bij huwelijken en begrafenissen.

De plaats van het Nederlands en de verhouding tussen beide taalgemeenschappen zouden ook een steeds prominenter plaats in de discussies gaan nemen. De liberale partijtop had echter niet altijd oren voor de Vlaamse eisen. Omer Vanaudenhove, de partijvoorzitter die met de omvorming van de Liberale Partij naar de Partij voor Vrijheid en Vooruitgang in 1961 een belangrijke verruimingsoperatie uitvoerde en de partij ook openstelde voor katholieken, was erg terughoudend tegenover communautaire oprispingen. Hij vreesde dat het met de toe-

nemende conflicten tussen de taalgemeenschappen steeds lastiger zou worden om oplossingen te vinden voor de grote nationale vraagstukken. Uiteindelijk zouden er vanaf 1972 aparte liberale partijen optreden.

In volgende hoofdstukken komen de economische politiek en de verhouding tussen liberalen en levensbeschouwelijke kwesties aan de orde. In eerstgenoemd hoofdstuk wordt stilgestaan bij de rol van de liberalen bij de ontwikkeling van industrie en handel in de nieuwe staat België. Ook de belastingpolitiek komt aan de orde evenals de sociale component van de economische politiek. Een apart hoofdstuk wordt gewijd aan de liberalen en de totstandkoming van de sociale zekerheid. Na het noemen van enkele sociale verworvenheden ingevoerd door liberale regeringen in de 19e eeuw, zoals oprichting van de Pensioendienst en een spaarkas, erkenning van vakbonden en het stakingsrecht en de eerste wet op sociale woningbouw (1867) wordt een sprong gemaakt naar de periode in en kort na de Tweede Wereldoorlog. Roger Motz, partijvoorzitter vanaf 1944, laat zich inspireren door de ideeën van de Britse econoom en liberaal politicus William Beveridge. In een essay over een nieuwe liberale doctrine pleit Motz voor het erkennen van economische en sociale rechten zoals het recht op werk en op een geschikte woning en goede voeding. In juni 1945 keurde de Liberale Partij een sociaal handvest goed, geïnspireerd door de ideeën van Motz. Ook komt in het hoofdstuk de Liberale vakbondskoepel ter sprake (ACLVB) die in 2021 over 298.000 leden beschikte, waarvan zich in Nederland

geen evenknie bevindt. In het hoofdstuk over liberalen en levensbeschouwelijke kwesties komt de onderwijspolitiek uitvoerig aan de orde, waaronder het optreden van de eerste minister van Openbaar Onderwijs Pierre van Humbeeck (1878-1884). Liberale ministers zouden zich steeds hard maken voor de positie van het openbaar onderwijs in tegenstelling tot het vrije, gesubsidieerde (katholieke) onderwijs. Van later tijd is de inzet van liberalen voor legalisatie van abortus (1990) en euthanasie (2002).

De liberalen en de democratie

Zoals vermeld stond uitbreiding van het kiesrecht al in 1846 in het eerste liberale programma. De mate waarin deze uitbreiding gestalte moest krijgen, verdeelde de liberalen net als in Nederland. Gedurende de 19e eeuw dienden liberale parlementariërs diverse voorstellen in tot uitbreiding van het kiesrecht. Er tekent zich een tegenstelling af tussen de zogeheten doctrinair, tegenstanders van uitbreiding, en progressisten. De laatste homogeen-liberale regering die regeert van 1878 tot 1884, voert slechts een zeer beperkte hervorming van het kiesrecht op gemeentelijk en provinciaal niveau door. Diverse gebeurtenissen sterken Paul Janson, aanvoerder van de progressisten, in de noodzaak om verdere stappen te zetten, zoals de oprichting van de Belgische Werkliedenpartij, sociale onrust en stakingen. Onder de druk van een algemene staking zal uiteindelijk een aanvang gemaakt worden met de invoering van algemeen meervoudig stemrecht in 1893. Slechts de progressisten stemmen voor invoering, de doctrinair stemmen tegen. Onder het sys-

teem van algemeen meervoudig stemrecht konden bepaalde categorieën kiezers meer stemmen uitbrengen.

Genoemd systeem ging met name de progressisten niet ver genoeg. Zij blijven zich hard maken voor algemeen enkelvoudig stemrecht. Aan doctrinaire kant, binnen de *Ligue Libérale* waarvan Paul Hymans een prominent lid was, worden inmiddels voorzichtige bewegingen gemaakt in de richting van uitbreiding van het stemrecht. Na 32 jaar in oppositie treden twee liberalen, onder wie Paul Hymans, in 1916 toe tot de ministerraad in ballingschap. Dan wordt overeengekomen dat meteen na het einde van de oorlog het algemeen enkelvoudig stemrecht wordt ingevoerd. Dit geldt echter slechts voor mannen als het gaat om het nationale parlement. De liberalen zijn terughoudend ten opzichte van stemrecht voor vrouwen uit angst dat zij vooral op de Katholieke Partij zullen stemmen. Later zullen vooral de liberalen zich hard maken voor het stemrecht van Belgen in het buitenland bij Belgische verkiezingen.

In de jaren 30 komt de democratie onder druk te staan van fascisme en communisme. Sommige jonge liberalen voelen wel wat voor het bundelen van alle antifascistische krachten in een Volksfront. Bij de verkiezingen in 1936 verliezen de katholieken en socialistische fors en winnen de Kommunistische Partij en de extreemrechtse rexisten onder leiding van Léon Degrelle flink. De Liberale Partij blijft stabiel maar houdt zich vooraleer koest. Een campagne van Degrelle met de slogan 'Rex of Moskou' vindt veel weerklank onder de

bevolking. Een aantal liberalen wil dat tegenwicht bieden aan de rexisten. De Brusselaar Victor de Laveleye wordt in oktober 1936 voorzitter van de Liberale Partij en start een campagne met de leus 'Rex noch Moskou'. Hij trekt het land door en spreekt op talloze vergaderingen. In december gaat hij een debat aan met Degrelle waarin hij zal zegevieren. In een tussentijdse verkiezing in 1937 zal Degrelle verliezen van premier Van Zeeland die wordt gesteund door katholieken, socialisten, liberalen en communisten.

De Laveleye zal later nog een belangrijke symbolische bijdrage leveren aan de strijd voor vrijheid en overwinning in de Tweede Wereldoorlog. Uitgeweken naar Londen krijgt hij de leiding over de Franstalige BBC-uitzendingen voor de Belgische luisteraars. In 1941 stelt hij voor om de letter V te gebruiken als teken van hoop en verbinding voor de bewoners van bezet België. De letter V is zowel de eerste letter van het Franse woord *victoire* (overwinning) en Engelse *victory* als het Nederlandse vrijheid. Met name de Britse geheime dienst zal het idee onder de bevolking verspreiden, daarbij geholpen door de morsecode van de letter V: drie korte tonen gevolgd door een lange. Het komt ook overeen met de eerste klanken van de vijfde symfonie met Beethoven, waarmee weldra alle BBC-uitzendingen voor bezet Europa zullen beginnen na een beslissing van Winston Churchill. Ook Churchill zal het V-teken zelf daarna regelmatig gebruiken. De Laveleye zal zelf vanwege een langdurige ziekte maar kort kunnen genieten van de herwonnen vrijheid. Hij overlijdt op 20 december 1945.

De liberalen, Europa en het buitenlands beleid

Belgische liberalen kenmerken zich door een sterk engagement voor Europa. Guy Verhofstadt, gedurende een lange periode liberaal fractievoorzitter in het Europees Parlement is een recent voorbeeld, maar de liberale betrokkenheid gaat verder terug. De liberaal Jean Rey was de eerste voorzitter van de Europese Commissie, nadat de instellingen van de drie gemeenschappen in 1967 waren gefuseerd. Sinds 1967 leverde de liberalen maar liefst de helft van alle Belgische euro-commissarissen, laatstelijk Didier Reynders, de huidige commissaris voor Justitie. Rey was eerder minister in diverse Belgische regeringen en werd later binnen de Europese Commissie verantwoordelijk voor de buitenlandse handelspolitiek. Als vertegenwoordiger van de Europese Gemeenschappen in de zogeheten Kennedy-ronde, in het verband van het multilaterale handelsakkoord GATT, droeg hij bij aan een belangrijke liberalisatie van de wereldhandel. Na hem vervulden onder meer de Belgische liberalen Willy de Clercq en Karel de Gucht de handelsportefeuille binnen de Commissie. Het hoofdstuk over Europa behandelt de werkzaamheden van diverse liberale eurocommissarissen.

Daaropvolgend volgt een overzicht van de liberale betrokkenheid bij het buitenlands beleid en Congo. Met name bij de figuur van Paul Hymans, langdurig minister van Buitenlandse Zaken in het interbellum en Belgisch delegatieleider bij de conferentie van Versailles (1919) wordt langer stilgestaan. Bij genoemde conferentie wist hij veel binnen te

slepen voor België. Onder meer dat België, zwaar getroffen door de verwoesting van de industrie en infrastructuur in de oorlog, voorrang zou krijgen bij de Duitse herstelbetalingen. Na Hymans worden de werkzaamheden van diverse liberale bewindspersonen voor Buitenlandse Zaken en Ontwikkelingssamenwerking beschreven.

Tot slot: een blik op de toekomst

Het boek sluit af met een vooruitblik. Deze bestaat uit twee delen. Allereerst wordt bij diverse actuele ontwikkelingen en trends stilgestaan, zoals digitalisering, nieuwe vormen van werk en sociale bescherming, klimaatverandering en radicalisering. Steeds wordt de liberale kijk hierop kort beschreven en worden verwachtingen geschetst voor de toekomst.

Het boek besluit met een brief van de huidige voorzitters van de Waalse en Vlaamse liberalen, respectievelijk Georges-Louis Bouchez en Egbert Lachaert aan de kleine Alexine en Oscar. Zij zijn geboren op de dag dat de Liberale Partij 175 bestond. Zij schetsen hun programma voor de toekomst en vragen zich aan het eind van de brief af waarom de liberale partij zo lang kan overleven. “Omdat het liberalisme diep in elk van ons zit, in dat wat elk individu wil: van bij zijn of haar geboorte wil eenieder zijn leven in handen nemen, zich ontwikkelen, iets presteren in het leven, zodat hij op het einde kan omkijken en zeggen dat zij of hij iets heeft betekend voor de mens en samenleving. Daarom kent de liberale beweging geen dogma’s. Daarom is ze niet vastgevoest. De beweging bouwt op vrijheid en verantwoordelijkheid. Die pijlers vertalen zich in

moderniteit en systematisch zoeken naar de beste keuze voor het algemeen belang.”

mr.drs. H.W. Mojet ML is rijksambtenaar en redactielid van Liberale Reflecties.

1. Zie: H. Hasquin, A. Verhulst, *Het Liberalisme in België. Tweehonderd jaar geschiedenis*, Brussel, 1989.

Colofon

De Griekse en Romeinse god Asclepius | god van de geneeskunst

***Liberale Reflecties* is een uitgave van de Prof.mr. B.M. TeldersStichting.**

Redactie

prof.dr. M.L.J. Wissenburg (hoofdredacteur)
drs. F.D. de Beaufort
mr.drs. H.W. Mojet
dr. B. Steunenberg
drs. R. Timmer
drs. W.J. Derksen (eindredacteur)

prof.dr. A. Ellian
dr. E.R. Van de Haar
prof.dr. M.V.B.P.M. Van Hees
mr.dr. R.M.H. Kubben
drs. F.J.M. De Lange
dr. mr. F.W. Lantink
dr. A.R. Leen
prof.mr. M. Otte
mr. M. Pars
Q. Rajkowski MSc
ir. U.G. Schilthuis
mr.dr. J.J.J. Sillen
prof.dr. P. Stouthuysen
drs. M. Van de Velde
R. Willems MSc MA

Redactieraad

Voor een professioneel oordeel over kopij doet *Liberale Reflecties* een beroep op een redactieraad bestaande uit thematische experts. De redactieraad bestaat uit:

J. Middendorp MSc MA
drs. R. Benedictus
drs. M. Bolkestein
mr. S.J.A. Ter Borg

Redactieadres

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
email: derksen@teldersstichting.nl
TeldersStichting.nl

Auteursrechten

De auteursrechten liggen bij de uitgever en de auteur(s). ISSN: 2588-8862

Verantwoordelijkheid

Bijdragen in dit blad reflecteren niet noodzakelijk de opinies van leden van de kernredactie, redactieraadsleden of de Prof.mr. B.M. TeldersStichting. De redactie draagt geen verantwoordelijkheid voor de inhoud van bijdragen. Die verantwoordelijkheid berust uitsluitend bij de auteurs.

Abonnementenadministratie

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
email: info@teldersstichting.nl

Abonnementen

De artikelen uit *Liberale Reflecties* zijn voor iedereen beschikbaar in de LR-bibliotheek op www.teldersstichting.nl. Het tijdschrift is op papier beschikbaar voor vrienden van de TeldersStichting die hebben aangegeven graag de papieren editie thuis te ontvangen. U bent al vriend van de TeldersStichting voor € 50,- per jaar. Losse exemplaren zijn in de TeldersShop verkrijgbaar voor € 9,50.

Advertentietarieven

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar bij de redactie.

Toelichting omslag

De Griekse en Romeinse god Asclepius was de zoon van Apollo en Coronis. Hij wordt meestal afgebeeld met een staf, de asclepiusstaf of esculaap, waar een slang omheen kronkelt die gevoed wordt uit een schaal die zich bovenaan de staf bevindt. Deze staf is al sinds eeuwen het symbool voor artsen en apothekers.

De schaal is het symbool van Hygieia, de godin van de gezondheid en dochter van Asclepius. In de verhalen van Homerus is Asclepius echter nog geen god, maar een kundig arts; pas vanaf de vijfde eeuw voor Christus wordt hij vereerd als de god van de geneeskunst.

Vormgeving omslag en binnenwerk:
Maaïke van Heek-Mojet | Eye & Image

Inhoud

<u>Dwarse gedachte</u>	
Complotartsen <i>door Bas Steunenberg</i>	2
<u>Complottheorieën</u>	
Verkenning van het Nederlandse complotlandschap <i>door Wilbert Jan Derksen</i>	5
De lokroep van complottheorieën <i>door Jelle van Buuren</i>	17
<u>Zorg</u>	
Gezondheidszorg in Nederland: kiezen én delen <i>door Herre Kingma</i>	25
Zorgcultuur in beweging <i>door Lex van Eijndhoven, Angelique Beekhuizen, Marieke Verlaan-Snieders, Armanda Govers, Marlies Mohr, Frits Barneveld Binkhuysen en Pepijn van den Hoogenband</i>	34
<u>Rechtsstaat</u>	
Beperk de toegang van ideële organisaties tot de rechter <i>door Gerrit Dijkstra en Frits van der Meer</i>	43
<u>Buitenland</u>	
Amerikaanse kiezers stellen radicale veranderingen uit <i>door Koen Petersen</i>	49
Duitse liberalen, op zoek naar meer of juist minder profiel? <i>door Fleur de Beaufort</i>	54
<u>Waarden en geschiedenis</u>	
Liberalisme en dramatiek <i>door Reinout Woittiez en Bas Groenendijk</i>	63
<u>Boekrecensie</u>	
Het liberalisme verdient meer hartstocht en vernieuwingsdrift <i>door Maartje Schulz</i>	71
Colofon	75

Dwarse gedachte

Complotartsen

door Bas Steunenberg

Vanuit mijn dagelijks werk bij de Inspectie voor Gezondheidszorg en Jeugd ben ik betrokken bij de vele rechtszaken dan wel tuchtrechtszaken die op dit moment lopen tegen met name huisartsen en apothekers die in de afgelopen twee coronajaren verkeerde informatie hebben gegeven over corona of over vaccineren. Het standpunt van de inspectie is dat artsen zich aan de normen en richtlijnen moeten houden. In het afgelopen jaar zijn er zestig corrigerende brieven gestuurd aan artsen, omdat zij duidelijk, volgens de richtlijnen, verkeerde informatie gaven. Voorbeelden van onjuiste informatie zijn het betwisten van algemeen geaccepteerde wetenschappelijke informatie over corona, medicijnen propaganderen die niet tegen corona bedoeld zijn of het afraden van

vaccineren (zonder dat daar een geldende reden voor is bij die patiënt).

Artsen hebben ook in hun beroepsuitoefening vrijheid van meningsuiting. En er is ruimte voor discussie over hoe de standaarden en richtlijnen te interpreteren. Maar na discussie moeten de artsen zich wel houden aan het resultaat en dus aan de geldende standaarden en richtlijnen. De informatie van artsen moet juist, feitelijk, makkelijk te controleren en begrijpelijk zijn. Duidelijk verkeerde informatie geven of zelfs complottheorieën verspreiden past daar zeker niet bij. De inspectie handhaaft ook in deze. Ze kan de onder toezicht staande arts een bevel geven, een boete opleggen of de zaak voorleggen aan de tuchtrechter.

Een bekend voorbeeld is dat sommige artsen chloroquine of hydroxychloroquine (HCQ) voorschreven als behandeling bij COVID-19. Al vroeg in de pandemie kwamen er wetenschappelijke studies die concludeerden dat men uiterst voorzichtig moet zijn het met inzetten van dit middel bij COVID-19. De werkzaamheid werd betwist, de veiligheid van de zorg kwam er mee in het geding en ook waren er risicovolle bijwerkingen.

Huisarts Rob Elens uit Brabant die de media al vaak opzicht het afgelopen jaar, stond in september voor de tuchtrechter in verband met het voorschrijven van HCQ. Deze huisarts geeft zelf aan door het gebruik van HCQ in combinatie met zink en antibiotica tien patiënten van COVID-19 te hebben genezen. Hij publiceerde de correspondentie die hij vanuit de inspectie ontving op zijn website en hij ging in het verweer tegen de inspectie. Dit vanuit het principe van behoorlijk bestuur en de overtuiging dat de inspectie in dit geval niet zorgvuldig gemotiveerd was en het vertrouwensbeginsel heeft geschaad met deze actie. Plus het feit dat de inspectie is overgegaan tot *naming and shaming* zonder wederhoor en de behandeling als experimenteel heeft bestempeld zonder gedegen onderzoek naar kennis en waarheid rond deze behandeling te doen.

Op 18 november kwam de uitspraak van het tuchtcollege over de huisarts Elens. Door de wijze waarop de huisarts zijn uitlatingen in de media heeft gedaan, heeft hij bijgedragen aan gevoelens van onzekerheid en onrust, aldus het tuchtcollege. Hij heeft zich buiten de beroepsgroep geplaatst en als eenling gehandeld, terwijl hij had moeten inzien dat hij onderdeel is van een zorgsysteem dat ook

het vertrouwen in dat systeem hoog heeft te houden, zeker omdat in die tijd al veel publieke onrust bestond. Het college rekent dit de huisarts zwaar aan. Maar het *off-label* voorschrijven van HCQ in het kader van de behandeling van COVID-19 is niet in strijd met de professionele standaard, zo oordeelt het tuchtcollege. Er was destijds nog geen richtlijn met betrekking tot het – toestaan dan wel afwijzen – van *off-label* gebruik van ivermectine en HCQ bij de behandeling van COVID-19, en daarmee was het niet een handeling in strijd met de standaard.

De klachten van de inspectie over het voorschrijven van HCQ zijn volgens het tuchtcollege deels gegrond. Het voorschrijven van de genoemde medicijnen was niet in strijd met de *Geneesmiddelenwet*. Wel had Elens zorgvuldiger te werk moeten gaan. De inspectie heeft hier dus geen gelijk gekregen bij de tuchtrechter.

Is dit nu een kwestie van complottheorieën en waar houdt de vrijheid van meningsuiting en eigen keuze voor behandeling dan op? Het voorschrijven van HCQ kent risico's, dus hier kan je een grens trekken. Aan de andere kant roepen de aanhangers van deze therapie op tot het lezen van hun bronnen en onderbouwing en wensen zij meer gedegen onderzoek naar de werking van de therapie, alvorens deze wordt afgeschreven door de richtlijnbepalende instanties.

Ik heb gezocht naar een definitie van wat nu precies een complottheorie is. Daarbij kwam ik de volgende tegen: een complottheorie probeert een verklaring voor de werkelijkheid te geven, gebaseerd op de overtuiging dat er meer is dan gewone mensen kunnen

waarnemen. Achter de dingen die gebeuren zou iets groters schuilen, een bestaan dat onze wereld beïnvloedt en zelfs beheerst. Onze wereld is een schijnwereld, wij gewone mensen zijn slechts marionetten in de handen van grotere machten zoals reptielen of een IT-miljardair. Of zoals in het geval van de behandeling van COVID-19, de *Big Pharma*. Deze definitie komt van schrijver Paul de Bont. Hij betoogt ook dat wij complotdenkers niet moeten demoniseren of uitlachen, maar naar ze moeten durven luisteren, om vervolgens eerlijk en kritisch het gesprek aan te gaan. Complotdenken is van alle tijden, maar neemt toe wanneer er sprake is van een crisis, zeker wanneer zich verschillende crises tegelijkertijd aandienen. Angst en verlies van controle leiden dan al snel tot wantrouwen en dus is enig begrip geboden.

Dit in gesprek gaan met de andersdenkenden, de ruimte voor discussie is er zeker in de medische wereld. Richtlijnen en standaarden worden opgesteld als resultaat van discussie. Wel is de afspraak dat beroepsbeoefenaren zich houden aan dit resultaat, of wanneer zij er niet aan willen voldoen, de behandeling staken en patiënt overdragen aan een collega.

In dit kader, kijkend naar de studies rond de werkzaamheid van HCQ, wijzen de voorstanders ook op wetenschappelijke studies die de voorzichtige werkzaamheid aantonen en vragen ze om aanvullende gedegen wetenschappelijke studies. Daar ontbrak de tijd voor bij COVID-19 en inmiddels is er meer wetenschappelijk bewijs, soms ook met positieve conclusies over HCQ, alleen de richtlijn zal niet snel aangepast worden. Maar zoals uit de uitspraak van het tuchtcollege blijkt,

mag *off-label* voorschrijven wel van de *Geneesmiddelenwet*. Een maas in de wetgeving.

Maar luisteren wij genoeg naar de complotdenkers en bieden wij een eerlijk gesprek? Als ik kijk naar de inspectie is er commentaar op het handelen, met name over de snelheid van het aanpakken van in dit geval voorschrijven van HCQ. Maar is dat zo? Mijn ervaring is dat wij als inspectie wel openstaan voor het gesprek, dat wij afwegen en zorgvuldig zijn. Maar hoe bekijk je dat vanuit het perspectief van de aanhangers van het tegenovergestelde standpunt, die in ons een overheidsapparaat zien, en dus de tegenpartij die de wereld beheerst? En hoe houd je dat vol in het heetst van de strijd tijdens een crisis?

Laten wij vooral leren van de ervaringen uit de COVID-19-crisis voor de zorg en deze geleerde lessen goed doorvoeren. En laten wij ons ook verdiepen in de complottheorieën en aanhangers daarvan en met hen in gesprek blijven gaan. Wat dat betreft ben ik ook een groot voorstander van het doen van onderzoek naar wat er zich afspeelt in het brein van complotdenkers en hoe om te gaan met deze doelgroepen. Een nieuw wetenschapsgebied, waar u in dit nummer van *Liberale Reflecties* veel meer over kunt lezen. Hopelijk houden wij het goede gesprek met elkaar en zorgen we voor een wetenschappelijke discussie over hoe te handelen.

Bas Steunenberg is senior-inspecteur Publieke Gezondheid bij de Inspectie Gezondheidszorg en Jeugd en secretaris van het VVD Netwerk Vught-Helvoirt-Cromvoirt.

Complottheorieën

*Moord op de gebroeders De Witt, geschilderd door Pieter Frits (1627-1708)
Bron: Haags Historisch Museum*

Verkenning van het Nederlandse complot-landschap

door Wilbert Jan Derksen

Er is tegenwoordig veel te doen over de verspreiding van complottheorieën. In de afgelopen HJ-Schoo-lezing waarschuwde VVD-minister van Justitie en Veiligheid Dilan Yeşilgöz-Zegerius expliciet voor het gevaar dat van complottheorieën uitgaat ten aanzien van de democratische rechtsstaat (VVD 2022). Verschillende incidenten bevestigen dit beeld. Zo stond begin dit jaar een man met een brandende fakkel voor het huis van D66-leider Sigrid Kaag allerlei complotideeën te verkondigen. Eerder werd

Kamerlid Pieter Omtzigt al belaagd door een meute complotdenkers. Minister-president Mark Rutte, (toenmalig) minister van Volksgezondheid Hugo de Jonge en RIVM-directeur Jaap van Dissel ontvingen eveneens bedreigingen vanuit die hoek. Recentelijk waarschuwde ook de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding voor de mogelijkheid van extremistisch geweld gepleegd door complotdenkers (NCTV 2022).

Het lijkt zo wel alsof complottheorieën vanuit het niets opens het publieke domein

zijn binnengedrongen. Toch zijn complottheorieën van alle tijden. Wanneer we kijken naar de Nederlandse geschiedenis zien we bijvoorbeeld dat al vanaf de dagen van de Republiek samenzweringstheorieën de ronde deden. De beruchte lynchpartij van de gebroeders De Witt in de 17e eeuw was mede het resultaat van pamfletten die onder de bevolking werden verspreid. Daarin werden beide staatsmannen beticht van allerlei complotten en zelfs als de duivel zelve afgeschilderd (Trouw 2022).

Om een beter beeld te krijgen van hoe we in de huidige complotepidemie beland zijn geraakt, is het wellicht waardevol om een overzicht te schetsen van de verschillende complottheorieën en de manieren waarop die zich hebben verspreid in Nederland. In dit artikel zal de focus liggen op het Nederlandse complotlandschap en niet zozeer op theorieën die een buitenlandse oorsprong kennen (9/11, JFK, maanlanding, etc.). Al zullen later wel verschillende internationaal georiënteerde theorieën worden benoemd die nu ook in het Nederlandse publieke debat een belangrijke rol spelen. Tevens wordt in dit artikel omwille van de lengte alleen gekeken naar de meest recente geschiedenis. Het doel van het artikel is om een kort chronologisch overzicht te schetsen en te kijken welke lessen hieruit vallen te trekken voor liberalen.

Heimelijke vliegtuiglading

We beginnen dit overzicht precies 30 jaar geleden. In 1992 vond een tragisch ongeluk plaats toen een vliegtuig van de Israëlische maatschappij El Al neerstortte en zich

in twee flatgebouwen in het Amsterdamse Bijlmermeer boorde. Het ging om een vrachtvliegtuig dat gelijk na opstijgen vanaf Schiphol in de problemen was gekomen door het afbreken van twee motoren. Deze ramp resulteerde in 43 dodelijke slachtoffers, al wordt ook wel vermoed dat het daadwerkelijke aantal hoger lag, aangezien er veel ongedocumenteerden in de flats woonden (Cardone 2022). Het was uiteindelijk niet de crash zelf, maar de nasleep daarvan die een voedingsbodem voor complottheorieën zou blijken. Er zouden direct na de ramp mannen in witte pakken zijn gesignaleerd die volgens ooggetuigen bewijsmateriaal uit het puin meenamen. Bovendien bleek de zogeheten cockpitvoicerecorder – een van de twee ‘zwarte dozen’ die standaard in een vliegtuig horen te zitten – nergens te zijn terug te vinden. Hierop ontstond het vermoeden dat het vliegtuig mogelijk een geheime militaire lading vervoerde en dat de Israëlische autoriteiten dit wilden achterhouden.

Er volgde een jarenlange discussie over wat precies de lading was geweest van het vrachtvliegtuig. Doordat verschillende omwonenden gezondheidsproblemen kregen na de ramp, werd er gespeculeerd dat het vliegtuig giftige stoffen vervoerde. Mogelijk werd dit veroorzaakt door het verbranden van het verarmde uranium dat in vliegtuigen als contragewicht wordt gebruikt. Critici stelden echter dat het vliegtuig waarschijnlijk gevaarlijke grondstoffen vervoerde die gebruikt worden voor de productie van zenuwgas, al werd dat altijd door de Israëlische autoriteiten ontkend. Wat deze theorie voed-

de, was het feit dat de vrachtdocumenten van het vliegtuig in eerste instantie nergens te vinden waren. Verschillende versies daarvan doken later pas op, wat erop duidde dat er mogelijk mee was gesjoemeld.

Hierop werden verschillende onderzoeken ingesteld, waaronder uiteindelijk een parlementaire enquête. Deze bevestigde dat de regering tekort was geschoten in het boven water halen van de juiste informatie. De conclusie was echter ook dat er geen sprake was geweest van een geheime militaire lading. De mannen in witte pakken zouden daarnaast waarschijnlijk reddingswerkers met lichte kleding zijn geweest (Meijer 1999). Toch bleven sceptici spreken van een complot. De gezondheidsklachten van omwonenden zouden veroorzaakt zijn door de giftige stoffen die het vliegtuig als militaire lading vervoerde en de mannen in witte pakken zouden vanuit de Israëlische geheime dienst gestuurd zijn om het bewijsmateriaal weg te halen. Mogelijk waren hier nog andere (buitenlandse) instanties bij betrokken. Complottheorieën wijzen zo op een doofpotaffaire rond de ramp.

Militaire opslagruimte

Acht jaar na de Bijlmerramp werd Nederland in het jaar 2000 opnieuw door een ramp opgeschrikt. Een grote vuurwerkontploffing in Enschede zorgde ervoor dat een complete wijk werd weggevaagd. De oorzaak van de explosie was een brand die uitsloeg bij een opslaglocatie van een vuurwerkbedrijf. De ontploffing kostte aan 23 personen het leven en zorgde voor grootschalige vernielingen.

De exacte oorzaak van de brand blijft tot op de dag van vandaag onduidelijk. In eerste instantie werd een persoon als brandstichter veroordeeld, maar hij werd later wegens gebrek aan bewijs vrijgesproken. Wel was volgens de rechter duidelijk dat er bij de opslagplaats te veel en te zware vuurwerk lag opgeslagen. De twee directeuren van het vuurwerkbedrijf werden daarop veroordeeld tot een jaar gevangenisstraf.

Critici stelden echter dat vooral de overheid zelf schuld had aan de ramp door geen adequate regelgeving rondom de opslag van vuurwerk op te stellen en te weinig controles uit te voeren. Zij meenden dat onschuldige mensen zijn geslachtofferd om ambtenaren een hand boven het hoofd te houden (Mulder 2019). Tot op heden lopen er rechtszaken rond de ramp en naar aanleiding van een recent verschenen kritisch rapport van kokkenluider en oud-Europarlementariër Paul van Buiten riep ook de Tweede Kamer op tot een nieuw onafhankelijk onderzoek naar de ramp (NOS 2021).

Tevens hier zou dus mogelijk sprake kunnen zijn van een doofpot. Er hangt echter nog een veel verdergaande complottheorie rond de ramp. Volgens deze theorie lag er niet alleen vuurwerk op de opslaglocatie, maar werden daar ook landmijnen bewaard. Deze zouden de oorzaak zijn van de vernietigende knal die volgde. Het zou gaan om landmijnen van Defensie die afgekeurd waren, maar nog niet waren vernietigd. Militair getrainde hulpverleners die op het rampterrein rondliepen zouden hiervan sporen hebben ge-

vonden (Plasman Advocaten 2005). Ook een van de bewoners die na de ramp met een auto door de hekken van het afgezette rampgebied was gereden, beweerde dat hij vier landmijnen had zien liggen (Kreuwel 2020). De theorie is sindsdien een eigen leven gaan leiden. Het feit dat de integriteit van het onderzoek dat destijds plaatsvond nu door verschillende partijen, waaronder de Tweede Kamer, in twijfel wordt getrokken, zal ongetwijfeld olie op het vuur zijn voor deze complottheorie.

De moord op een politicus

Slechts twee jaar na de ramp in Enschede zagen we in Nederland wederom een ongeken- de gebeurtenis plaatsvinden. In 2002 werd politicus Pim Fortuyn vermoord door mili- euactivist Volkert van der Graaf. In het jaar daarvoor had Fortuyn het gehele politieke landschap op zijn grondvesten doen schud- den. De politicus kende een stormachtige opkomst, eerst als lijsttrekker van Leefbaar Nederland en later als leider van zijn eigen Lijst Pim Fortuyn (LPF). Zijn uitspraken en politieke stijl maakten hem tegelijkertijd een omstreden figuur. Door sommigen werd hij hierom gezien als een gevaarlijke populist die koste wat het kost gestopt moest worden. Zo ook door Van der Graaf, die negen dagen voor de Tweede Kamerverkiezingen Fortuyn doodschoot.

Een dergelijke politieke moord was onge- hoord in Nederland en het hele land was in rep en roer. Al snel ontstond de overtuiging dat de moord het resultaat was geweest van een haatcampagne die tegen Fortuyn werd ge- voerd door zijn politieke tegenstanders en de

pers. Anderen gingen nog verder en beweer- den dat er sprake was geweest van een doelbe- wust complot. Zo werd gezegd dat de macht- hebbers bewust geen beveiliging aan Fortuyn wilden verlenen en daarbij dreigingssignalen moedwillig negeerden. Sommigen gingen zelfs zo ver te stellen dat de machthebbers de moord volledig hadden georkestreerd (Van Buuren 2016, 71).

Tevens werd er veel gesproken over een vermeende tweede schutter. De veiligheidsdien- sten zouden niet alleen op de hoogte zijn ge- weest van het moordplan dat Van der Graaf had, maar zelfs een tweede schutter op een dak hebben geplaatst om er zeker van te zijn dat de aanslag succes zou hebben. Een andere theorie is dan ook dat Fortuyn uit de weg zou zijn geruimd door mensen uit de veiligheids- wereld vanwege zijn plannen om een extreem dure defensiedeal rond JFS-gevechtsvliegtui- gen te schrappen (Van Buuren 2016, 79). De- gelijke theorieën werden in de media bespro- ken door onder meer LPF'ers, maar ook door verschillende bekende Nederlanders (Pauw in Panama 2002).

De opkomst van het internet en de sociale media

Het is ook rond de jaren 90-begin jaren 2000 dat steeds meer huishoudens toegang kregen tot het internet. Het wereldwijde web bracht een waardevolle democratisering van infor- matie. Op digitale wijze was het makkelijker dan ooit om kennis met elkaar te delen. Het werd zo echter ook veel gemakkelijker om complottheorieën de wereld in te slingeren (Birchall & Knight 2022, 580). In plaats van

gehoor te moeten vinden bij een krant of uitgeverij, kon men nu eenvoudig een eigen webpagina creëren om ideeën op te ventileren. Belangrijker nog was dat complotdenkers op deze manier elkaar moeiteloos konden vinden. Aangezien complottheorieën normaliter tot een zekere niche behoren, is het niet zo simpel om in je directe omgeving gelijkgestemden te vinden. De interconnectiviteit van het internet bracht hier wel de mogelijkheid voor. Via internetfora konden gebruikers uitvoerig met elkaar het gesprek aangaan over de verschillende complottheorieën.

Daar kwamen later nog eens de sociale media bij. Ook hier konden gebruikers speciale groepen oprichten gericht op het delen van informatie over complottheorieën. De sociale media introduceerden bovendien een andere belangrijke factor voor de verspreiding van deze theorieën, namelijk aanbevelingsalgoritmen. Deze algoritmen bepalen welke content gebruikers te zien krijgen op hun zogeheten *news feed*. Het verdienmodel van socialemediaplatformen is erop gericht de aandacht van gebruikers zo lang mogelijk vast te houden, zodat zo veel mogelijk advertenties kunnen worden getoond. Het algoritme geeft daarom vaak voorrang aan sensationele, provocerende en polariserende berichten, aangezien deze de meeste aandacht genereren (Osinga e.a. 2022, 76). Gezien hun prikkelende inhoud, worden op deze wijze ook complottheorieën verspreid.

Complotpandemie

De grote toename in complotdenken de laatste jaren in Nederland kan toch vooral gelinkt

worden aan de coronacrisis. De coronapandemie had een erg grote impact op de gehele samenleving. De overheid zag zich genoodzaakt verschillende zeer vergaande maatregelen te treffen, zoals het afkondigen van diverse *lockdowns* en het instellen van een avondklok. Mensen kregen vanwege quarantainevoorschriften niet de kans om op een behoorlijke manier van hun geliefden afscheid te nemen en ondernemers moesten zich diep in de schulden steken om het hoofd boven water te kunnen houden. Dergelijke gevolgen riepen veel weerstand op onder de bevolking. De maatregelen wekten bij veel burgers een anti-overheidssentiment op, waarmee zij vatbaar werden voor complottheorieën ten aanzien van deze overheid.

Daarnaast is het een bekend fenomeen dat in tijden van crisis complottheorieën altijd wel aan populariteit winnen. Angst en onzekerheid maken dat mensen zelf op zoek gaan naar antwoorden. Wanneer niet op alle vragen antwoord kan worden gegeven, kan men uitkomen bij complottheorieën als duidelijke verklaring van hun problemen (Van Prooijen & Douglas 2017, 330). Het geeft ze een zekere zin van controle. Tevens is het waarschijnlijk dat het feit dat mensen door de *lockdowns* overmatig veel tijd thuis moesten besteden ervoor gezorgd heeft dat zij vaker het internet en de sociale media opgingen en zo met complottheorieën te maken kregen. Rondom het coronavirus deden er verschillende complottheorieën de ronde. Zo zou het virus veroorzaakt worden door het 5G-netwerk en zouden coronavaccins gebruikt worden om chips te implanteren bij burgers. Het bestaan

van het coronavirus werd daarnaast door sommigen – zelfs door COVID-patiënten die op hun eigen sterfbed lagen – geheel ontkend (Jonk 2020).

Satanisch ritueel kindermisbruik

Het was ook tijdens de coronacrisis dat een andere beruchte complottheorie opdook in Nederland. Vanaf 2020 werd er via een internetplatform een theorie verspreid over een vermeend pedofiellenetwerk dat in de jaren 80 actief zou zijn geweest in Bodegraven. Dit netwerk zou aan satanisch ritueel kindermisbruik doen en diverse kinderen op die wijze hebben vermoord. Een voormalig inwoner van Bodegraven beweerde daar getuige van te zijn geweest en bijgestaan door twee andere beruchte complotdenkers werd deze theorie verspreid onder de bevolking. Verschillende mensen zouden onderdeel zijn van het complot, waaronder RIVM-directeur Jaap van Dissel, minister-president Mark Rutte en burgemeester van Bodegraven Christaan van der Kamp (Akinci 2021).

Dat dit complot door bepaalde individuen uiterst serieus werd genomen, bleek wel toen er mensen vanuit het hele land naar de begraafplaats in Bodegraven kwamen om bloemen te leggen op de graven van de vermeende kinderslachtoffers. Dat zorgde voor overlast voor zowel de nabestaanden van de overleden kinderen als de omwonenden. Er moest zelfs een noodverordening worden ingesteld door de gemeente. Daarnaast kregen verdachte personen als Van Dissel en Van der Kamp te maken met bedreigingen. Dit leidde dan ook tot een rechtszaak, waarbij de drie initiators

van de theorie werden veroordeeld door de rechtbank. De gemeente spande daarnaast een rechtszaak aan tegen het socialemedia-platform Twitter om berichten waarin aan het complot werd gerefereerd te laten verwijderen. Twitter zag dit echter als een te grote inperking van de vrijheid van meningsuiting en werd met dat argument uiteindelijk door de rechter in het gelijk gesteld (Hulsen 2022).

Wat bij deze theorie vooral opvalt is dat die erg veel overeenkomsten vertoont met een andere complottheorie die op dat moment met name in de Verenigde Staten speelde: de QAnon-theorie. Daarin werd gesteld dat de toenmalig president Donald Trump een geheime oorlog zou voeren tegen de zogeheten ‘*deep state*’, bestaande uit satanistische pedofielen op hoge posities in de overheid, zakenwereld en media (Osinga e.a. 2022, 77). Deze theorie was waarschijnlijk weer een voortvloeisel uit de zogenaamde Pizzagate-theorie die een paar jaar daarvoor rondging in de VS, waarin eveneens werd gesproken over satanisch kindermisbruik door de corrupte politieke elite. Sterker nog, beschuldigingen van dergelijk kindermisbruik zien we door de hele geschiedenis heen steeds weer terugkomen, van de Jodenvervolging tot de heksenjacht (Lavin 2020). Dit laat duidelijk zien dat complottheorieën telkens opnieuw weer kunnen opduiken, zij het steeds aangepast aan de lokale en eigentijdse context.

Complottheorieën als verdienmodel

Wat tijdens de coronacrisis nog meer opviel is dat er steeds meer personen opkwamen die meenden een slaatje te kunnen slaan uit

de verspreiding van complottheorieën. Veelal kennen zij een eigen digitaal platform, zoals een website of podcast, waarin uitvoerig wordt gesproken over bepaalde samenzweringstheorieën. Neem bijvoorbeeld voormalig televisieprogrammamaker Robert Jensen, die op zijn eigen website elke week verschillende video's publiceert waarin hij onder meer coronacomplotten bespreekt. Ook de bekende rapper Lange Frans heeft zijn eigen podcast, waarin met name complottheorieën centraal staan. Tevens zien we op de sociale media 'influencers' die naast het geven van *lifestyle*-advies allerlei referenties maken aan onder meer de QAnon-theorie (Van der Waals 2020).

Wat dergelijke 'complotondernemers' met elkaar gemeen hebben, is dat hun platform vaak gebruikt wordt als vehikel om allerlei producten op te promoten en te verkopen. Denk aan kledingstukken met een bepaalde tekst erop, maar ook bijvoorbeeld 'documentaires' of boeken waarin dieper wordt ingegaan op bepaalde complotten. Vooral worden deze platformen gebruikt om donaties te vragen. Zo stelde complotdenker Willem Engel dat hij donaties nodig had om met zijn actiegroep Viruswaarheid de juridische strijd tegen het coronabeleid van de overheid te kunnen bekostigen (Trompert 2020).

Dit verdienmodel lijkt te zijn overgewaaid vanuit de VS. Hier gebruikte de eerste echte complotondernemer Alex Jones zijn digitale platform om complottheorieën te verspreiden, maar ook om donaties te vragen en allerlei producten te verkopen, zoals voedings-supplementen en survivalpakketten. Met

miljoenen bezoekers per maand wist hij zo een fortuin te vergaren (al werd hij onlangs veroordeeld tot het betalen van een schadevergoeding van maar liefst meer dan een miljard dollar; Algemeen Dagblad 2022). Hoewel het in Nederland bij lange na niet om dergelijke bedragen gaat, is het verdienmodel in de kern hetzelfde. Complottheorieën worden gebruikt om de aandacht te krijgen en zo op een slinkse manier bij mensen geld af te troggelen.

Forum voor *conspiracy*

Als laatste element van deze verkenning van het Nederlandse complotlandschap moet stilgestaan worden bij de politiek, en dan een partij in het bijzonder: Forum voor Democratie. Deze partij kwam in 2017 voor het eerst in de Tweede Kamer en behaalde bij de Provinciale Statenverkiezingen in 2019 een enorme overwinning door als relatieve nieuwkomer als grootste partij uit de bus te komen. De partij kreeg daarna echter te maken met diverse interne conflicten, wat leidde tot verschillende afsplitsingen. De belangrijkste oorzaak daarvan was dat met name sinds de coronacrisis bepaalde individuen binnen de partij, waaronder partijleider Thierry Baudet, een steeds radicalere lijn begonnen aan te hangen. Binnen dat geluid speelden complottheorieën een centrale rol.

Toch ook al voor de coronacrisis flirtte de partij met verschillende samenzweringstheorieën. Zo sprak Baudet in 2017 over de 'homeopathische verdunning' van het Nederlandse volk door middel van massa-immigratie (NPO Radio 1 2017). Dat was een duidelijke verwijzing naar de zogenaamde omvolkings-

theorie, waarin gesteld wordt dat onze politieke leiders doelbewust de westerse bevolking proberen te vervangen door niet-westerse immigranten, om zo de westerse cultuur en identiteit kapot te maken. Het is een complottheorie die vooral in extreemrechtse kringen circuleert en de inspiratie vormde voor onder meer de terroristische aanslagen in Noorwegen en Nieuw-Zeeland.

Niettemin was het met name sinds de coronacrisis dat complottheorieën een steeds prominentere rol gingen spelen in de partij. Forum stelde zich op als faliekant tegenstander van het coronabeleid van de regering. Naast dat Baudet volop desinformatie begon te verspreiden rond het coronavirus en -vaccin, stelde hij dat dat de aanpak van het coronavirus onderdeel was van een internationaal complot om een nieuwe wereldorde te creëren (Bolhuis & Van Gemert 2021). Cen-

traal hierin staat het World Economic Forum (WEF) en zijn plannen voor een ‘*great reset*’ van de wereldeconomie. Waar het WEF aangeeft het hier te hebben over minder ongelijkheid en meer duurzaamheid, wordt dit door complotdenkers gezien als een ultralinkse en antidemocratische machtsgreep door een globalistische elite. Deze complottheorie wordt door Forum volop verspreid en onlangs publiceerde Baudet zelfs een boek over deze samenzwering.

Dat de partij niet slechts meer flirt met complottheorieën, maar deze nu echt centraal stelt in haar politieke gedachtegoed werd onlangs bevestigd toen Baudet zichzelf als complotaanhanger verklaarde (Den Hartog 2022). Recentelijk zagen we hem dan ook verkondigen dat de 9/11-aanslagen in de VS een valse vlag operatie waren, er fraude was gepleegd tijdens de laatste Amerikaanse presidents-

verkiezingen, het Westen erop uit is Rusland doelbewust te vernietigen, en insinueerde hij dat minister van Financiën Sigrid Kaag mogelijk zou zijn gerekruteerd door buitenlandse geheime diensten (ThePostOnline 2020; Hankel 2022). Op deze wijze hebben complottheorieën hun weg weten te vinden van obscure internetpagina's naar het hart van de Nederlandse democratie.

Liberaal lessen

Vanuit liberaal perspectief valt er veel te zeggen over dit onderwerp. Allereerst moet worden opgemerkt dat liberalen juist pleiten voor het innemen van een kritische houding ten aanzien van de autoriteiten en het 'mainstream'-narratief. Zo stelde de liberale filosoof Karl Popper (1902-1994) dat we juist huiverig moeten zijn voor onaantastbare waarheden en dat we bereid moeten zijn om tegen de meerderheid in kritisch na te blijven denken (Van der List 1990, 63). In het verleden hebben we immers gezien dat complottheorieën niet per definitie (volledige) onzin zijn.¹ Het probleem bij complotdenken is echter dat deze kritische blik ten aanzien van het algemeen geaccepteerde narratief juist compleet afwezig is bij het beoordelen van het waarheidsgehalte van alternatieve theorieën. Daar waar met groot wantrouwen naar de wetenschap wordt gekeken, worden de ideeën van louche figuren op het internet juist klakkeloos overgenomen.

Kijkend naar het beschreven overzicht van het Nederlandse complotlandschap vallen bovendien verschillende zaken op. Allereerst zien we een duidelijke verandering van complot-

denken dat zich tot het computerscherm op de zolderkamer beperkt, naar een situatie waarin op basis van deze theorieën daadwerkelijk actie wordt ondernomen. Met name sinds de coronacrisis hebben we verschillende incidenten gezien: van het schenden van grafrust in Bodegraven, tot het uiten van bedreigingen richting politici. Vanuit liberaal perspectief is dan ook met name zorgelijk dat er tegenwoordig een serieuze veiligheidsdreiging van complottheorieën uitgaat. Onlangs werd om die reden de bekende Engelse complotverspreider David Icke de toegang tot Nederland geweigerd, uit angst voor risico's ten aanzien van de openbare orde (NOS 2022). Het garanderen van veiligheid is de belangrijkste taak van de overheid, dus alleen daarom al moet de politiek de problemen rond complottheorieën uiterst serieus nemen.

Verder valt op dat er een zekere 'medialisering' van complottheorieën heeft plaatsgevonden. Dat begon al met complottheorieën rond de moord op Pim Fortuyn. Naast dat bekende Nederlanders hier openlijk in de media over spraken, maakte filmmaker Theo van Gogh in 2004 een speelfilm (gebaseerd op een boek), waarin deze theorie centraal stond. Recentelijk verscheen er ook een succesvolle drama-serie over het complot rond de Bijlmercrash. Binnenkort zullen er daarnaast maar liefst twee verschillende series verschijnen over de vuurwerkcrash in Enschede (al is hier inhoudelijk nog weinig over bekend). Naast de traditionele media, hebben zoals eerder besproken met name de sociale media gezorgd voor de verspreiding van complottheorieën. Een belangrijke vervolgvraag is dan ook of zij hier

tegen op dienen te treden. Dat is vanuit liberaal perspectief gezien een lastig dilemma. Enerzijds pleiten liberalen voor vrijheid van meningsuiting. Het verbieden van complottheorieën zou je kunnen zien als een vorm van censuur. Anderzijds zorgen complottheorieën nu voor serieuze veiligheidsdreigingen en hebben ze een ondermijnend effect ten aanzien van de democratie. Binnen het liberale spectrum kan hier dus verschillend over worden gedacht. Het is in ieder geval wel wenselijk dat er veel meer transparantie komt rond de aanbevelingsalgoritmen van deze socialemediabedrijven, aangezien deze de belangrijkste drijfveer zijn achter de verspreiding van complottheorieën.

Tot slot zien we dat complotdenken vaak het resultaat is van een onderliggend anti-overheidssentiment (Murphy e.a. 2022, 46). Indien de overheid het ontstaan van dergelijke theorieën wil voorkomen, zal zij zich betrouwbaarder moeten opstellen. Volgens liberalen is transparantie bij de overheid noodzakelijk om machtsmisbruik te voorkomen. Wanneer we bijvoorbeeld kijken naar de rampen in de Bijlmer en Enschede, zien we dat het gebrek aan duidelijkheid en openheid (mogelijk terechte) vermoedens creëerde dat er sprake was van een doofpotaffaire. Uit deze algehele schimmigheid kunnen vervolgens extremere theorieën voortkomen, zoals het idee dat er in Enschede zelfs landmijnen opgeslagen zouden liggen. Het Nederlandse vertrouwen in de overheid is momenteel erg laag (Het Parool 2021). Zaken als de toeslagenaffaire, coronacrisis, lange formatietijd en het stikstofdossier hebben voor veel onvrede

in de maatschappij gezorgd. Tel daarbij op dat dit sentiment doelbewust gevoed wordt door zowel financiële als politieke ‘complotprofiteurs’ en het wordt duidelijk dat de overheid daar voor een enorme uitdaging staat. Wil de overheid ooit de geest van het complotdenken weer terug in de fles krijgen, zal zij de komende jaren ervoor moeten zorgen dat ze het vertrouwen van de burger terug weet te winnen.

drs. W.J. Derksen is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting en eindredacteur van Liberale Reflecties.

Literatuurlijst

- ‘Kabinet weigert complotdenker Icke toegang tot Nederland’, NOS, 3 november 2022, URL: <https://nos.nl/artikel/2450948-kabinet-weigert-complotdenker-icke-toegang-tot-nederland>.
- ‘Minder dan 30 procent Nederlanders heeft veel vertrouwen in overheid’, *Het Parool*, 1 november 2021.
- ‘Na schadevergoeding van één miljard, nu 472 miljoen dollar boete voor complotdenker Alex Jones’, *Algemeen Dagblad*, 11 november 2022.
- ‘Tweede Kamer wil onafhankelijk onderzoek vuurwerkkramp Enschede’, NOS, 29 juni 2021, URL: <https://nos.nl/artikel/2387268-tweede-kamer-wil-onafhankelijk-onderzoek-vuurwerkkramp-enschede>.
- Akinci, O., ‘Een satanistisch pedonetwerk in Bodegraven? Waarom mensen zo gevoelig zijn voor dubieuze theorieën’, *Trouw*, 26 februari 2021.

-
- Birchall, C., Knight, P., 'Do your own research: conspiracy theories and the internet', *Social Research*, 2022, nr. 3, pp. 579-605.
 - Bolhuis, T., Van Gemert, S., 'Deze 5 onwaarheden vertelde Thierry Baudet over het coronavirus', *EenVandaag*, 11 januari 2021, URL: <https://eenvandaag.avrotros.nl/item/deze-5-onwaarheden-vertelde-thierry-baudet-over-het-coronavirus/>.
 - Van Buuren, J., *Doelwit Den Haag? Complotconstructies en systeemhaat in Nederland 2000-2014*, proefschrift aan de Universiteit Leiden, Leiden, 2016.
 - Cardone, N., 'Mysterie blijft na 30 jaar 'Bijlmer-ramp' in Amsterdam', *VRT NWS*, 4 oktober 2022, URL <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2022/10/04/30-jaar-na-de-bijlmerramp-docu-serie-over-een-van-de-zwaarste/>.
 - Hankel, A., 'Bijdrage Baudet over complottheorieën: 'Hij wil twijfel zaaien over alles'', *RTL Nieuws*, 22 september 2022, URL: <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/politiek/artikel/5334934/thierry-baudet-sigrid-kaag-complot-complottheorie-algemene>.
 - Den Hartog, T., 'Baudet gooit schroom van zich af en verklaart zich complotaanhanger', *Algemeen Dagblad*, 18 oktober 2022.
 - Hulsen, S., 'Twitter hoeft complottheorie over misbruik Bodegraven niet te wissen', *RTL Nieuws*, 4 oktober 2022, URL: <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/5337355/twitter-hoeft-complottheorie-over-satanistisch-misbruik-niet-te>.
 - Jonk, E., 'Verpleegster: zelfs op sterfbed zeggen patiënten dat coronavirus niet bestaat', *Metro*, 19 november 2020, URL: <https://www.metronieuws.nl/in-het-nieuws/buitenland/2020/11/verpleegster-zelfs-op-sterfbed-zeggen-patienten-dat-coronavirus-niet-bestaat/>.
 - Kreuwel, L., 'Bewoner Frits Pril reed na de vuurwerkcramp door de hekken heen: "Ik had het niet gepland"', *RTV Oost*, 12 mei 2020, URL: <https://www.rtvooost.nl/nieuws/330304/bewoner-frits-pril-reed-na-de-vuurwerkcramp-door-de-hekken-heen-ik-had-het-niet-gepland>.
 - Lavin, T., 'QAnon, blood libel, and the Satanic Panic', *The New Republic*, 29 september 2020, URL: <https://newrepublic.com/article/159529/qanon-blood-libel-satanic-panic>.
 - Van der List, G.A., 'Karl Popper', in: P.B. Cliteur, G.A. van der List red., *Filosofen van het hedendaags liberalisme*, Kampen, 1990.
 - Meijer, T. (voorzitter), *Een beladen vlucht: eindrapport Bijlmer enquête*, Den Haag, 1999.
 - Mulder, F., 'Dit is één grote doofpotaffaire', *De Groene Amsterdammer*, 2019, nr. 24., URL: <https://www.groene.nl/artikel/dit-is-een-grote-doofpot-affaire>.
 - Murphy, K., McCarthy, M., Sargeant, E., Williamson, H., 'COVID-19 conspiracies, trust in authorities, and duty to comply with social distancing restrictions', *International Criminology*, 2022, nr. 2, pp. 44-58.
 - Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid, 'Dreigingsbeeld NCTV: dreiging in en tegen Nederland veelzijdiger en meer diffuus', 7 november 2022, URL: <https://www.nctv.nl/actueel/nieuws/2022/11/07/dreigingsbeeld-nctv-dreiging-in-en-tegen-nederland-veelzijdiger-en-meer-diffuus>.
 - NPO Radio 1, 'Baudet snapt ophef om 'homeopatische verdunning' niet', 17 maart 2017, URL: <https://www.nporadio1.nl/fragmenten/dit-is-de-dag/419075af-6edd-42a5-a6c8-2b00bd-949d6d/2017-03-17-baudet-snapt-ophef-om-homeopatische-verdunning-niet>.
 - Osinga, F., Derksen, W.J., De Bel, T., Broeders, D., Ducheine, P., Janssen, M., Klous, S., Prins, R.,

Digitalisering en liberale kernwaarden. Vrijheid door grenzen te stellen in de digitale wereld, rapport van de Prof. mr. B.M. TeldersStichting, Den Haag, 2022.

- Palm, T., 'Welke lessen we nog steeds kunnen trekken uit de moord op de gebroeders De Witt', *Trouw*, 20 augustus 2022.
- Pauw in Panama, 'Pim Fortuyn 2002-05-24', *YouTube*, URL: https://www.youtube.com/watch?v=Xbm05YqwBGY&t=888s&ab_channel=GeschiedenisVanNL.
- Plasman Advocaten, 'Mogelijk militaire explosieven bij Fireworks', 19 oktober 2005, URL: <https://plasmanadvocaten.com/nieuws/mogelijk-militaire-explosieven-bij-fireworks>.
- Van Prooijen, J.W., Douglas, K.M., 'Conspiracy theories as part of history: the role of societal crisis situations', *Memory Studies*, 2017, nr. 3, pp. 323-333.
- ThePostOnline, 'Baudet: '9/11 was een false flag operatie!', *YouTube*, 3 februari 2022, URL: https://www.youtube.com/watch?v=h5qenY0WiE4&ab_channel=ThePostOnlineTPO.

www.youtube.com/watch?v=h5qenY0WiE4&ab_channel=ThePostOnlineTPO.

- Trompert, S., 'Onbewezen, ontkracht, maar onrendabel? Het verdienmodel van complottheoretici', *RTL Nieuws*, 9 oktober 2020, URL: <https://www.rtlnieuws.nl/economie/life/artikel/5189115/verdienmodel-complottheorie-geld-verdienen-viruswaarheid-5g>.
- Van der Waals, K., 'Mode, reisjes en 'de waarheid': de influencers die complottheorieën verspreiden via Instagram', *de Volkskrant*, 3 juli 2020.
- Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, 'HJ Schoo-lezing door Dilan Yeşilgöz-Zegerius', URL: <https://www.vvd.nl/hj-schoo-lezing-door-dilan-yesilgoz-zegerius/>.

1. Neem bijvoorbeeld de verschillende theorieën rond de Amerikaanse Central Intelligence Agency (CIA). Veel vermeende operaties bleken naderhand daadwerkelijk te hebben plaatsgevonden, van betrokkenheid bij buitenlandse coups tot het uitvoeren van experimenten op het gebied van hersenspoeling.

Complottheorieën

De lokroep van complottheorieën

door Jelle van Buuren

Complotdenken werd lang gezien als de wat merkwaardige hobby van mensen in de marge van de samenleving. Sinds de coronacrisis is dat standpunt niet langer houdbaar. Een grote verscheidenheid aan complottheorieën stak de kop op en resoneerde in alle lagen van de bevolking. Dat roept de vraag op wat de aantrekkingskracht is van complottheorieën.

Met de uitbraak van de coronapandemie stak er nog een virus de kop op: complottheorieën tierden welig en verspreidden zich in sneltreinvaart onder de bevolking. Complottheorieën zijn niet nieuw, maar leken lange tijd slechts een marginaal bestaan

te leiden in Nederland. Een aantal malen eerder werd Nederland overigens wel geconfronteerd met hardnekkige complottheorieën. De moord op Pim Fortuyn in 2002 leidde tot verschillende complottheorieën, variërend van de suggestie dat de (linkse) elite in het geheim verantwoordelijk was, tot het militair-industriële complex dat van Fortuyn af wilde omdat hij tegen de aanschaf van de JSF was. Ook rond de oud-topambtenaar van Justitie Joris Demmink deden jarenlang de wildste complottheorieën de ronde, waarin pedoseksuele netwerken van de elite kinderen zouden ontvoeren, misbruiken en martelen – een vroege poldervariant op de QAnon-complottheorie van

de afgelopen jaren. De komst van migranten en vluchtelingen midden jaren 90 leidde ook tot complotbeschuldigingen. Onder de noemer 'Eurabia' werd gesuggereerd dat de elite doelbewust mensen van buitenlandse komaf naar Europa haalde om het continent zo te islamiseren – een complottheorie die nu onder het vaandel van 'omvolking' nog steeds circuleert (Van Buuren 2016).

De huidige *mainstreaming* van complotdenken maakt het noodzakelijk om te begrijpen wat de kennelijke aantrekkingskracht is van complottheorieën. Complotdenkers wegzetten als wappies, als domme, slecht geïnformeerde en gevaarlijke mensen waar zeer waarschijnlijk een steekje bij los zit, is daarbij weinig behulpzaam. Overigens is en blijft het woord 'complottheorie' of 'complotdenker' omstreden, hoe genuanceerd de definitie ook is. Dat komt vooral door de pejoratieve (negatieve) connotatie die aan het begrip kleeft. 'Complotdenkers' zullen zichzelf niet snel als zodanig definiëren. Ze zien zichzelf als 'kritische denkers' of 'vrijdenkers' met culturele idealen over autonomie en rebellie tegen het systeem (Harambam & Aupers 2017, 144). In dit artikel verstaan we onder complottheorieën 'constructies die een als onrechtvaardig of onverdraaglijk ervaren individuele of maatschappelijke situatie of ontwikkeling verklaren door deze situatie voor te stellen als het doelbewuste resultaat van een groep mensen die in het geheim samenwerkt met kwade bedoelingen' (Birchall 2006, 34). Of een complottheorie empirisch klopt of niet laten we buiten beschouwing. Het is per definitie lastig om de grens te trekken tussen

een complottheorie en een kritische analyse van gebeurtenissen en machtsverhoudingen waarin geconstateerd wordt dat politieke en economische belangengroepen alles in het werk stellen om hun belangen veilig te stellen.

In de wetenschap zijn verschillende verklaringen voorhanden die de aantrekkingskracht van complottheorieën kunnen verklaren: epistemologisch, existentieel en sociaal.

Strijd om de waarheid

De in de inleiding genoemde voorbeelden laten zien dat ingrijpende gebeurtenissen of maatschappelijk controversiële thema's voeding bieden aan complottheorieën. Grote gebeurtenissen vragen om grote verklaringen, met een duidelijke schuldige, een causaal verband en een heldere scheidslijn tussen goed en fout. Complottheorieën zijn een vorm van complexiteitsreductie, hoe uitgebreid en ingewikkeld de theorieën zelf ook soms kunnen zijn. In de wetenschap wordt dit de epistemologische (kennistheoretische) functie van complottheorieën genoemd: het 'kenbaar' maken van een complexe, verwarrende en dynamische werkelijkheid. Het komt tegemoet aan de zeer menselijke behoefte om controle (of op zijn minst de illusie van controle) en invloed te willen hebben op het eigen leven: niet slechts de speelbal te zijn van ongrijpbare krachten en machten die zich ver boven het eigen hoofd afspelen.

In en met complottheorieën vindt ook altijd een slag plaats over de epistemologische regulering in een samenleving: wie bepaalt wat valide kennis is, wie bepaalt wat 'waar'

is, wie krijgt het stempel ‘deskundig’ mee en wie mag als gezaghebbende autoriteit uitspraken doen over hoe de werkelijkheid in elkaar steekt. Elke historische periode kent een eigen epistemologisch regime, een ‘waarheidsregime’. Eeuwen geleden kwam de onverbiddelijke en onveranderlijke waarheid uit de Bijbel en golden religieuze geleerden als de legitieme waarheidszeggers – tot onder meer de wetenschap aan dat regime begon te knagen en stapsgewijs een nieuw epistemologisch regime vorm kreeg, nu met wetenschappers als de producenten van valide kennis, feiten en verklaringen. De ongemakkelijke boodschap is dat waarheidsregimes nooit volledig stabiel zijn en terecht kunnen worden bekritiseerd en uitgedaagd, ook vandaag de dag. In en met complotconstructies vindt (ook) een ideologisch en politiek geladen strijd plaats over de betrouwbaarheid en legitimiteit van politieke en sociale instituties en over de vraag wie bepaalt wat geldige kennis en waarheid is (Van Buuren 2016, 40).

Zingeving

Naast de epistemologische functie van complottheorieën wordt in de literatuur ook een existentiële functie benoemd die de aantrekkingskracht van complottheorieën verklaart. Daarbij gaat het wezenlijk om betekenisgeving, zingeving en identiteitsvraagstukken: hoe zit de wereld in elkaar en wat is mijn rol en positie daarin? Het is het meest zichtbaar in de vervlechting tussen complotdenken en spiritualiteit: ‘*conspirituality*’ (Ward & Voas 2011). De populariteit van allerlei vormen van spiritualiteit, alternatieve gezondheidsproducten en alternatieve levensstijlen is (deels)

een reactie op een seculiere, moreel lege consumptiesamenleving waarin het leven geen diepere zin of betekenis meer heeft. ‘Wakker worden’ is de (quasi) religieuze strijdkreet waarmee wordt aangegeven dat een andere waarheid en werkelijkheid is gevonden.

In *conspirituality* zien we ook epistemologische kritiek terug: er bestaat een geheel ander idee over wat relevante en valide kennis is en hoe toegang tot deze kennis wordt verkregen. Kennis wordt geacht in het universum aanwezig te zijn en een eeuwige waarheid te vertegenwoordigen; de kunst is toegang tot deze kennis te krijgen. Het eigen gevoel is daarbij leidend. Ook de waarheid is geïndividualiseerd. Epistemologie is vervangen door *I*-pistemologie: kennis afkomstig van officiële instituties en deskundigen wordt gewantrouwd en vervangen door de waarheid die voortkomt uit individuele ervaringen, opinies en gevoel. Het ‘zelf’ als bron en scheidsrechter van de waarheid: ‘*The truth is in here*’ (Van Zoonen 2012, 57).

Tegenover de harde, dystopische taal van de komende dictatuur die in complottheorieën vervat zit, staat een zachtere taal met als centrale begrippen liefde, hoop, verbinding, vrede, geweldloosheid, verlichting en groei. De netwerkorganisatie Samen voor Nederland die een centrale rol speelde in de coronaprotesten, ziet bijvoorbeeld een “enorme manifestatie van harten gaande om de kwade machten te verdrijven door het onoverwinbaar licht van liefde en verbinding” (Samen voor Nederland 2022).

Overigens raken ook traditionele religies verknoopt met complottheorieën. Christelijke eindtijdprofeten met een boodschap over de coronapandemie en het bijbehorende vaccin als bewijs van de aanstaande komst van de antichrist kregen er een nieuw publiek bij. Dominee Henk Fonteijn constateerde – in een kritisch commentaar op de omhelzing van complottheorieën door een deel van christelijk Nederland – verbaasd een toeloop van mensen van wie hij “nooit had gemerkt dat ze zich actief op het christelijk erf bewogen” en die hem vertelden hoe blij verrast ze waren dat ze “zelfs in de kerk” bondgenoten bleken te hebben (Fonteijn 2021).

Gemeenschapsvorming

Ten slotte is er ook een sociaal aspect dat de aantrekkingskracht van complottheorieën verklaart: de behoefte bij een groep gelijkgestemden te horen, een veilige omgeving waarin ideeën kunnen worden uitgewisseld die door mensen buiten de complotmilieu als gevaarlijke onzin worden afgedaan. Complotdenkers noemen zichzelf ‘compleetdenkers’, ‘waarheidszoekers’, ‘kinderen van het licht’ of ‘de laatste verzetsstrijders’. Stuk voor stuk positieve identiteiten, die een lichte vorm van superioriteit reflecteren, het idee tot een voorhoede te behoren.

Waarheidsverval

De *mainstreaming* van complotdenken kan niet los gezien worden van de *perfect storm* die de coronacrisis vormde. Het idee dat vrijwel de gehele wereld in *lockdown* ging vanwege een virus dat op een lokale markt van dier op mens was overgesprongen – wat

overigens nog steeds onomstotelijk vaststaat – tarte het voorstellingsvermogen. De ongekende ingrepen in de individuele vrijheden – bezoekverboden, afstandsgeboden, beperkte visite aan huis, samscholingsverboden, demonstratieverboden, avondklok, gesloten scholen en winkels – die grotendeels op basis van nooddecreten werden doorgevoerd, tastten vanzelfsprekende routines en zekerheden aan die on-aantastbaar leken in vreedstijd. Wat eerder misschien nog een abstract complotidee leek – de parlementaire democratie als niet meer dan een bordkartonnen decor waarachter machtige actoren aan de touwtjes trekken en een eigen agenda doorvoeren – werd daarmee veel concreter en voorstelbaarder.

Maar daaronder spelen ook structurele veranderingen een rol. Kavanagh en Rich (2018) ontwaren vier samenhangende trends die leiden tot ‘*truth decay*’. Er is toenemende onenigheid over feiten en de analytische interpretatie van feiten en data. Daar zijn ontwikkelingen binnen de wetenschap zelf mede debet aan. Het postmoderne deconstrueren van alle grote verhalen, stabiele definities en eeuwige waarheden leidde tot het idee dat objectieve wetenschappelijke feiten niet bestaan en alle kennis relatief, partijdig en daarmee betwistbaar is. Wetenschap is ook maar een mening.

Daarnaast vervaagt de scheidslijn tussen opinie en feit in toenemende mate, deels aangejaagd door de dominantie van ‘infotainment’ en de opkomst van een sociale media-ecologie die een 24-uurs stroom

aan nieuwsberichten, emoties, meningen, schandalen, sensatienieuws en reclame rondpompt. Desinformatie wordt soms bewust ingezet om onzekerheid te creëren over wetenschappelijke feiten en elk idee van objectieve kennis te ondergraven (CDHC 2020; 2021). Opinies en persoonlijke ervaringen zijn bovendien belangrijker geworden in oordeelsvorming dan feiten.

Ten slotte is het vertrouwen in voorheen gerespecteerde bronnen van feitelijke informatie gedaald. In de Edelman Trust Barometer wordt geconstateerd dat traditionele maatschappelijke leiders zoals overheden, media en het bedrijfsleven in diskrediet zijn geraakt. Vertrouwen, ooit institutioneel en maatschappelijk verankerd, is nu lokaal, versplinterd en gepersonaliseerd.

Sommige wetenschappers zien het post-waarheidstijdperk als de onvermijdelijke uitkomst van een grotere 'epistemische democratie', mogelijk gemaakt doordat het publiek meer toegang kreeg tot zowel informatiebronnen als instrumenten van kennisproductie. De oude epistemische (kennisbron) hiërarchieën zijn stapje voor stapje ontmanteld en dat is niet per definitie slecht of verontrustend. Er is wel behoefte aan nieuwe creatieve mechanismen om leken en deskundigen met elkaar in gesprek te laten komen en blijven. Zo bepleitte Harambam (2021) onlangs de instelling van 'deliberative citizen knowledge platforms' waarin deskundigen en leken gezamenlijk de kwaliteit van kennis en informatie bediscussiëren. "Zulke representatieve organen zullen meer legitimiteit

en epistemische diversiteit genieten om om te gaan met complottheorieën en het grote maatschappelijke conflict over waarheid en kennis dat ze representeren." Andere wetenschappers zijn vooral bezorgd en spreken over 'epistemologische populisme', waarin ideeën als de 'wisdom of the crowd' ertoe leiden dat lekenkennis belangrijker wordt gevonden dan kennis geproduceerd door deskundigen. Volgens Numerato e.a. (2019) loopt dit makkelijk over in complotdenken waarbij de overtuiging postvat dat de gewone mensen worden misleid door 'de' elite.

Onder de streep leidt het tot een situatie waarin het voor iedereen moeilijker is geworden om een oordeel te vormen over de betrouwbaarheid van informatie en bronnen en door het complexe informatieveld te navigeren. Dat individuen worstelen met de vraag wat nog de waarheid is en wie te vertrouwen is dus niet gek, maar voorstelbaar. Dat individuen een andere relatie hebben met kennis en waarheid is niet vreemd, maar wijst op het bestaan van divergerende waarheidsregimes binnen de samenleving.

Wantrouwen

Complottheorieën floreren op een voedingsbodem van wantrouwen. Historische ervaringen zijn daar soms debet aan (Davis e.a. 2018, 1000). De ervaring van de Afro-Amerikaanse gemeenschap in de Verenigde Staten met onethische medische experimenten, zoals het Tuskegee-syfilisexperiment, verklaart deels waarom de zwarte bevolking het destijds een geloofwaardig idee vond dat het Hiv-virus door de regering was gefabriceerd

om hen uit te roeien en leidt tot de dag van vandaag tot wantrouwen over vaccins.¹ Vergelijkbare voorbeelden van medische experimenten op minderwaardig geachte minderheidsgroeperingen, wantoestanden in kindertehuizen of seksueel misbruik in religieuze instellingen die lange tijd werden ontkend en in de doofpot gestopt, zijn in veel landen te vinden. Complottheorieën die nu van de hand worden gewezen, kunnen later geïnterpreteerd worden als *'paranoia within reason'* (Marcus 1999, 7): onder bepaalde sociale en politieke omstandigheden is een flinke dosis paranoia daarmee niet alleen niet irrationeel, maar zelfs de meest rationele reactie die mogelijk is.

Dat sluit aan bij het idee van complottheorieën als gecodeerde sociale kritieken waar met alternatieve woorden en concepten de waarden van autonomie, individualiteit, vrijheid en identiteit worden gearticuleerd. Het dystopische element in veel complottheorieën vormt een waarschuwing voor potentiële bedreigingen van deze waarden door te wijzen op het gevaar van geheime krachten die de burger proberen te manipuleren en te controleren. Onderzoek laat bovendien zien dat complottheorieën over de overheid en de instituties die zij representeren wordt aangewakkerd door *'system identity threat'*: de perceptie dat fundamentele waarden die de samenleving definiëren onder druk staan door sociale verandering (Federico e.a. 2018). Complottheorieën kunnen in die zin opgevat worden als symptomen van onderliggende sociale spanningen die dringend om een oplossing vragen (Farinelli 2021, 9). Het zijn de kanaries in de kolenmijn die duiden

op fundamentele problemen met de geloofwaardigheid en legitimiteit van post-politieke constellaties (Van Buuren 2016, 269).

Weerbare democratie

Vanuit een liberaal perspectief bezien werpen complottheorieën een aantal taaie dilemma's op. Een fundament van de vrije samenleving is de vrijheid van meningsuiting. Het staat eenieder vrij om te denken wat hij of zij wil, ook als dat gaat om vreemde, buitenissige, confronterende of schurende ideeën. De grens wordt pas bereikt als er sprake is van racisme, antisemitisme, intimidatie, bedreiging, opruiing of oproepen tot geweld. De overheid mag geen gedachtepolitie worden die bepaalt wat wel en niet gedacht en gezegd mag worden. Ook is het niet aan de overheid om te bepalen wat 'waar' is of niet, wat valide informatie is en wat desinformatie. Het willen inperken of verbieden van het verspreiden van complottheorieën is daarmee geen begaanbare weg.

Een tweede dilemma ligt op economisch vlak. Verspreiding van complottheorieën is soms bovenal een verdienmodel. Het is de vraag of het liberalisme een kader kan of wil bieden om grenzen te stellen aan ondernemerschap, dat geen wetten breekt, maar vanuit democratisch of normatief oogpunt discutabel opereert. Dat geldt uiteraard ook voor de positie van de grote mediaplatforms. Is het vanuit liberaal oogpunt acceptabel om van mediaplatforms te eisen dat ze paal en perk stellen aan de verspreiding van complottheorieën, desinformatie of *fake news*? Is het legitiem om de grenzen van de vrijheid van meningsuiting te privatiseren, of is hier de grens bereikt van

wat liberalen aan de markt willen overlaten?

Het grootste dilemma – maar dat geldt voor elke politieke stroming – is de vraag hoe het gestaag uithollen van de instituties door hardnekkige complottheorieën gekeerd kan worden. Complotbeschuldigingen tegen de instituties kunnen de liberale democratie op drie manieren schaden: burgers worden doelbewust gedesoriënteerd door een alternatieve realiteit te construeren; parlementaire politieke oppositie wordt gedelegeitmeerd door het als ‘nep’ weg te zetten; en het kleineert kennisproducerende deskundigen en instituties (Muirhead & Rosenblum 2022). De uitholling komt niet alleen van buiten, maar vindt inmiddels ook binnen de parlementaire arena plaats, bovenal door politieke partijen als Groep van Haga/Belang van Nederland en Forum voor Democratie. Daarmee valt de omgang met complottheorieën te plaatsen binnen het bredere debat over de weerbare democratie, dat nu in Nederland op stoom begint te komen. Het wordt spannend om te zien hoe liberale partijen zich in dit principiële en fundamentele debat gaan positioneren.

Tegelijkertijd ligt er een essentiële taak voor alle politieke partijen en stromingen: het structureel herstellen en versterken van het vertrouwen in de instituties voor zo veel mogelijk burgers. Ook als dat een soms pijnlijke zelfreflectie betekent op (ideologische) keuzes uit het verleden, de gangbare parlementaire en partijpolitieke praktijken en het formuleren van heldere politieke visies op de toekomst. Maar dat zou eigenlijk een vanzelfsprekende en permanente opdracht moeten zijn voor elke democratische

politieke partij, ook als er geen complotdenker in velden of wegen te ontwaren valt.

Jelle van Buuren is universitair docent verbonden aan het Institute of Security and Global Affairs van de Universiteit Leiden.

Literatuurlijst

- Birchall, C., *Knowledge Goes Pop: From Conspiracy Theory to Gossip*, Londen, 2006.
- Van Buuren, J., *Doelwit Den Haag? Complotconstructies en systeemhaat in Nederland 2000-2014*, proefschrift aan de Universiteit Leiden, Leiden, 2016.
- Center for Countering Digital Hate, *The Anti-Vaxx Playbook*, Londen, 2020.
- Center for Countering Digital Hate, *The Disinformation Dozen*, Londen, 2021.
- Davis, J., Wetherell, G., Henry, P.J., ‘Social devaluation of African Americans and race-related conspiracy theories’, *European Journal of Social Psychology*, 2018, vol. 48, pp. 999-1010.
- Farinelli, F., *Conspiracy Theories and Right-Wing Extremism – Insights and Recommendations for P/CVE*, Luxemburg, 2021.
- Federico, C.M., Williams, A.L., Vitriol, J.A., ‘The role of system identity threat in conspiracy theory endorsement’, *European Journal of Social Psychology*, 2018, nr. 7, pp. 927-938.

-
- Fonteijn, H., 'Dominee Paul Visser, The Great Reset en zijn veelbesproken eindtijdpreek', *Cvandaag*, 25 oktober 2021, URL: <https://cvandaag.nl/87892-dominee-paul-visser-the-great-reset-en-zijn-veel-besproken-eindtijdpreek?viacip=true>.
 - Harambam, J., 'Against modernist illusions: why we need more democratic and constructivist alternatives to debunking conspiracy theories', *Journal for Cultural Research*, 2021, nr. 1, pp. 104-122.
 - Harambam, J., Aupers, S., 'Ik ben geen complotdenker - Relationale identificaties in het Nederlandse complotdenkersmilieu', *Sociologie*, 2017, nr. 2-3, pp. 133-163.
 - Kavanagh, J., Rich, M.D., *Truth Decay. An Initial Exploration of the Diminishing Role of Facts and Analysis in American Public Life*, Santa Monica, 2018.
 - Marcus, G.E., *Paranoia within Reason. A Casebook on Conspiracy as Explanation*, Chicago, 1999.
 - Muirhead, R., Rosenblum, N.L., 'The Path from Conspiracy to Ungoverning', *Social Research: An International Quarterly*, 2022, nr. 3, pp. 501-524.
 - Numerato, D., Vochocová, L., Štětka, V., 'The vaccination debate in the "post-truth" era: social media as sites of multi-layered reflexivity', *Sociology of Health and Illness*, 2019, nr. 1, pp. 82-97.
 - Samen voor Nederland, 'Het licht komt op in Nederland', 9 januari 2022, URL: <https://samenvoornederland.com/2022/01/09/het-licht-komt-op-in-nederland/>.
 - Ward, C., Voas, D., 'The Emergence of Conspiratorship', *Journal of Contemporary Religion*, 2011, nr. 1, pp. 103-121.
 - Van Zoonen, L., 'I-Pistemology: Changing truth claims in popular and political culture', *European Journal of Communication*, 2012, nr. 1, pp. 56-67.
-
1. In het Tuskegee-syfilisonderzoek dat startte in 1932, werden 600 arme, zwarte Amerikanen, buiten hun weten gebruikt als proefpersonen om te bezien hoe syfilis zich ontwikkelde en met welke gevolgen. Ze kregen doelbewust geen medicijnen toegediend. Het onderzoek liep tot 1972, toen de *Washington Post* het experiment onthulde. President Clinton bood in 1997 excuses aan voor het 'moreel foute en racistische' onderzoek.

Gezondheidszorg in Nederland: kiezen én delen

door Herre Kingma

Met de invoering van de stelselwijziging in 2006 is een krachtige impuls gegeven aan de liberalisering van de zorg. De verwachting was dat de ‘markt’ de problemen van schaarste zou kunnen beperken en de kostenstijging door concurrentie zou beteugelen. De schaarste houdt aan en de kosten stijgen door. Het doet de vraag rijzen hoe liberaal zorgbeleid onder die omstandigheden kan zijn of blijven. Kan een vrije keuze voor arts, instelling en type zorg samengaan met beperkingen door groeiende personele en financiële schaarste in een sterk gereguleerd zorgstelsel? De zorg is meer vraaggestuurd geworden en daarbij past een in opzet indivi-

duële ‘particuliere’ verzekering met een voor allen min of meer gelijke basispremie. Door fiscale inkomensafhankelijke bijdragen en op grote schaal verleende premietoelagen heeft dit arrangement materieel een overwegend collectieve vorm gekregen. Dit artikel gaat over de vraag hoeveel markt zorg, die ‘voldoet aan de gerechtvaardigde vraag’, eigenlijk aankan? Welke zorg is absoluut noodzakelijk en dient voor allen beschikbaar te zijn, de *needs*, en financieren we collectief? Welke zorg behoort tot de niet absoluut noodzakelijke behoeften, de *demands*, en zouden we individueel, ‘particulier’ moeten financieren? Die scheiding is onduidelijk en zou scherper gemaakt moeten worden. Medisch

specialisten verklaren in de media dat soms tot tientallen procenten van hun zorg niet essentieel is, dan wel even goed door de huisarts kan worden verleend, of zelfs dat niet nodig is (Op1 2022; Van Lonkhuyzen 2022).

Gezondheidszorg behoort met onder andere onderwijs tot de ‘*merit goods*’ van onze samenleving, die weliswaar gericht op het individu, uiteindelijk de hele maatschappij aangaat (Mendoza 2011). Zorg wordt vanouds verleend in een persoonlijke en vertrouwelijke relatie van (para)medicus/verpleegkundige en patiënt/cliënt. Deze één op één relatie is langzamerhand overgegaan in een driehoeksverhouding, waarin een derde partij, de zorgverzekeraars, gereguleerd door de Nederlandse Zorgautoriteit (NZa) en Zorginstituut Nederland (ZINL), in belangrijke mate bepalen wat wel en niet tot de zorg en aanspraken daarop behoort. Daarmee hebben zij in het laatste kwart van de 20e eeuw in toenemende mate invloed gekregen op de relatie arts-patiënt in termen van welke zorg passend is en duurzaam betaalbaar mag worden verstrekt. Dat alles naast de vraag wat de burger wenst aan zorg, wat hij daarin van de gemeenschap mag verwachten en wat hij bereid is zelf te betalen. Zorg is een heus product geworden met een bepaalde prijs en kwaliteit, al is de relatie daartussen geen vast gegeven.

De vraag naar zorg blijft groeien en drukt steeds zwaarder op het totaal van de collectieve uitgaven: in 2023 geprojecteerd boven de 100 miljard, een verdubbeling in de laatste 25 jaar. Dat vraagt om bezinning en

beheersing. De markt kan daar zeker een rol spelen, maar raakt overspannen bij de oneindige vraag naar zorg en achterblijvende beschikbaarheid. Regie, regulering en samenwerking is daarom onmisbaar. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) heeft in september 2021 een fundamentele beschouwing gepubliceerd, waarin financiële, maatschappelijke en personele houdbaarheid op de lange termijn centraal staan, onder de titel *Kiezen voor houdbare zorg*. In september 2022 hebben de bewindspersonen van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) een akkoord bereikt met de zorgpartijen – met uitzondering van de huisartsen – hoe vraag en zorgvolume op de korte termijn te beheersen met focus op kwaliteit. Dit artikel sluit af met liberale reflecties op de visie van de WRR op de zorg voor de komende generatie en de koers die VWS met het Integraal Zorgakkoord (IZA) kiest voor de lopende kabinetsperiode (Rijksoverheid 2022).

Individu en collectief, kiezen maar ook delen

In de gezondheidszorg is er altijd een verbinding van de individuele patiënt met zijn omgeving, van het kleinste collectief van het gezin, tot in de meest ruime zin de samenleving als geheel. Met op de achtergrond een overheid, die volgens artikel 22 van de Grondwet verplicht is maatregelen te treffen ter bevordering van de volksgezondheid. Alle reden voor de staat er via de NZa op toe te zien dat er voldoende zorg wordt aangeboden, respectievelijk instellingen en zorgprofessionals in voldoende mate worden gecontracteerd

door de zorgverzekeraars. De NZa ziet op dit proces toe als ‘marktmeester’, regulator, en de Inspectie voor de Gezondheidszorg en Jeugd (IGJ) als ‘keurmeester’, opdat de zorg voldoende, betaalbaar, veilig en van voldoende kwaliteit wordt geleverd. Wettelijk is daarin een grote eigen verantwoordelijkheid weggelegd voor instellingen (via de *Kwaliteitswet*) en individuele professionals (via de *Wet BIG*) om zorg verantwoord en veilig te leveren.

De omvang van de in het basispakket verzekerde zorg is ruimhartig te noemen. Dat klinkt solidair, maar een bijna onbeperkte omvang bedreigt uiteindelijk de keuzevrijheid van de patiënt door de achterblijvende beschikbaarheid van zorg. Er zijn grenzen aan solidariteit en er zullen dus limieten, beperkingen en voorwaarden aan de geboden zorg moeten worden gesteld, willen we onze zorgvoorzieningen in financieel en personeel opzicht houdbaar en voor allen toegankelijk houden. Of zorg ook wordt geleverd, is afhankelijk van noodzakelijkheid en helaas ook beschikbaarheid. Vrije artskeuze is dus niet synoniem met vrije, laat staan gegarandeerde toegang tot zorg. Zorg dient bovendien, geformuleerd in beleidsjargon, ‘passend’ te zijn. Passende zorg is gebaseerd op wetenschappelijk bewijs, doelmatig en efficiënt georganiseerd en omvat ook een sociaal-economische en maatschappelijke component: is deze voor allen die haar nodig hebben duurzaam beschikbaar en draagt deze kosteneffectief bij aan herstel of verbetering van de patiënt en zijn vermogen weer deel te nemen aan de samenleving, het belangrijkste criterium van de trechter van Dunning (Kal-

jouw & Wijma 2021; Dunning e.a. 1991).

Van patiënt naar consument en weer terug?

Sinds de stelselwijziging via de *Zorgverzekeringswet* van 2006 is de gezondheidszorg in opzet minder aanbod- en meer vraaggericht geworden en de patiënt meer zorgconsument. Wie wens ik als dokter in de spreekkamer, aan mijn bed of operatietafel, naar welk ziekenhuis of instelling ga ik, welke behandeling wil ik wel of niet? Wezenskenmerk van onze gezondheidszorg was steeds de begin 20e eeuw door artsen afgedwongen vrije artskeuze. In het IZA wordt deze vrije keuze materieel afgegrensd door sterke sturing op levering van ‘passende zorg’ als voorwaarde voor het contracteren van zorgaanbieders. Alleen gecontracteerde zorg zal nog volledig vergoed worden. De keuze van de patiënt voor zijn dokter dient vrij te zijn, zo vinden velen, maar dat is niet wettelijk vastgelegd. De vrije artskeuze ligt besloten in het zelfbeschikkingsrecht, betoogt Bastiaan Wallage (2022). De keuze mag vrij zijn, de crux is wat wel of niet verstrekt wordt, wat tot passende zorg behoort. Het klinkt logisch dat alleen passende zorg, ‘zorg, die werkt’, vergoed wordt, maar zo duidelijk is dat niet altijd vast te stellen. Sturen op passende zorg moet er bovendien toe leiden dat de praktijkvariatie afneemt op basis van de premisse dat uniforme, gelijke zorg tot gelijke en optimale uitkomsten zou leiden.

Ten slotte is er de gerechtvaardigde vraag of passende zorg voldoende rekening houdt met persoonlijke autonomie en eigen keuzes

die in kunnen gaan tegen de richtlijn. Zo is er bijvoorbeeld in het geval van de richtlijnen voor geboortezorg de vraag: mag een vrouw zelf bepalen waar en hoe zij wil bevallen (NRC 2018)? Vrije keuze of niet, de patiënt heeft ook een eigen verantwoordelijkheid voor zijn wel en wee. In een liberale visie past het bevorderen van die verantwoordelijkheid voor eigen gezondheid en welzijn, waarmee het gebruik van zorg mogelijk afneemt. Een grotere eigen bijdrage in de kosten, een eigen risico of de ooit al eens voorgestelde *no-claim* korting zou hierin bijdragend kunnen zijn en is buiten de zorg in de verzekeringswereld een algemeen aanvaard principe. De verstokte roker, drinker of obese patiënt zou zelf een aandeel kunnen leveren in de solidariteit door zijn best te doen ongezonde gewoontes actief af te leren. In de Nederlandse samenleving worden dergelijke voorstellen als hardvochtig en sociaal onrechtvaardig gezien en prompt van tafel geveegd. Maar van wie dure zorg ontvangt, mag – waar mogelijk en redelijk – enige wederkerigheid worden verwacht, te beginnen met serieuze poging tot een gezonder leven. Het raakt aan het liberale principe dat individuele vrijheid begrensd is waar deze die van de ander beperkt of schaadt (Mill 1860). Daarvan is sprake als er velen met vermijdbare risico's een onnodig groot beslag op de zorg leggen, waardoor de beschikbaarheid aan zorg voor anderen wordt beperkt.

15 jaar na de introductie van de marktwerking in de zorg neemt, na een pandemie van ongekende omvang, de roep om samenwerking, centralisatie en concentratie weer toe.

Zo trekt de overheid de regie weer meer naar zich toe. Op het terrein van de *public health* zijn daar zeer goede gronden voor, maar tegelijk raken ondernemerschap, concurrentie en marktwerking in cure en care uit de gratie. Er is een koor van critici, die deze economische benadering van de zorg altijd al als economisch pervers en verwerpelijk zagen en misprijzend aanduiden als neoliberal. Markt om de markt als politieke ideologie is onverstandig, maar evenzeer geldt dat voor het tegendeel, een dominante rol van de staat, met artsen in dienst van (staats)ziekenhuizen. Het is niet markt óf staat, maar markt én staat, waar deze nuttig zijn en werken, schrijft Marcel Canoy in een kritische beschouwing van de markt in de programma's van de laatste Tweede Kamerverkiezingen (Canoy 2021). Het wordt zaak op te letten dat het kind in deze beweging niet met het badwater wordt weggegooid.

In datzelfde refrein wordt vanuit uiteenlopende politieke achtergronden binnen en buiten het parlement opgeroepen om nu ook eindelijk en definitief het dienstverband voor in ziekenhuis werkende medisch specialisten in te voeren en daarmee een einde te maken aan de 'vrijgevestigde' of zelfstandige praktijkvoering. Het zou beter en goedkoper zijn, ook al spreekt een reeks artikelen en rapporten dat tegen of relativeert deze overtuiging, die binnen en buiten de politiek breed leeft (Kok e.a. 2010; Van 't Veld e.a. 2020; Centraal Planbureau 2015). Anderzijds mag ook het vrije beroep in de zorg niet ontsnappen aan kritische reflectie. Samenwerken in ziekenhuizen is te veel van

goede wil afhankelijk, toetredingsbelemmeringen houden jonge, duur opgeleide specialisten onnodig werkeloos thuis. De recente schandalen rond de inkoop en toepassing van dure *medical devices* halen de voorpagina's, maar marktwerking en vrije vestiging zijn daarin niet systematisch de oorzaak. Dat is het onvoldoende handhaven van absolute transparantie bij dergelijke activiteiten door ziekenhuisbestuurders. Die eis mag worden gesteld aan iedere werknemer, maar ook aan eenieder die onder het dak van een ander een zelfstandige onderneming drijft.

Waar 'de markt' voor ziekenhuizen en verpleeghuizen maar beperkt heeft gewerkt, noodzakelijke samenwerking in de weg staat en daarmee ongewenst grote fusies bevordert, kunnen markt en concurrentie voor privéklinieken en zelfstandige behandelcentra (ZBC's) wel degelijk goed werken. Daar wordt met grote routine een beperkt scala van ingrepen met een hoge graad van perfectie en efficiëntie uitgevoerd. Daarentegen zijn algemene ziekenhuizen en UMC's hooggespecialiseerde werkplaatsen voor complexe gezondheidszorg en daarmee essentieel voor de opvang van grote trauma's en acute, ongeplande zorg. Structurele vergoeding van hun beschikbaarheidsfunctie ligt daar veel meer voor de hand dan een in de markt bepaalde vergoeding op basis van verrichtingen of diagnose-behandelcombinaties (DBC's). Voor de planbare gezondheidszorg zoals deze vooral in de ZBC's wordt geboden, kan 'markt' met het hanteren van concurrerende prijzen van doorgaans routine verrichtingen juist uitstekend werken. De persoonlijke vrije

keus van de patiënt is in dat segment van de gezondheidsmarkt bij uitstek instrumenteel.

Zorgverzekeraars, regisseurs van noden en behoeften

Bij de stelselwijziging van 2006 hebben de zorgverzekeraars de regierol gekregen in de zorg. De marsroute was het inkopen van zorg op basis van concurrerende kwaliteit en prijs. Gezien de groeiende wachtlijsten is de vraag of de zorgverzekeraars adequaat inspelen op de vraag en tijdig voldoende zorg inkopen. Er was tot in de jaren 90 zelfs forse sterfte op de wachtlijsten voor hartchirurgie, maar deze werd meer dan eens afgedaan als uiting van inefficiëntie en ondoelmatigheid (Kingma 1995). Al jarenlang wordt er geprioriteerd op basis van urgentie met soms ultra-lange wachttijden voor laag-urgente ingrepen. Een betere oplossing zou zijn hier de markt zijn werk te laten doen door meer zorg in te kopen in privéklinieken en ZBC's, waar het gaat om planbare, niet complexe ingrepen. Tegelijk mogen we de ogen niet sluiten voor het feit dat privéklinieken en ZBC's met aantrekkelijke arbeidsvoorwaarden personeel onttrekken aan de algemene en universitaire ziekenhuizen. Zo kunnen perverse prikkels leiden tot ongewenste preferentie van routine zorg in ZBC's boven complexe zorg met vaak een hoog urgentiegehalte in de 'systeemziekenhuizen'.

De kern van de geleverde zorg is het basispakket, gedefinieerd door het ZINL, dat de noodzakelijke, essentiële zorg omvat, de *needs*, min of meer samenvallend met het begrip 'passende zorg'. Daarnaast zijn er de

demands, ‘wat denk ik zelf nodig te hebben’, de persoonlijke behoeften. Ook belangrijke zorg, maar zonder absolute noodzaak. Hoewel gepousseerd als prominente regisseurs, is al vaker de vraag gesteld of verzekeraars nog wel nodig zijn voor met name de uitvoering van het basispakket in ons in hoge mate gereguleerde stelsel (Weggeman 2014). De premies verschillen marginaal, de uitvoeringskosten zijn hoog en er zijn vraagtekens te zetten bij de jaarlijkse carrousel van overstappers, verleid door dure reclamecampagnes van verzekeraars op zoek naar nieuwe verzekeren en behoud van de oude. De markt mag liberaal lijken, maar is in hoge mate een construct met een vast gedefinieerd basispakket. Dat kan even goed door een nationaal of regionaal zorgfonds worden uitgevoerd. De zorgverzekeraars kunnen zich richten op de aanvullende verzekeringen van de meer variabele persoonlijke behoeften, de *demands*. Hun regierol zou uitstekend vervuld kunnen worden door de NZa en het Zorginstituut als belangrijkste adviseurs van VWS met betrekking tot prijs, toepassing en pakketbeheer. Regie op kwaliteit komt – onder toezicht van de IGJ – in belangrijke mate tot stand door het standaarden- en richtlijnenbeleid van wetenschappelijke verenigingen van huisartsen, medisch specialisten, psychiaters en *allied professionals*. Steeds krachtiger is daarin ook het geluid van de gebruikers zelf, via de organisaties van patiënten/cliënten.

Hoe liberaal kan zorgbeleid zijn?

Laten we tot slot de belangrijkste conclusies en aanbevelingen van het rapport *Kiezen voor houdbare zorg* van de WRR naast deze reflec-

ties leggen. Zorg zal altijd schaars blijven, onder andere door een door vergrijzing blijvend stijgende vraag naar innovatieve, effectieve behandelingen. Toekomstprojecties laten een ruimschootse verdubbeling zien – nu 6000 euro per persoon per jaar – van de kosten in de tweede helft van deze eeuw. Het toegankelijk houden van de zorg vraagt om zowel medische als politieke als maatschappelijke keuzes. Ook ten behoeve van andere prioriteiten binnen de Rijksbegroting zoals onderwijs en defensie, zo schrijft de WRR in een tamelijk liberale benadering. Zij het dat tevens de WRR beperkingen stelt aan marktwerking. Schaarste in de zorg vraagt eerder om samenwerking en solidariteit dan concurrentie, maar vraagt tegelijkertijd ook om scherpe keuzes. Niet alles is oplosbaar met eerlijk delen. Solidariteit heeft grenzen. Het basispakket lijkt uit te dienen, maar zou juist waar het eenvoudige en veelvoorkomende behandelingen betreft ingeperkt kunnen worden. Laat de verzekerde voorzieningen, het basispakket noodzakelijke zorg in de pas laten lopen met, en niet uitstijgen boven de welvaartsgroei, opdat de uitgaven aan zorg kunnen stabiliseren, aldus de WRR. Doorgaan met het verhogen van efficiëntie en doelmatigheid, zoals de afgelopen decennia is gedaan, zal onvoldoende opleveren om de groei ook maar bij benadering te kunnen financieren, zegt ook de WRR. Dat gezegd zijnde, zal het de grote uitdaging zijn om ondanks het intensief inzetten op passende zorg, geen rem te zetten op vernieuwing, ook niet als die erg kostbaar is. Het streven moet juist zijn het beste wat de zorg en het innovatieve medische bedrijfsleven te bieden heeft, te laten floreren. Dat gaat niet zonder

kritische beschouwing en het elimineren van onbewezen effectieve of onvoldoende werkende zorg en van zorg die onvoldoende relevante gezondheidswinst oplevert. Dat laatste geldt zeker ook voor de zorg rond het levenseinde.

Dat is een continu en rationeel proces, waarbij we ons niet alleen kunnen verlaten op wetenschappelijk onderzoek, maar de dagelijkse praktijkuitkomsten en patiëntervaringen daar voortdurend in moeten betrekken. De nu in het toelatingsproces van (dure) geneesmiddelen na de formele *clinical trials* gepropageerde *real world data*- en *real world evidence*-benadering kan daarin een voorbeeld zijn voor andere zorginnovaties. Daarbij is de werkelijke waarde in de praktijk medebepalend. Dat vraagt om een herinrichting van het datalandschap en een verbetering en liefst vereenvoudiging van de datastructuur in de zorg. Alleen dan is zo'n permanente evaluatie als vast onderdeel van de dagelijkse zorg uitvoerbaar (Kingma 2022). Het zou helpen de beste behandelingen voorrang te geven binnen het beschikbare budget en zo de bestedingen in de zorg maximaal effectief te laten zijn, vervolgt de WRR. Bovendien bevordert dit het vestigingsklimaat voor het innovatieve bedrijfsleven en daarmee hun investeringen in *Life Sciences and Health* (LSH), zo stelt de ambassadeur LSH met als inspirerend voorbeeld de regio Boston. Zij schetst een Nederlands Boston aan de Noordzee (Vereniging Innovatie Geneesmiddelen 2021).

Waar de WRR in zijn rapport naar de lange termijn kijkt, ligt de horizon van het IZA aan het einde van de huidige kabinetsperiode. Het IZA zet sterk in op betoegeling van

de zorgkosten door krachtige stimulering van preventie en voortvarende implementatie van passende zorg. Preventie moet beginnen met de inzet van de eigen omgeving en sociale netwerken. De zorgvraag moet afgeremd worden door bevordering van zelfzorg en eigen regie ten aanzien van ziektes als diabetes, en dat is steeds beter mogelijk door 'e-health'. Een heel liberaal verantwoord perspectief. Onderwijl moet niet-passende, 'niet-werkende' zorg worden uitgefaseerd. Dat klinkt logisch en is ongetwijfeld grotendeels terecht, maar bij sturing op passende zorg via selectieve contractering zijn ook vraagtekens te plaatsen. Wat betekent die voor de vrije keuze, de persoonlijke autonomie, en hoe zeker zijn we dat passende zorg ook voor het individu altijd de betere zorg is. Het lijkt strijdig met de ontwikkeling in het laatste decennium van 'precision (of personal) medicine', die juist uitgaat van de beste, meest doelgerichte, zo mogelijk tot op het genoom gerichte behandeling van vooral de patiënt met kanker. Het streven moet niet zijn gelijke zorg voor allen, maar een optimale uitkomst voor ieder individu.

Passende zorg suggereert maatwerk, maar kan ook uitlopen op confectie, dat wil zeggen passend in de meeste gevallen. Passende zorg mag niet ontaarden in kookboekgeneeskunde. Goede zorg onderscheidt zich juist daarvan en richt zich ook op het individu, die niet of onvoldoende reageert op gebruikelijke (passende) zorg. In het bijzonder geldt dit in de geestelijke gezondheidszorg, maar ook in de langdurige zorg in het algemeen, waar de 'producten' veel minder strak gedefinieerd zijn dan binnen de curatieve zorg. Daar kan passende zorg bijna als 'laaghangend fruit' wor-

den geogst uit de breed beschikbare *evidence based*-standaarden en -richtlijnen van huisartsen en medisch specialisten, bijna letterlijk oude wijn in nieuwe zakken. Het dwingende karakter van passende zorg is strijdig met het liberale principe dat wat goed is voor de meerderheid niet verplichtend opgelegd zou moeten worden aan de minderheid (De Tocqueville 1845). Ook bij passende zorg moet voldoende variatie mogelijk zijn om zo veel mogelijk maatwerk te kunnen leveren, of in de mentale zorg ‘iedereen zichzelf te laten zijn’.

Voorafgaand aan zorg is er preventie, die het best zou kunnen starten voor er sprake is van een zichtbare ziekte. Waar de (verzekerde) zorg echter precies begint is een medisch, maar ook sociaal vraagstuk. Veel ziektes vinden hun oorsprong in ongezond gedrag en een ziekmakende omgeving, niet alleen fysiek, juist ook mentaal. Dit in een al te vroege fase tot het bemoeigoed van de zorg te rekenen, brengt het risico van medicalisering van ongezond gedrag. Het reduceert buurten met sterke sociaal-economische gezondheidsverschillen tot een sociaal-medisch probleem, in plaats van een primair politiek probleem. Hier zijn overheden aan zet om gezond gedrag te bevorderen en vooral te faciliteren met voldoende aanbod van een gezonde omgeving en voeding. Juist dit zijn basiscondities waar iedere burger voldoende toegang toe dient te hebben en is bij uitstek een verantwoordelijkheid van de staat. Tegelijkertijd moet de staat zich hoeden de burger te betuttelen en beregelen in zijn streven een zo gezond mogelijke bevolking te creëren in een welhaast perfecte verzorgingsstaat. Dat leidt tot hoge regeldruk en afhankelijkheid van de burger, die bovendien

ook zelf grote verantwoordelijkheid draagt.

Wat betekent dit alles voor de vrije artsenuitvoering en onbelemmerde toegang tot de zorg, de vraag waar deze beschouwing mee begon? Het IZA lijkt weliswaar de vrije artsenuitvoering aan de voordeur overeind te willen houden, maar de financieel gedreven inperking van het ‘collectieve’ zorgaanbod in een *corpus* van passende zorg beperkt de variatie in zorg aan de achterdeur. De uitdaging blijft hoe enerzijds vrije keuze en anderzijds collectieve volledige verzekeraarbaarheid van essentiële zorg, de *needs* in het basispakket, in balans is te houden. Dat zal onvermijdelijk betekenen dat werkzame, maar niet essentiële zorg, de *demands*, vaker voor eigen rekening zullen komen of aanvullend verzekerd moeten worden en dat in het huidige pakket daar veel scherpere keuzes in moeten worden gemaakt. Dit betekent samen delen wat werkelijk nodig is, maar vrij mogen kiezen en zelf betalen wat als persoonlijke behoefte geldt, zolang dat de noodzakelijke zorg niet verdringt. Niet kiezen óf delen, maar delen én kiezen.

Herre Kingma is gepensioneerd cardioloog, oud-hoogleraar klinische farmacologie en voormalig bestuurder en toezichthouder in de gezondheidszorg.

Literatuurlijst

- ‘Er is sprake van een zorginfarct in Nederland’, *Op1*, 30 november 2022, URL: <https://op1npo.nl/2022/11/30/bart-berden-en-edo-arnoldus-over-het-zorginfarct-in-nederland/>.

-
- ‘Mag een vrouw zelf bepalen waar en hoe zij bevalt’, *NRC*, 9 maart 2018.
 - ‘Ook met verwijzing krijg je in dit ziekenhuis niet zomaar een specialist te zien: ‘Mevrouw blijft erbij dat ze naar een specialist wil’’, *NRC*, 28 november 2022.
 - Canoy, M., ‘Wat de overheid (niet) kan’, *Sociale Vraagstukken*, 4 maart 2021, URL: <https://www.socialevraagstukken.nl/column/wat-de-overheid-niet-kan/>.
 - Centraal Planbureau, ‘10 jaar Zorgverzekeringswet. Operatie Cure geslaagd?’, 20 mei 2015.
 - Dunning, A.J., e.a., *Kiezen en delen, Rapport van de commissie keuzen in de zorg*, Den Haag, 1991.
 - Kaljouw, M., Wijma, S., ‘Passende zorg in Nederland – brief’, 20 mei 2021.
 - Kingma, J.H., ‘Waiting for coronary bypass surgery: abusive, appropriate or acceptable?’, *Lancet*, 1995, vol. 346, pp. 1570-1571.
 - Kingma, J.H., ‘Zo komen dure geneesmiddelen sneller beschikbaar’, *Medisch Contact*, 30 juni 2022, URL: <https://www.medischcontact.nl/nieuws/laatste-nieuws/artikel/zo-komen-dure-geneesmiddelen-sneller-beschikbaar.htm>.
 - Kok, A.L., Houkes, C., *De relatie tussen medisch specialisten en het ziekenhuis*, Amsterdam, 2010.
 - Mendoza, R.L., ‘Merit goods at fifty: reexamining Musgrave’s theory in the context of health policy’, *Review of Economic and Business studies*, 2011, nr. 2, pp. 275-284.
 - Mill, J.S., *On Liberty*, Cambridge, 1860.
 - Rijksoverheid, ‘Kamerbrief Aanbieding Integraal Zorgakkoord: samen werken aan gezonde zorg’, 16 september 2022, URL: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2022/09/16/kamerbrief-aanbieding-integraal-zorgakkoord-samen-werken-aan-gezonde-zorg>.
 - De Tocqueville, A., *De la démocratie en Amérique*, Parijs, 1845.
 - Van ’t Veld, M., Schut, F., Koelewijn, W., ‘Verplicht dienstverband medisch specialisten is schijnoplossing’, *Zorgvisie*, 8 december 2020.
 - Vereniging Innovatieve Geneesmiddelen, *Boston aan de Noordzee. Nederland als Europese medicijnhub*, Den Haag, 2021.
 - De Visser, M., Boot, A.W.A., Werner, G.D.A., Van Riel, A., Gijsberts, M.I.L., *Kiezen voor houdbare zorg. Mensen, middelen en maatschappelijk draagvlak*, rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag, 2021.
 - Wallage, B., *Het recht op vrije artskeuze binnen het Nederlandse zorgstelsel*, proefschrift voor de Universiteit Leiden, Leiden, 2022.
 - Weggeman, M., ‘Verzekeraars spelen nu doktertje, dat is heel duur’, *NRC*, 27 maart 2014.

Zorg

Zorgcultuur in beweging

door Lex van Eijndhoven, Angelique Beekhuizen, Marieke Verlaan-Snieders, Armanda Govers, Marlies Mohr, Frits Barneveld Binkhuysen en Pepijn van den Hoogenband

In het vorige nummer van *Liberale Reflecties* werd al een mooi pleidooi gehouden voor een fundamenteel op preventie-gerichte inrichting van het zorgveld. In dit artikel staat we stil bij de culturele uitdagingen van de zorgtransitie die voor ons ligt.

Met de lange termijn voor de gezondheidszorg in het vizier weten we dat, zonder structurele wijzigingen, de kosten en personele schaarste in de zorgsector drastisch

zullen toenemen. Voorts zien we dat veel plannen inclusief het Integraal Zorgakkoord (IZA) van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) gericht zijn op meer regionale samenwerking en de ambitie om ‘passende zorg’ verder handen en voeten te geven (VWS 2022).

Dat elk onderdeel van de sector daar een bijdrage in heeft te leveren is evident, maar dat sector-transitieknelpunten daarin hardnekkig zijn echter ook. Hoe je *transities* realiseert is daarbij een andere kwestie dan het maken van *wetten en beleid*; het is ook iets anders dan het goed benutten van *zorghoudelijke expertise*. Essentialia voor succesvolle transitie staan vaak niet op het netvlies van

de professional, beleidsmaker, bestuurder of politicus terwijl het een eigenstandig vakgebied is dat in grote *corporates* veel aandacht heeft; vaak kijken we hooguit achteraf wat er misging bij een transitie of waarom iets niet werkte. Voorbeelden te over. Een weerbarstige realiteit dus. Vaak is het oog gericht op de beleidsmaker of de zorgprofessional, terwijl het belang van gedegen transitie-management essentieel is. Het stelt andere eisen aan samenwerking en knelpunt-ombuiging, geeft meer slagkracht en werkt doelmatigheid in de hand. Dat past bij onze liberale kijk op omgaan met publieke middelen.

Vanuit de Werkgroep Gezondheidszorgtransities van het Thematische VVD Netwerk Gezondheid & Zorg is voor dit artikel samen met andere werkgroepsvoorzitters en betrokkenen uit dit Netwerk, de focus gelegd op een drietal instrumenten die de zorgcultuur beïnvloeden en als zodanig kunnen bijdragen aan een succesvollere transitie in de gezondheidszorg: samenwerking tussen groepen, financieringsprikkel en regiosturing. Stuk voor stuk instrumenten die wij vanuit liberale waarden als vrijheid en verantwoordelijkheid zullen bekijken.

Cultuur en transities

Cultuur is “het geheel aan gewoonten en (gedrags)regels dat bij een groep, volk of stam hoort” (Encyclo.nl). Cultuur beschrijft een belangrijk deel van de (groeps)identiteit van mensen. Waarden en normen spelen een belangrijke rol bij de instandhouding van houding en gedrag.

Het aanpassen van door cultureel in stand gehouden gedrag (of dat nu burgers, patiënten, zorgprofessionals of beleidsmakers betreft) is geen eenvoudige kwestie en vraagt vaak om tijd en doorgronding van onderliggende factoren die dit gedrag motiveren. Deze factoren kennen we onder meer vanuit de psychologie, sociologie en de gedrags economie. Hoewel het niet eenvoudig is, is verandering in cultuur, houding en gedrag niet onmogelijk. Er zal daarvoor een lonkend perspectief moeten zijn, zo bewijzen ook de reclamebranche en marketingstrategieën.

De cultuur van een groep kenmerkt zich vaak doordat gedragingen die van buiten komen geregeld worden afgewezen omdat ‘we het hier nu eenmaal zo doen’ (groepsnorm). Bij het realiseren van landelijke strategische doelen wordt door beleidsmakers het belang van methoden voor verandering van belemmerende transitiefactoren soms onderschat of niet vooraf uitgewerkt. Net zoals achteraf soms blijkt als zich uitvoeringsproblemen voordoen of als er geen zichtbare voortgang is en een volgende serie plannen volgt. Je hoort bij nieuwe plannen dan uitspraken als: ‘het gaat om het doel, de inspiratie, samen doen we het, ze moeten gewoon meegaan, de rest is uitvoering, daar zijn veel ‘experts’ in het veld mee bezig, daar moet je de ruimte aan geven’.

Dergelijke invalshoeken zijn dan eigenlijk best vreemd, want in het bedrijfsleven en bij onze ‘*global corporates*’ zijn er hele afdelingen en ‘*agile teams*’ bezig met gedragsbeïnvloeding, marketing, productinnovaties, po-

sitionering, ‘marktpenetratiestrategieën’ en sectortransities; allemaal gericht op slimme en snelle adoptie door de leveranciersketen en eindgebruiker, het neerzetten van nieuwe standaarden en het realiseren van een leidend marktaandeel. Cynischer, maar ook zakelijker gezegd: er is sprake van een verspilling van jaarlijks miljoenen aan transitie-middelen in de gezondheidszorg, indien majeure transities niet professioneel en intensief doordacht, voorbereid, begeleid, gemonitord en bijgesteld worden. Dat leidt tot de vraag: hoe kunnen we in de zorg de bereidheid tot (cultureel) ander gedrag stimuleren en de uitdagingen voor alle professionals, van minister en beleidsmaker tot bestuurder en ondersteunende medewerker, overwinnen?

Achtereenvolgend kijken we naar de relevantie van drie begrippen: *empathie en samenwerking, passende financieringsprikkels en versterking van de regioslagkracht*. Daarbij merken we op dat transities vaak pas succesvol zijn als de mix van alle factoren wordt meegenomen. Dus niet alleen de factoren waar sommige (leidende) *stakeholders* affiniteit mee hebben; want juist dán blijft resultaat achterwege. Bij het in stand houden van een *status quo* worden soms elementen uit een transitieaanpak als irrelevant of onnodig bestempeld, door onbekendheid of welgemeend eigenbelang. Daar is alertheid gewenst.

Drie instrumenten voor transitie en cultuurbeïnvloeding

Empathie ten behoeve van effectiever samenwerking tussen groepsculturen (‘dialogo’)

Een bijzondere manier om cultureel gewoontegedrag te beïnvloeden is om de empathische focus van (zorginhoudelijke, bestuurs- en beleids-) professionals en de burger te vergroten. Empathie en doorvragen helpt in de samenwerking om vertrouwen en begripsvorming te vergroten tussen de verschillende ‘vaktalen en -expertises’ (zorginhoudelijk, management/bedrijfsmatig, transitiekundig, beleidsmatig) en om onderling complementair te leren werken. Empathie is in wezen geen ‘instrument’, maar een houding die we veelal nastreven, maar waar we ook vaak maar deels in slagen. Volgens het Chinese teken voor luisteren gaat het over verdieping met ‘ogen, oren en hart’ (Domnich 2022). Dit begrip is een essentiële factor om de horizontale ketensamenwerking in de regio en de verticale samenwerking tussen alle echelons in de sector te stimuleren en tot een succesvollere transitie te komen. Het vereist echter wel dat binnen voorgenoemde beroepsgroepen een grotere groep nieuwsgieriger wordt om zich, ook bijvoorbeeld tijdens ontmoetingen tussen zulke groepen, te verdiepen in de zienswijzen van andere culturele (beroeps)groepen, en daarbij continu expliciet de onderlinge erkenning verzorgt over de complementaire waardevolle bijdragen. Dat geeft energie en versnelt het realiseren van samenhang.

Het versterken van empathisch vermogen onder medisch specialisten bleek, hoewel als ongepland neveneffect gesignaleerd, sterk toe te nemen bij het trainen van patroonherkenningsvaardigheden via het bestuderen van schilderkunst. Daar zijn inmiddels hele programma’s voor opgezet.

In de behandelkamer speelt het ook: door empathisch vermogen (laten inwerken van wat je waarneemt en via doorvragen) kom je dichterbij de achterliggende factoren die, bijvoorbeeld bij een patiënt, ongezonder gewoontegedrag in stand houden. Dat geldt ook voor inzichten die je als zorgprofessional nooit begreep van een beleidsprofessional, transitiedeskundige of marketeer, of vice versa. De dialoog is daarbij, meer dan debat, een essentiële sleutel.

Er is echter ook een uitdaging voor de burger/patiënt wat betreft empathie: het is van belang dat de klantfocus niet doorslaat in bevestiging van een klaag- en claimcultuur van 'klanten' (burgers/patiënten), want dat lijkt nu wel in toenemende mate het geval te zijn. In feite is het dus ook zinvol wanneer sommige patiënten hun empathisch vermogen versterken door te onderkennen dat er grenzen zijn aan wat er kan; *'leren leven met'* zeg maar; en daarbij ook bereid zijn de zorgprofessional niet te overvragen en de eigen kracht en verantwoordelijkheid aan te boren. Ook de zorgprofessional heeft in dat proces vaak een ambivalente rol: enerzijds oneindig willen helpen en tijd en aandacht geven, anderzijds het belang van het overbrengen van de grenzen van wat zinvol is en het stimuleren de eigen kracht. En bij die ambivalentie zal de professional ook nog open willen blijven staan voor (terechte) kritiek en kansen die de patiënt inbrengt voor zijn gezondheid. Een klein voorbeeld in dit verband: ondanks dat 'digitaal' soms minder persoonlijk aanvoelt, kan een zorgprofessional werk uit handen genomen worden als kleine zorgvragen vroegtijdiger digitaal van antwoord worden

voorzien of als een patiënt eerst *Thuisarts.nl* leest. De behoefte aan persoonlijk contact en minder eenzaamheid is een bredere maatschappelijke uitdaging waar we voor staan en die niet slechts bij een relatief kleiner wordende groep zorgprofessionals terecht dient te komen.

Versterking van nieuwsgierigheid en empathisch vermogen geeft nieuwe inzichten, onderling begrip, vertrouwen, enthousiasme, energie, samenhang en creativiteit binnen en tussen *stakeholders* in de zorg.

Het versterken van het empathisch vermogen (*'dialoog'*) in de samenwerking tussen groepen met verschillende cultuur en (vak)taal, bekijk je bijvoorbeeld bij een zorgtransitie vanuit meerdere perspectieven: die van onder meer zorgprofessional, bestuurder en beleidsmaker. Dat zorgt voor bewuste keuzes (vrijheid) en sluit aan bij het willen dragen van verantwoordelijkheid. Oog voor die diversiteit in perspectieven vergroot niet alleen het blikveld en de verbondenheid, maar genereert meer creativiteit en oplossingskracht, met alle voordelen van dien voor onze zorg en de toekomstbestendigheid daarvan. Verbreiding van het blikveld past in een liberale kijk op innovatie en ontwikkeling.

Passende financieringsprikkel ('stimulans')

Als we de focus hebben op gezondheid en gedrag dan sluiten financieringsstructuren die (alleen) op volume zijn gericht niet aan bij het idee van preventie en bevordering van gezond gedrag. We lichten een drietal gebieden uit:

Professional, consument en organisatie: gezondheidsbevordering en preventief kijken en handelen gaat over gedrag, maar financiering dient dat te ondersteunen. Het behoedigen van duurzaam gezond gedrag, van vermindering van onzinnige zorg tot het stimuleren van gezondere 'substituten', past daarbij. Die focus sluit ook aan bij het gegeven dat een consument zijn geld (koopkracht) in beginsel liever uitgeeft aan andere zaken dan aan zorgkosten (tenzij die ziek is natuurlijk). Logisch toch? Je gaat liever met vakantie dan dat je ziek bent. Vrijheid vraagt ook verantwoordelijkheid. In de VS is de preventie-industrie al veel verder ontwikkeld. Vanuit dit perspectief is het dus de vraag of de (ongezonde) '*homo economicus*' niet beter gestimuleerd kan worden om zijn (eigen) geld uit te geven aan gezonde zaken. Dat scheelt in schaarse personele capaciteit en kan bijdragen aan de arbeidsmarktstrategie op de lange termijn. Kortom, dat vraagt om een diversificatiestrategie voor huidige zorginvesteerders, -ondernemers en -toeleveranciers. Een dergelijke ondernemende visie op de sector past ook bij onze liberale basis.

Markt(dis)balans: cultuur is dus gedrag; dat geldt ook voor organisatiegedrag en gedrag van in de keten samenwerkende organisaties. In de zorg gaat dat niet altijd optimaal. Een voorbeeld: verschillende aanbieders van ouderenzorg hebben in de nacht een 'auto met verpleegkundige' in dezelfde wijk beschikbaar voor incidentele, niet-levensbedreigende calamiteiten rond bestaande en nieuwe cliënten. Dat kan samen, maar organisaties

halen daar deels hun nieuwe instroom vandaan. Regionaal vinden overnames niet per se plaats (het is eerder 'leven en laten leven'). Samenwerking is dan een evident alternatief. Dan is het niet wenselijk dat het veelgenoemde 'zwaard van Damocles van de Autoriteit Consument & Markt (ACM)' erboven hangt, want professionals, consumenten en zorgorganisaties hebben daar last van. Een ander voorbeeld: hoewel het enerzijds logisch klinkt dat 'uitwisseling van samenwerkingsgerichte maar daarmee concurrentiebeperkende informatie' rond zorg-ZZP'ers in de arbeidsmarkt niet moet kunnen, zorgt het anderzijds voor een markt waarin de vaste medewerker in de verdrukking komt (ziekteverzuim, overwerk, 'de rottige klussen' en bijkomende neerwaartse spiraal van vertrek uit het veld). Het zorg bovendien voor een onnodige stijging van zorgkosten. En dat terwijl bijvoorbeeld een bovenregionale detacheerder met een veel grotere verkoopkracht richting zorgaanbieders die marktkennis wel 'intern' heeft en kan inzetten ten nadele van de markt, zorgpremie en dus de consument. Als antwoord hierop kunnen aanbieders hier samenwerking in de keten realiseren; zij worden daar, in tegenstelling tot detacheerders, door de ACM echter nog sterk in beperkt.

Systeemschotten: financiering van zorg en welzijn komt via minstens vier kanalen (zorgkantoor, zorgverzekeraar, gemeente, justitie). Investering in bijvoorbeeld preventie of thuiszorg geeft soms rendement elders terwijl die kanalen om allerlei redenen niet goed 'communiceren' of 'rendementen delen'. Dat noemen we 'schotten'. Een ander

voorbeeld: als door *burn-out*-preventie het ziekteverzuim vermindert, vallen de investeringen bij VWS en de revenuen bij het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (een ander voorbeeld betreft preventie door vroegsignalering van darmkanker). Die schotten lijken al jaren een probleem. We klagen van departement tot zorgprofessional en weten schijnbaar niet wat we eraan moeten doen. Hoewel er conform de ambitie van het IZA nu meer tussen schotten zal worden samengewerkt, blijft de allocatie van middelen essentieel. Voor preventie is daarom meer interdepartementale samenwerking nodig. Voorts zal samenwerking, slagkracht en snelheid in transities tussen deelgebieden van zorg en welzijn op regioniveau alleen verder komen als belangen tussen deelsectoren van de zorg (bijvoorbeeld huisartsen, dietisten, fysio's, GGZ en ziekenhuizen) beter onderling worden aangesloten, als stevigere coördinatie op en verantwoording over regionale middelen plaatsvindt en als regio's een grotere mate van gezamenlijke financiering hebben die niet onder regie van een groep zorgprofessionals valt.

Vanuit liberaal perspectief past het inzetten en anders organiseren van financiële prikkels ('stimulans') bij de focus op ondernemerschap, doelmatigheid en het faciliteren van zinnige marktinnovatie.

Regioslagkracht: coördinatiekracht en transparante trendmonitoring van transitieknoppen ('monitoring')

Het regioniveau als coördinatiepunt lijkt financieel, inhoudelijk, demografisch en cul-

tureel gezien de beste insteek. Daar wordt nu al op ingezet. Regio-indelingen kennen wel altijd grensproblemen. De totstandkoming van de regio's dient met het veld samen te gebeuren en grensproblemen zullen lokaal moeten worden opgelost.

Vanuit een situatie van schaarste met uitdagingen in de zorgvraag, de kosten en personele inzet lijkt het dat samenwerking op regioniveau tot meer synergievoordeel kan leiden. Tegelijk blijft het een (vanzelfsprekend) gegeven dat er bij het overgrote deel van de zorglevering sprake is van concurrentie, zodat de keuzevrijheid, doelmatigheid en kwaliteit zijn gewaarborgd. Samenwerking op het niveau van de regio rond de zorgketen impliceert echter wel dat nieuwe eisen gesteld dienen te worden aan de slagvaardigheid en transitiesnelheid van veranderprogramma's voor zulke regionale markten. Kortom, aan de wijze waarop niet-zorginhoudelijke knelpunten in cultuur en belangen worden opgelost.

Zolang regio-ontwikkeling niet bovenregionaal systematisch en transparant wordt bijgehouden en op transitie- en cultuurknelpunten wordt bijgestuurd, blijven *stakeholders* geregeld 'in cirkels draaien'. Zo zijn er (door de jaren heen telkens) veel *pilot*-projecten rond samenwerking en zorginnovatie in de zorgsector, maar blijven die nu 'lokaal' of in regio's steken zonder opschaling van '*best practices*'. Ook wordt 'hetzelfde wiel op veel plekken apart uitgevonden'. Integrale plannen komen moeizaam tot stand. Niet voor niets werd onlangs vanuit de bestuur-

der van de Nederlandse Zorgautoriteit (NZa) opgemerkt dat het optekenen, laat staan het realiseren van regioplannen te langzaam gaat (Zuil 2022). Daartoe is verbetering op onder meer een tweetal zaken noodzakelijk: i) transparante trendmonitoring tussen regio's, en ii) sterkere coördinatiekracht boven de regio's met meer uitoefening van mandaat tot het oplossen van niet-financiële (*governance-* en andere) transitieknoppen.

Ten aanzien van het eerste punt: dergelijke trendmonitoring zal binnen en tussen regio's inzicht geven. Enerzijds kan deze gericht zijn op de voortgang van geformuleerde zorginhoudelijke/bedrijfsmatige ambities. Anderzijds biedt een dergelijke trendmonitor ook de mogelijkheid om regio's onderling te vergelijken en knoppen in het regionale ecosysteem van *stakeholders* op te lossen. Het gaat dan bij uitstek ook om niet-financiële knoppen (*governance-*, samenwerking- en andere transitieknoppen). Wanneer dergelijke trendmatige criteria zichtbaar zijn voor de burger/patiënt en het veld, worden regio's extra gestimuleerd om doorbraken bij hun organisatorische en belangen uitdagingen te realiseren. De behoefte van regio's om zich te onderscheiden creëert zo een *spin-off*-effect, waarbij koplopers inspirerend zijn voor andere regio's.

De totstandkoming van bovenregionale trendcriteria en -monitors dient vanzelfsprekend samen met de *stakeholders* te worden gerealiseerd met diverse uitgangspunten: i) een aantal standaard elementen en ruimte voor regio-specifieke gebieden, ii) consequenties bij niet voldoende voortgang; want waar

de tucht van de markt op sommige gebieden in dit samenwerkingsveld minder aanwezig is (zoals in ketensamenwerking, preventie, wijkcapaciteit in de nacht en suboptimale '*client journeys*'; Orsouw 2018), vraagt dat om andere manieren om passende, doelmatige en zinnige zorg te realiseren.

Een zorg dat men 'dan nog meer moet registreren' is niet nodig; veel informatie is (ongebundeld) reeds voor handen, niet afkomstig van zorgprofessionals, niet altijd noodzakelijk kwantitatief van aard en kan door niet-zorgprofessionals (bijvoorbeeld kwartaalgewijs) bijgehouden en gerapporteerd worden nadat *stakeholders* samen landelijk een algemene basis hebben vastgesteld.

Het mooie van het kunnen volgen en bijsturen van de regio's zoals hier verwoord, is dat wederkerig wordt gestimuleerd en dat eenvoudiger kan worden toegegroeid naar een regionale koploperspositie. Elk vanuit zijn eigen startpunt. Zo komen vanuit landelijk perspectief de middengroep en achterblijvers wellicht sneller aan de andere kant van de dam en zal de ene na de andere regio kunnen excelleren ten aanzien van de gedefinieerde uitdagingen voor de gezondheidszorg. Niet de langzaamste maar de koploper bepaalt zo het tempo, waardoor publieke middelen effectiever worden ingezet in het belang van burger, consument en patiënt.

Het tweede punt bij versterking van de regio-slagkracht betreft het belang van een overkoepelend maar interactief werkend team per regio met uitoefening van een financieel mandaat, dat zich bezighoudt met het

ombuigen van schijnbaar onzichtbare cultuurknelpunten, terwijl lokaal onafhankelijk (zorg)ondernemerschap gestimuleerd wordt. De (multidisciplinaire) inkoopteams van zorgverzekeraars en gemeente hebben weliswaar die rol, maar de vraag is of hun verander- en realisatiekracht voldoende is om de groepsdynamiek van *stakeholders* altijd voldoende verder te kunnen brengen. Bovendien is er vaak sprake van een sociologische ongelijkheid tussen lokale of regionale bestuurders en veel inkopers, wat in probleemregio's belemmerend kan werken. Wanneer slagkracht te gering is, duren veranderingen langer; dat werkt nadelig in termen van kosten, kwaliteit en passende zorg. Burgers, patiënten en consumenten krijgen zo extra stijging van premies.

Vanuit liberaal perspectief passen het oplossen van regionale transitieknelpunten vanuit een krachtig, overstijgend mandaat en het frequent vergelijken van de slagvaardigheid, veranderkwaliteit en -voortgang van regio's ('*monitoring*'), in een ondernemende kijk op regio- en marktontwikkeling. Koplopers worden zo nog meer de stuwende kracht achter het verandertempo in hun beroepsgroep en de doorbraken rond complexe uitdagingen in de keten van samenwerkende zorgaanbieders. Zij geven bovendien inspiratie en koers aan de grootste groep collega's die graag meegaat in nieuwe werk- en organisatievormen die bijdragen aan professionele vrijheid en het verminderen van de werklast.

Kortom, door de mix van transitiefactoren kan (cultureel) gewoontegedrag worden beïnvloed. Versterking van empathisch vermogen

(dialoog) ten behoeve van effectievere samenwerking tussen groeps culturen in de zorg, passende financieringsprikkels (stimulans) en versterking van de regio's slagkracht door een overstijgend mandaat en transparante trendmonitoring (monitoring) zijn daarbij drie elementen die de cultuurtransities in de gezondheidszorg kunnen versnellen. Dialoog, stimulans en monitoring ('*DSM*') vormen zo gedegen ingrediënten voor een minder grote druk op een overbelast gezondheidssysteem.

Samenvatting

Een bewegende cultuur in de gezondheidszorg vraagt om veranderprincipes die impact hebben. Vanuit onze liberale insteek hebben we daarbij een drietal factoren ('*DSM-ingredienten*') genoemd die keuzevrijheid, kwaliteit en doelmatigheid ondersteunen en waarbij we het dragen van (individuele, lokale en regionale) verantwoordelijkheid landelijk kunnen faciliteren.

Door versterking van de *empathische focus* (dialoog), kunnen professionals (de brede groep zorgprofessionals, gezondheidseconomen, bestuurskundigen, politici en beleidsmakers) in een continu proces beter samen optrekken en elkaar ondersteunen in het *leren en inzetten* van elkaars taal, kennis en werkwijze. Voorts is cultuurverandering pas mogelijk als de *financieringsprikkels* daar ook op aansluiten (stimulans). Anders is het roeien tegen de stroom in; intrinsieke motivatie raakt dan uitgeput. Diverse elementen rond de financiering van gezondheidszorg dienen daarbij geadresseerd te worden. Ten slotte is het versterken van de regio's slagkracht essentieel voor het benaderen van regio's specifieke

uitdagingen, waarbij deze van randvoorwaarden voorzien dienen te worden: overkoepelende en meer transparante en trendmatige monitoring (landelijk zichtbaar voor de consument/patiënt) van de veranderkwaliteit zelf (monitoring) en het beter wegnemen van onderliggende *governance*- en *stakeholder*-knelpunten.

Kortom, het brengen van de zorg naar een volgende fase vraagt om een slimme mix van zachte en harde perspectieven, zonder in eenzijdige oplossingen te geraken. We zullen dat moeten uitdragen in ons leiderschap.

dhr. L. van Eijndhoven, MSc, is voorzitter van de werkgroep Welzijn en bestuurder bij wijEindhoven.

mw. A. Beekhuizen, MSc, is vertegenwoordiger van de werkgroep GGZ, psycholoog-counselor, interim bestuurder en lid Regiobestuur VVD Zuid Holland.

mw. M. Verlaan-Snieders, MSc, is voorzitter van de werkgroep Ouderenzorg en huisarts in Haarlem.

mw.mr. A.M. Govers is vertegenwoordiger van de werkgroep Preventie. Zij runt de ANBI-stichting Even Geen Vlees, is initiatiefnemer van de Schijf for Life (non-profit) en is medewerker in de zorg.

mw. M. Mohr is directeur van de Schildklier Organisatie Nederland en o.a. secretaris van de Cliëntenraad Alexander Monro Ziekenhuis en consultant voor patiëntenorganisaties.

dhr.dr. F.H. Barneveld Binkhuysen is voorzitter van het Thematisch Netwerk Gezondheid & Zorg, radioloog, bestuurder in de gezondheidszorg en voormalig fractievoorzitter Provinciale Staten Utrecht voor de VVD.

dhr. P.P. van den Hoogenband, MSc, MBA, is voorzitter van de werkgroep Gezondheidszorgtransities, interim zorgbestuurder bij St. Franciscus, bedrijfskundige, psycholoog en eigenaar van TRINCO regiotransities Kenia.

De auteurs bedanken prof.dr. J.E.E. Keunen voor het kritisch doorlezen van het manuscript en de constructieve feedback.

Literatuurlijst

- Dommnich, J.J.R., 'Clingendael course on Conflict Mitigation, Module Advocacy & Influencing', 2022.
- Encyclo.nl, 'Cultuur', URL: <https://www.encyclo.nl/begrip/cultuur>.
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, *Integraal Zorgakkoord. Samen Werken aan Gezonde Zorg*, Den Haag, 2022.
- Orsouw, S., 'Het gaat om ervaringen van betekenissen', *Nyenrode*, 20 december 2018, URL: <https://www.nyenrode.nl/nieuws/n/ervaringen-van-betekenis>
- Zuil, W., 'Marian Kaljouw: 'Kom nou eens met zo'n regioplan'', *Zorgvisie*, 13 oktober 2022, URL: <https://www.zorgvisie.nl/marian-kaljouw-kom-nou-eens-met-zon-regioplan/>.

Beperk de toegang van ideële organisaties tot de rechter

door Gerrit Dijkstra en Frits van der Meer

Het kan weinigen zijn ontgaan. De stichting Mobilisation for the Environment (MOB; lees Johan Vollenbroek) heeft een procedure aangespannen tegen een vergunning voor CO₂-opslag (de Porthos-zaak). CO₂-opslag levert een bijdrage aan de klimaatdoelen. Maar volgens Vollenbroek mag dat niet doorgaan omdat er tijdens de werkzaamheden om deze opslag mogelijk te maken, stikstof wordt uitgestoten. De Raad van State heeft Vollenbroek gelijk gegeven in een tussenuitspraak van begin november van dit jaar.¹ Belangrijk is dat ons bestuursrecht

het uitgangspunt kent dat enkel belanghebbenden met een rechtstreeks eigen belang in bezwaar en beroep kunnen tegen besluiten en daarbij enkel de rechtsregels mogen invoeren die hun belangen betreffen.² Het is evident dat Vollenbroek, noch zijn stichting MOB, in deze zin belanghebbenden zijn. Waarom kan Vollenbroek dan toch deze procedures aanspannen (en winnen)? De crux is gelegen in artikel 1:2 lid 3 van de *Algemene wet bestuursrecht* waarin is aangegeven dat ook ideële rechtspersonen (zoals verenigingen en stichtingen) belanghebbende zijn als het gaat om belangen waarvoor zij volgens hun statuten opkomen en indien zij op dit terrein feitelijke werkzaamheden

verrichten. Ook in het Burgerlijk Wetboek is een vergelijkbare bepaling opgenomen. Nu is het in Nederland mogelijk om op tamelijk eenvoudige en laagdrempelig wijze een stichting of vereniging op te richten. Een vereniging heeft leden (met inspraak) en een stichting heeft geen leden. Vollenbroek heeft een stichting opgericht waar hij in feite alles voor het zeggen heeft. Kortom, op deze wijze kan hij namens zijn stichting vele procedures aanspannen. Cynisch uitgedrukt, kan van een geitenpaadje worden gesproken.³

De centrale vraag die wij in deze bijdrage aan de orde stellen is of het gewenst is dat op deze wijze stichtingen en verenigingen (zeer veel) procedures aan kunnen spannen zonder al te grote (financiële) barrières. Geconstateerd kan worden dat door deze procedures ons land min of meer ‘op slot’ zit, alleen al vanwege de woningbouw. Wij betogen dat dit inderdaad ongewenst is en dat de betreffende bepalingen in de *Algemene wet bestuursrecht* en het Burgerlijk Wetboek geschrapt moeten worden. Wij willen dan ook ervoor pleiten dat er een strikte benadering komt van het belanghebbende begrip (dus zonder artikel 1:2 lid 3 *Algemene wet bestuursrecht* en de vergelijkbare bepaling in het Burgerlijk Wetboek).⁴ Wij verwijzen in dit verband ook naar de motie-Rutte (VVD)/Van Geel (CDA) uit 2008 die het helaas niet heeft gehaald, maar nog steeds zeer actueel is, of beter gezegd, steeds actueler is geworden.⁵

De thematiek van deze bijdrage betreft in essentie de positie en het functioneren van

elk van de drie staatsmachten, de wetgevende, de rechterlijke en de uitvoerende macht. Wij zullen ons in deze bijdrage concentreren op de wetgevende en de rechterlijke macht. De wetgevende macht kan de toegang van stichtingen en verenigingen met ideële doelstellingen beperken of uitsluiten. Wij pleiten daarvoor. De rechterlijke macht zou zich terughoudender kunnen opstellen en ervoor zorgen dat bij de interpretatie van nationale en internationale regelgeving ons land niet ‘op slot’ gaat.

Voor de uitvoerende macht, de regering, geldt trouwens wel dat zij in met name Europees verband niet direct alle maatregelen moet omarmen. Belangrijk daarbij is vooral ook dat er een uitgebreide maatschappelijke en politieke discussie plaats dient te vinden voordat ingestemd wordt met Europese maatregelen die de basis vormen voor de huidige discussie over de bouw en de agrarische sector. We gaan daar in deze bijdrage niet verder op in, maar konden het niet laten daar toch een opmerking over te maken.

Gevolgen van juridisch activisme van stichtingen en verenigingen

Unilever heeft Nederland inmiddels verlaten als formele hoofdzitting. Ook Shell heeft besloten Nederland te verlaten. Boskalis kan volgen. Directeur Donald Pols van Milieudefensie kondigt trots aan alle Nederlandse bedrijven aan te gaan klagen die niet aan milieudoelen (althans in zijn ogen) voldoen. Het klimaat voor (grote) ondernemingen wordt –mede – door dit soort collectieve acties steeds slechter. En het gaat hier niet om

de wetgever die het ondernemersklimaat direct slechter maakt, maar om stichtingen en verenigingen die zeggen namens de samenleving te opereren. Het verwijt van een rechterlijk activisme ligt op de loer. Het is aan de rechter om hier terughoudend mee om te gaan. Helaas is dat veelal niet het geval.

Maar ook de wetgever is wel degelijk (al dan niet indirect) verantwoordelijk, namelijk door stichtingen en verenigingen de wettelijke mogelijkheden te hebben gegeven om juridische acties te kunnen ondernemen. In combinatie met een grotere bereidheid van rechters te interveniëren, kan de rechter in een meer inhoudelijke politieke rol komen te zitten met mogelijk een verdere politisering van de rechtspraak op termijn. Een aantasting van de machtscheiding (*trias politica*) is dan het gevolg. Wanneer we de Nederlandse situatie vergelijken met bijvoorbeeld België, dan vallen de grote verschillen direct op. In de eerste plaats kent België veel minder stichtingen dan Nederland. De barrière voor oprichting in België is groter (dat geldt zeker ook voor Duitsland) en het toezicht (dat in Nederland vrijwel ontbreekt) is ook groter. In de tweede plaats lopen stichtingen en verenigingen in België met het voeren van procedures ook zelf risico's. Bij onterechte claims (volgens de rechter) kunnen ze zelf tot schadevergoeding worden veroordeeld. Dat is in Nederland nauwelijks mogelijk, of voor zover juridisch wel mogelijk, maakt de rechter daar geen gebruik van.

Hoe is deze ongelukkige situatie ontstaan?

In 1986 deed onze hoogste rechter op het ge-

bied van het privaatrecht, de Hoge Raad, een belangrijke uitspraak die bekend is geworden onder juristen als het arrest De Nieuwe Meer. De gemeente Amsterdam wilde baggerafval storten in het natuurgebied De Nieuwe Meer. Milieuverenigingen voerden hiertegen procedures bij de civiele rechter. De belangrijkste vraag die in het arrest aan de orde kwam is of milieuverenigingen ontvankelijk waren in hun vordering. Het antwoord van de Hoge Raad was dat dit inderdaad het geval is. Voor alle duidelijkheid, de vraag naar de ontvankelijkheid heeft geen betrekking op de inhoudelijke beoordeling van het geschil. Het betreft een zogenaamde voorvraag. Namelijk of een vereniging of stichting die ideële belangen behartigt, kan worden toegelaten in een rechtsgeding waarin deze vereniging of stichting de rechter vraagt een inhoudelijk oordeel te geven, niet vanwege eigen materiele belangen, maar vanwege de ideële belangen (op basis van 1:2 lid 3 *Algemene wet bestuursrecht* of desbetreffende bepaling in het Burgerlijk Wetboek). Gezien de grote maatschappelijke consequenties, dient er ook een maatschappelijke en politieke discussie plaats te vinden en niet enkel een discussie onder juristen. Deze uitspraak heeft geleid tot geruchtmakende en vaak vergaande uitspraken over onder andere de klimaatdoelen van Parijs (het Urgenda-arrest), de uitspraak van de rechtbank Den Haag tegen Shell en de uitspraken van de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State over de stikstofproblematiek.

Een belangrijke vraag die kan worden opgeworpen is of de rechter hier niet veel te ver gaat en op de stoel van de uitvoerende en

wetgevende macht gaat zitten. De uitspraak in de Shell-zaak gaat inderdaad zeer ver. De rechtbank rekt de onrechtmatige daad te ver op. Het is dan ook de vraag of deze uitspraak standhoudt in hoger beroep en cassatie (bij de Hoge Raad). Gezien de uitspraken inzake Urgenda zijn wij niet geheel zeker dat deze uitspraak in hoger beroep en cassatie wordt vernietigd. Milieudefensie heeft (bij monde van directeur Donald Pols) vreemd genoeg een beetje geïrriteerd hierop gereageerd. Vreemd omdat hij zelf de procedure heeft aangespannen en ongetwijfeld in hoger beroep (en eventueel in cassatie) was gegaan als hij ongelijk had gekregen.

Rol en positie van de rechter

De rechtspraak is voor de legitimiteit gebaat bij neutraliteit en onafhankelijkheid. Dat geldt ook voor de afwezigheid van politieke en maatschappelijke interventie wanneer een zaak onder de rechter is. In toenemende mate wordt echter een meeromvattende rechtsvormende rol van de rechter benadrukt ook door rechters zelf. Natuurlijk is van een haast 'zuivere' wetstoepassing nooit sprake geweest: het gedane recht ontstaat gegeven de context van de praktijk van alledag. Naast wetsteksten en jurisprudentie spelen factoren als redelijkheid, billijkheid en maatschappelijke wenselijkheid een rol. Uiteraard gaat het hier om rekbare en inhoudelijk betwistbare begrippen waar juist ook debat kan ontstaan. De rechterlijke macht kent geen democratische legitimatie, anders dan de wetgevende en uitvoerende macht. En dat is ook juist niet gewenst, gezien de onafhankelijkheid, maar dat betekent wel dat de rechter op een uiterst

smal koord dient te balanceren. Aan de ene kant dient de rechter niet te slaafs te zijn ten opzichte van de wetgevende en uitvoerende macht. De toeslagenaffaire laat zien dat de rechterlijke macht hierbij zich kritischer op kan en mag stellen. Maar aan de andere kant dient de rechter zich ook weer terughoudend op te stellen en niet te activistisch te worden. En juist deze situatie doet zich voor ten aanzien van bouwactiviteiten en de stikstofproblematiek met betrekking tot (onder andere) de agrarische sector.

Vaak wordt hierbij verwezen naar het internationale (met name Europese) recht dat de rechter geen andere keuze laat. Toegegeven moet worden dat de rechter het internationale recht dient toe te passen. Dat vormt een integraal onderdeel van onze constitutionele orde, en van de orde van de Europese instituties. Maar wij kunnen ons niet aan de indruk onttrekken dat de Nederlandse rechter hierin veel verder gaat dan rechters in andere (Europese) landen. Alleen al een blik op de situatie in onze buurlanden België en Duitsland moet tot deze conclusie leiden. Terughoudendheid in deze van de rechterlijke macht is dan ook noodzakelijk. Maar ook de wetgever kan hierbij een belangrijke rol spelen, zoals wij hieronder zullen betogen.

Het wordt tijd paal en perk te stellen aan het politiek gebruik van de rechter door stichtingen en verenigingen

Het vereist voor de wetgevende macht aanpassing van onze wetgeving om terug te keren naar de wettelijke regels van enkele decennia geleden voor wat betreft de toegang

tot de rechtspraak voor verenigingen en stichtingen die algemene doelen nastreven. Juridisch kan het betrekkelijk simpel worden geregeld. Dat vergt wel enige politieke moed. Het zou de wettelijke mogelijkheden voor dit type stichtingen en verenigingen om de staat juridische maatregelen op te laten leggen door de rechter beperken of zelfs onmogelijk maken. Het wordt tijd hier serieus over na te denken. De wetgever dient in te grijpen. De discussie dient niet enkel een discussie onder gespecialiseerde juristen te zijn, maar vooral ook een algemene maatschappelijke en politieke discussie. Daar ligt het daadwerkelijke primaat.

Wij zullen onze opvattingen concretiseren door voorstellen te formuleren om onze wetgeving zodanig aan te passen dat het primaat weer komt te liggen bij de wetgevende macht. Kortom, de politiek. Wij zijn van mening dat deze belangengroepen de toegang tot de rechter, wanneer het gaat om collectieve actie, ontzegd moet worden. Juridisch zou dat mogelijk zijn door de artikelen 1:2 lid 3 *Algemene wet bestuursrecht* en artikel 305a Burgerlijk Wetboek te schrappen. Daarmee zou de situatie weer worden teruggedraaid naar die van enkele decennia terug. In ons staatkundige bestel is het mogelijk dat de wetgever de rechter corrigeert. De rechter dient zich daar dan bij neer te leggen (mits er geen sprake is van strijd met het internationale recht). Een tweede optie is deze mogelijkheid wel open te laten, maar te beperken tot zaken die te maken hebben met de rechtsvorm (stichting of vereniging) alsook de representativiteit van de belangenorgani-

satie. Wij gaan hier in het kader van deze bijdrage niet verder op in. Maar denkbaar zou zijn stichtingen niet toe te laten, maar verenigingen wel (zoals in België het geval is). En bij de toegelaten verenigingen zouden eisen gesteld kunnen worden aan de mate van representativiteit en de interne democratie.

Afsluiting

Hierboven zijn wij ingegaan op het arrest De Nieuwe Meer. We hebben aangegeven dat de bepalingen in het bestuursrecht (1:2 lid 3 *Algemene wet bestuursrecht*) en artikel 305a boek 3 van het Burgerlijk Wetboek deels een uitvloeisel zijn van De Nieuwe Meer. Juristen noemen dit codificatie. Daarnaast is er ook sprake van uniformering op het gebied van het bestuursrecht (met name het milieurecht) waar enkele wetten voor de invoering van de *Algemene wet bestuursrecht* al collectieve actie procedures toestonden. Betekent dit nu dat het afschaffen van deze beide artikelen niets verandert. Immers gesteld zou kunnen worden dat de Hoge Raad zich wederom op hetzelfde standpunt zou stellen, ook zonder deze wettelijke bepalingen, als in het arrest De Nieuwe Meer? Dat is absoluut niet het geval. In ons staatsbestel is het de wetgevende macht die de wetten vaststelt, de uitvoerende macht die deze wetten uitvoert en de rechterlijke macht die dit controleert. Maar mocht de rechterlijke macht een wet op een wijze uitleggen waar de wetgever het niet mee eens is, kan de wetgever ingrijpen. En dat gebeurt met enige regelmaat. Dus als de wetgever bepaalt dat 1:2 lid 3 van de *Algemene wet bestuursrecht* en artikel 305a boek 3 Burgerlijk Wetboek worden geschrapt en daarbij expli-

ciet aangeeft afstand te nemen van de jurisprudentie van De Nieuwe Meer, dan zal de rechterlijke macht zich daarbij moeten neerleggen. Tenzij uiteraard het internationale recht (Europese recht) zich daartegen verzet. Maar daar is naar onze mening geen sprake van. Dat is juist de essentie van het samenspel tussen de verschillende machten. Dat specifieke wettelijke bepalingen in het milieurecht voor de inwerkingtreding van de *Algemene wet bestuursrecht* deze mogelijkheid wel boden, laat dit onverlet. Deze bepalingen zijn met de inwerkingtreding van de *Algemene wet bestuursrecht* geschrapt. En de latere wet in het recht gaat boven de eerdere wet. Dus ook dit hoeft geen enkele belemmering te zijn.

Juridisch zijn onze voorstellen dan ook volledig mogelijk. Afsluitend komt dan weer de vraag naar de wenselijkheid naar voren. Ons standpunt is: ontnem ideeële organisaties de mogelijkheid om ontvankelijk verklaard te worden in juridische procedures op het gebied van milieurecht en natuurbescherming. De maatschappelijke effecten zijn enorm, zoals steeds duidelijker wordt.

mr.dr. G.S.A. (Gerrit) Dijkstra is verbonden aan het Instituut Bestuurskunde van de Universiteit Leiden.

prof.dr. F.M. (Frits) van der Meer is verbonden aan het Instituut Bestuurskunde van de Universiteit Leiden.

1. Juridisch ligt dit wat ingewikkelder. Er wordt besloten tot heropening van het vooronderzoek. Maar de juridische details laten wij in deze bijdrage terzijde. Essentieel is dat deze uitspraak grote gevolgen heeft voor bouwwerkzaamheden.
2. Het zogenaamde relativiteitsbeginsel.
3. Geitenpaadje is de term die hij zelf gebruikt voor de oplossingen van de regering.
4. Dit betekent uiteraard niet dat stichtingen en verenigingen (en andere rechtspersonen) niet in bezwaar en beroep kunnen, maar dan wel alleen als het hun directe belangen betreft.
5. Wijziging van het begrip belanghebbenden in de *Algemene wet bestuursrecht*, 22 mei 2008, 31.472 Verantwoordingsbrief 2007, kamer-nummer 4: "... overwegende, dat in aanvulling op de «commissie-Elverding» het wenselijk is dat beroep- en bezwaarmogelijkheden zoveel mogelijk worden ingeperkt tot direct belanghebbenden; verzoekt de regering te onderzoeken of de *Algemene wet bestuursrecht* zo kan worden gewijzigd dat onder het begrip «belanghebbenden» alleen organisaties, rechtspersonen of natuurlijke personen worden verstaan die feitelijk en materieel rechtstreeks in hun eigen belangen worden getroffen en de Kamer daartoe voorstellen te doen, ...".

Amerikaanse kiezers stellen radicale veranderingen uit

door Koen Petersen

Niet alleen voor sommige Nederlandse politieke partijen geldt het adagium: regeren is halveren. Ook Amerikaanse presidenten krijgen doorgaans na hun eerste twee jaren in het Witte Huis het deksel op de neus. De tussentijdse verkiezingen – de zogenoemde *midterm elections* – bieden kiezers de eerste gelegenheid de president na zijn aantreden een corrigerende tik uit te delen. Maar in november 2022 gaven de kiezers een gemengde boodschap af, waaraan een licht beschadigde president Joe Biden en zijn partijgenoten optimisme ontlenen.

De tussentijdse verkiezingen zijn eigenlijk reguliere verkiezingen, want Amerikanen gaan elke twee jaar naar de stembus. Zij kiezen dan het volledige Huis van Afgevaardigden, een derde van de Senaat, en talloze functionarissen in staten en steden – van gouverneurs tot gemeenteraadsleden. Maar omdat deze verkiezingen halverwege een presidentiële ambtstermijn plaatsvinden, worden zij ‘tussentijds’ genoemd.

Al staat hij zelf niet op het stembiljet, toch gaat altijd de meeste aandacht uit naar de president. Amerikanen kunnen voor het eerst sinds zijn aantreden een electoraal

oordeel over hem vellen door parlements-kandidaten van zijn partij te omarmen of te verwerpen. Meestal krijgt de president halverwege zijn eerste termijn een stevige draai om de oren. Negen van de tien directe voorgangers van Biden verloren halverwege hun eerste termijn zetels in het Huis van Afgevaardigden, en in zes gevallen verzwakte hun positie in de Senaat.

Een kleine 70 procent van de Amerikanen vond dit jaar rond verkiezingstijd dat het met hun land de verkeerde kant op gaat. Dat was voor de oppositie een ideaal gegeven, en de electorale vooruitzichten voor de impopulaire Biden en zijn Democratische Partij waren dan ook niet goed. Het verband tussen een lage presidentiële populariteit en een verkiezingsnederlaag is hardnekkig. Presidenten met – net als Biden – een lage zogenoemde *approval rating* van tussen de 40 en 45 procent, verloren de afgelopen 22 *midterms* gemiddeld 36 zetels in het Huis van Afgevaardigden en 4 zetels in de Senaat. Omdat de meerderheid van Biden in beide huizen flinterdun is, zou zetelverlies ook het verlies van die meerderheid betekenen. Peilingen voorspelden een ‘rode golf’ – een royale overwinning voor de Republikeinen.

Drie omstandigheden maakten deze tussentijdse verkiezingen bijzonder. De Verenigde Staten kampen met een ongebruikelijke inflatie van ongeveer acht procent waaraan kiezers vooral in de supermarkt (11 procent duurder sinds Bidens aantreden) en bij de benzinepomp (57 procent duurder) herinnerd worden. Bijna 30 procent van de kiezers

gaf aan dat dit onderwerp in het stemhokje voor hen de doorslag zou geven, en méér Amerikanen vertrouwen de Republikeinen (42 procent) dan de Democraten (27 procent) om de inflatie onder controle te krijgen.

Daarnaast werd in juni van dit jaar de federale bescherming op abortus door het Hoogge-rechtshof beëindigd. Het vonnis in *Dobbs v. Jackson Women’s Health Organization* maakte de staten weer verantwoordelijk voor hun eigen abortuswetgeving, net als vóór 1973. De brede maatschappelijke verontwaardiging hierover – ruim 60 procent van Amerikanen wil dat abortus is toegestaan – zou Democraten enige wind in de zeilen blazen.

En ten slotte eiste oud-president Donald Trump een hoofdrol op in de campagne. In cruciale ‘*swing states*’ die bij presidentsverkiezingen vaak de doorslag geven – zoals Pennsylvania, Georgia, Ohio en Arizona – wist hij aanhangers genomineerd te krijgen als kandidaten voor de Senaat, wat zijn electorale kracht binnen de Republikeinse partij bevestigde. De vervolgvraag was of die kandidaten dat vervolgens ook in een confrontatie met Democratische opposenten voor hem konden verzilveren. De dominante zichtbaarheid van Trump en zijn Trumpiaanse kandidaten, maakten de verkiezingen in feite een Biden-tegen-Trump-peiling in plaats van het traditionele referendum over de zittende president.

Wat waren nu de belangrijkste verkiezingsuitkomsten, en wat maakte deze bijzonder?

De Republikeinen heroverden het Huis van Afgevaardigden, maar slechts met een nipte meerderheid van 8 van de 435 zetels. De grote nederlaag die Biden – gelet op zijn lage populariteit – volgens statistici te wachten stond, bleef uit. Sterker nog, de Democraten handhaafden zowaar hun meerderheid in de Senaat. En mogelijk slaagt Biden er zelfs nog in zijn Senaatsmeerderheid te vergroten. Want omdat in Georgia geen van de kandidaten een absolute meerderheid haalde, wordt daar op 6 december de laatste Senaatszetel door de kiezers toebedeeld via een ‘*run-off election*’ tussen de twee kandidaten met de meeste stemmen. Ook wonnen de Democraten per saldo twee gouverneursposten, wat de positie van de president in het gedecentraliseerde landsbestuur versterkt. Biden slaagde er dus in tegen historische trends in een heel behoorlijke uitslag te realiseren, waarmee hij de laaggestemde verwachtingen versloeg.

De door oud-president Donald Trump gesteunde kandidaten verloren op overtuigende wijze de cruciale Senaatsverkiezingen in Pennsylvania en Arizona. De zetel van de pensionerende Pat Toomey uit Pennsylvania – ruim een halve eeuw bezet door drie Republikeinen – komt daarmee na een halve eeuw in handen van de Democraten. En de Senaatszetel die de iconische Republikeinse senatoren Barry Goldwater en John McCain onafgebroken bijna 50 jaar (tussen 1969 en 2018) bezetten, blijft in Democratisch beheer. Daarnaast kregen de Trumpiaanse senaatskandidaten in Ohio en Georgia veel minder stemmen dan de Republikeinse gouverneurskandidaten in diezelfde staten – een

opmerkelijk en pijnlijk verschil. Ten slotte verpletterde Ron DeSantis, de Republikeinse gouverneur van Florida, met ruim 19 procent verschil zijn Democratische opponent, terwijl Florida nog steeds geldt als ‘*swing state*’ – een staat waar verkiezingen altijd spannend zijn.

Exitpolls geven deels een verklaring voor deze ongebruikelijke uitslag. Het ‘referendum’ over Biden (32 procent van de kiezers stemde tegen de Democraten om een signaal af te geven) werd bijna volledig gecompenseerd door een ‘stop Trump’ stem (28 procent stemde om die reden niet op een Republikein). Tegen de verwachting in wisten de Democraten onder zwevende kiezers – de groep die bij spannende verkiezingen vaak de doorslag geeft – volgens exitpolls 20 procent meer stemmen te winnen dan de Republikeinen, en speelden de abortus-uitspraak van het Hoogerechtshof en het Trumpiaanse profiel van sommige kandidaten hierbij een grotere rol dan opiniepeilingen eerder voorspelden.

In de praktijk vormt de afronding van de *midterms* het informele startschot voor de presidentsverkiezingen van twee jaar later. Omdat alle politieke activiteiten in die context worden geplaatst, is de grote vraag wat deze verkiezingsuitslag betekent voor de Amerikaanse politiek tot eind 2024.

Op de eerste plaats zal de patstelling tussen Democraten en Republikeinen voortduren die de Amerikaanse politiek vaak vleugellam maakt. De Republikeinse meerderheid in het

Huis van Afgevaardigden en de Democratische meerderheid in de Senaat zijn tot elkaar veroordeeld maar gunnen elkaar het licht in de ogen niet. Partijleiders zullen bij elke politieke keuze taxeren hoe deze de kansen op electoraal succes in 2024 verkleint of vergroot. Daarbij komt dat zowel de Republikeinen als de Democraten intern verdeeld zijn tussen gematigde en radicalere vleugels. De radicalen in beide partijen zijn cruciaal om de eigen flinterdunne meerderheden bijeen te houden, en die verbieden compromisbereidheid richting de opposerende partij.

Toch zal de politieke agenda Republikeinse worden. Kevin McCarthy, de Republikeinse leider in het Huis – en waarschijnlijk ook de nieuwe ‘*Speaker*’ (voorzitter) – wil veel meer nadruk leggen op het bestrijden van inflatie door de overheidsuitgaven te beteugelen, het bestrijden van criminaliteit door afstand te nemen van ‘*defund the police*’-achtige initiatieven, en het indammen van illegale immigratie door het versterken van de grens met Mexico. Daarnaast hebben de Republikeinen parlementaire onderzoeken aangekondigd, naar onder meer de chaotische Amerikaanse terugtrekking uit Afghanistan, de omstrede FBI-inval in het huis van oud-president Trump, en de vermeende dubieuze zakenpraktijken van Hunter Biden, de veelbesproken zoon van de president.

Voor Biden is het goede nieuws dat hij kan doorgaan met het benoemen van progressieve rechters en kandidaten voor andere federale functies. De president mag politieke zielsverwanten benoemen op 4.000 federale

posities, en voor zo’n 1.200 daarvan is goedkeuring vereist door de Senaat. Met het behoud van zijn Democratische meerderheid kunnen de Republikeinen niet op voorhand zulke benoemingen blokkeren.

Het internationale beleid van de Verenigde Staten zal voorlopig niet ingrijpend veranderen. De Grondwet geeft de president hier ruime bevoegdheden en veel bewegingsvrijheid. De harde lijn tegenover China – ingezet onder president Trump – wordt voortgezet. Daarnaast blijft Biden – in tegenstelling tot Trump – actief investeren in de transatlantische banden en de NAVO. Wel moet de Senaat de benoeming van ministers, ambassadeurs en hoge ambtenaren goedkeuren, en eventuele internationale verdragen ratificeren. Maar de Democratische meerderheid zal Biden hier niet voor de voeten gaan lopen.

Ook kan Biden de Amerikaanse steun voor Oekraïne voortzetten, vooral omdat bijna driekwart van de Amerikanen het huidige beleid steunt. Maar voor toekomstig beleid worden wel partijverschillen zichtbaar: 81 procent van de Democraten pleit voor nog méér financiële steun voor Oekraïne, tegenover 35 procent van de Republikeinen en 45 procent van de zwevende kiezers. De Republikeinen eisen bovendien strenger toezicht op het correct besteden van de miljardenhulp aan Oekraïne.

De grootste gevolgen van de verkiezingsuitslag zijn vooralsnog voelbaar binnen de Republikeinse partij. De nominatie van Donald Trump in 2024 als officiële Republikeinse

presidentskandidaat is niet meer vanzelfsprekend. Terwijl de ambitieuze gouverneur Ron DeSantis in Florida zijn momentum overweldigend wist te verzilveren, konden Trumpiaanse kandidaten in cruciale staten niet overtuigen. Ook is Trump niet meer de verfrissende en provocatieve ‘*change agent*’ van acht jaar geleden. In sommige landelijke peilingen is de oud-president zijn voorheen onoverbrugbare voorsprong kwijt en gaan DeSantis en hij onder Republikeinse kiezers inmiddels gelijk op. Trump heeft echter bewezen te beschikken over een enorme veerkracht en een sterk overlevingsinstinct – sinds zijn entree in de politieke arena in 2015 kwam hij even vaak terug als dat hij werd afgeschreven. Maar de strijd om de Republikeinse nominatie ligt open, en dat is een enorme verandering ten opzichte van vóór de verkiezingen.

Dat zadelt de Democraten op hun beurt op met een dilemma. President Biden heeft aangekondigd dat hij zich voor een nieuwe termijn verkiesbaar wil stellen. In het presidentiële verkiezingsjaar 2024 wordt hij 82, en als in 2028 zijn eventuele tweede termijn afloopt, is hij 86 jaar oud. Ongeveer 50 procent van de Democraten ziet dan ook liever een andere presidentskandidaat. Voor Biden is een belangrijke drijfveer dat hij naar eigen zeggen de enige Democraat is die Donald Trump kan verslaan. Veel peilingen (maar niet alle) lijken hem hierin te bevestigen. Toch is het de vraag hoe de kaarten geschud worden als uiteindelijk niet Trump maar een andere Republikein in het strijdperk treedt. Vooralsnog durven kansrijke Democraten

zich niet openlijk als kandidaat tegenover Biden op te werpen, maar het ongemak met de fragiele en soms verwarde president is daarmee niet weggenomen.

De conclusie is dan ook dat de Amerikaanse kiezers dit jaar radicale veranderingen hebben uitgesteld en politiek Washington de komende twee jaar op ‘*holding pattern*’ zal vliegen. President Biden voelt zich met slechts een milde electorale terechtwijzing gesteund in zijn beleid, de Republikeinen krijgen met hun meerderheid in het Huis van Afgevaardigden een plaats en stem aan tafel, maar zullen zich ook moeten blijven voegen naar de wensen van de Democraten, en het internationale beleid van de VS zal de komende jaren niet radicaal worden bijgesteld. Daarom zijn nu weer de Republikeinse en Democratische kiezers aan zet. Zij zullen bepalen wie namens hun partij voor de presidentsverkiezingen van 2024 het veld worden ingestuurd. En met een zwart-wit keuze tussen twee van elkaar verschillende kandidaten zullen de kiezers zich dan alsnog helder moeten uitspreken.

Koen Petersen is politicoloog en Amerikanist. Hij schreef verschillende boeken over Amerikaanse politiek en analyseert regelmatig de internationale actualiteit op radio en TV.

Buitenland

Christian Lindner, leider van de FDP

Duitse liberalen, op zoek naar meer of juist minder profiel?

door Fleur de Beaufort

De Duitse liberalen regeren sinds eind 2021 in een zogenaamde *Ampel-Koalition*, verwijzend naar de kleuren van een verkeerslicht, rood (de sociaal-democratische SPD), geel (de liberale FDP) en groen (die Grünen) onder leiding van SPD'er Olaf Scholz. Vooralsnog lijken de liberalen in deze 'linkse' coalitie zoekende naar het juiste profiel. Naast de landelijke verkiezingen voor de *Bundestag* zijn in Duitsland de deelstaatverkiezingen voor de verschillende *Landtagen* doorgaans een graadmeter voor de politieke machtsverdeling in het land. De Duitse deelstaten hebben niet

alleen relatief veel autonomie binnen hun eigen grenzen, maar ook via de Bondsraad – de landelijke vertegenwoordiging van de deelstaten – die samen met de *Bundestag* het Duitse parlement vormt. Sinds hun regeringsdeelname op landelijk niveau verliezen de liberalen verkiezing na verkiezing op deelstaatniveau.

Het begon in maart in de deelstaat Saarland waar de liberalen maar liefst tien procentpunt inleverden en niet boven de kiesdrempel van vijf procent wisten uit te komen, waardoor ze in deze deelstaat de komende periode niet vertegenwoor-

digd zijn. In Sleeswijk-Holstein verloren de liberalen in mei van dit jaar ruim vijf procentpunt, maar bleven wel boven de kiesdrempel. Het liberale verlies betekende wel dat coalitiepartners CDU en Groenen in de deelstaat ook zonder hun partner FDP door konden regeren. Een week later verdwenen de liberalen in de deelstaat Noordrijn-Westfalen eveneens uit de regering. Het verlies van bijna zeven procentpunt maakte dat de liberalen maar nipt boven de kiesdrempel uitkwamen. Het verlies in Nedersaksen bij de verkiezingen van oktober was met bijna drie procentpunt weliswaar minder dramatisch, doch betekende voor de liberalen ook hier dat zij de kiesdrempel net niet haalden en tot de volgende verkiezingen uit de *Landtag* verdwijnen (Duitslandinstituut).

Al bij het eerste verlies in maart maakte de liberale partijleiding duidelijk dat het zaak was nu zo snel mogelijk het ‘liberale *Profil*’ van de partij aan te scherpen. De verliezen in mei toonden, aldus de partijleiding, de noodzaak nu echt het ‘liberale *Handschrift*’ in de landelijke coalitie naar voren te laten komen. Ook in oktober werd de slechte uitslag aangegrepen om de liberalen op te roepen nu eindelijk hun ‘*Positionslichter*’ aan te zetten (Pausch 2022). De partijleiding lijkt ervan overtuigd dat de verkiezingsverliezen het gevolg zijn van een gebrek aan liberaal profiel op landelijk niveau, mogelijk veroorzaakt door het feit dat de liberalen in de *Ampel-Koalition* steeds het onderspit zouden delven tegenover de SPD en de Groenen. Is deze observatie terecht?

Königsmacher met twee gezichten

Van oudsher golden de liberalen in Duitsland als zogenaamde *Königsmacher* in het naoorlogse partijpolitieke systeem. Hoewel relatief bescheiden in omvang, zowel voor wat betreft het ledental als voor wat betreft de electorale resultaten, bezorgde de FDP sinds haar oprichting in december 1948 doorgaans één van de twee grote partijen de parlementaire meerderheid (Kirchner en Broughton 1988, 66). Op een enkele keer oppositie voeren na werd afwisselend geregeerd met de christen-democratische CDU/CSU en de sociaal-democratische SPD waarbij intern steeds de discussie werd gevoerd of de FDP zich meer aan de rechterzijde of juist meer richting centrumlinks zou moeten positioneren. In de geschiedenis van de partij zijn verschillende periodes aan te wijzen waarin bewust een fundamentele koerswijziging werd ingezet. Deze koerswijzigingen waren soms resultaat van verkiezingsuitslagen en dan weer afhankelijk van politieke leiders of de resultante van een intern debat.

Reeds voor de oprichting van de FDP was het Duitse liberalisme grofweg verdeeld in twee kampen, die voor de Tweede Wereldoorlog in zelfstandige partijen vertegenwoordigd waren. De National-liberale stroming was tot 1918 verenigd in de Nationalliberale Partei (NLP) en daarna in de Deutsche Volkspartei (DVP) en gold als de rechterflank van het Duitse liberalisme. National-liberalen maakten zich sterk voor de individuele vrijheid, nationale soevereiniteit en eenheid (in Duitsland was de natievorming in de 19e eeuw nog niet voltooid, zoals in andere Eu-

ropese landen). De links-liberale stroming – ook wel *Fortschritts-liberalismus* – was achtereenvolgens verenigd in de Deutsche Fortschrittspartei (DFP of ‘Fortschritt’), de Deutsche Freisinnige Partei (DFP) en de Deutsche Demokratische Partei (DDP). Deze stroming begon in de 19e eeuw te zoeken naar een antwoord op het ‘sociale vraagstuk’ en raakte begin 20e eeuw in toenemende mate ervan overtuigd dat ingrijpen in het economische leven soms onvermijdelijk was voor sociale rechtvaardigheid. *Fortschritts*-liberalen neigden bovendien naar pacifisme (Fenske 2019).

Met de oprichting van de FDP werd juist beoogd de verschillen binnen het Duitse liberalisme te overbruggen. Daarbij werd bovendien gezocht naar een positionering die zou voorkomen dat de FDP te veel in de schaduw van de CDU/CSU zou staan, iets wat met name lukte doordat de liberalen nadrukkelijk afstand tot de kerk hielden (Decker 2021). In de eerste jaren stapte de FDP in een coalitie met CDU/CSU en de meer conservatieve Deutsche Partei (DP) onder leiding van Konrad Adenauer. In die tijd leverde de FDP in persoon van Theodor Heuss ook de eerste Bondspresident. De liberalen presenteerden zich als seculier en als voorstander van de vrije markt, in tegenstelling tot hun coalitiepartner CDU/CSU die zich op voorstaan van Ludwig Erhard nadrukkelijk(er) inzette voor een sociale markteconomie als middenweg tussen het kapitalisme en socialisme.¹

Na de verkiezingen van 1965 liepen de coalitiebesprekingen tussen liberalen en christen-democraten stuk op belastingver-

hogingen, als gevolg waarvan CDU/CSU uiteindelijk met de SPD een zogenaamde *Grosse Koalition* vormde. Voor de liberalen betekende dit de kans tot herijking in de oppositie (Doering 2006). Onder leiding van onder meer Walter Scheel en Hans-Dietrich Genscher positioneerde de FDP zich geleidelijk nadrukkelijker als middenpartij, waardoor niet langer CDU/CSU de voorkeurspartner voor politieke samenwerking was, maar ook de SPD in beeld kwam. Onderwijs werd voor de liberalen in deze periode een belangrijk thema, maar met name de liberale herbezinning op de houding ten aanzien van het Oostblok opende het gesprek met de SPD. Na de verkiezingen van 1969 werd de eerste sociaal-liberale coalitie gevormd met de SPD en gaven Bondskanselier Willy Brandt (SPD) en minister van Buitenlandse Zaken Walter Scheel vorm aan de *neue Ostpolitik* door toenadering te zoeken tot het Oostblok.²

De sociale-liberale koers werd in 1971 bezegeld met een nieuw beginselprogramma – de *Freiburger Thesen* – dat tijdens een partijvergadering in Freiburg im Breisgau werd aangenomen en de partij bond aan het sociaal-liberalisme. Deze nieuwe koers was binnen de FDP aanleiding tot veel kritiek en enkele prominente leden, zoals voormalig partijleider Erich Mende en oud-minister van Financiën Heinz Starke verruilden de FDP voor de CDU. Electoraal legde de sociaal-liberale koers de partij geen windeieren, bij de verkiezingen van 1972 wonnen de liberalen 2,6 procentpunt. In 1977 werd echter weer afstand gedaan van de sociaal-liberale koers toen met de *Kieler Thesen* een nieuw

beginselprogramma werd aangenomen. Met de meer klassiek-liberale koers positioneerde de partij zich als alternatief voor de economische en sociale politiek van de SPD. Desalniettemin werd de sociaal-liberale coalitie met de SPD na de verkiezingen van 1980 – waarbij de liberalen 2,7 procentpunt wonnen – korte tijd gecontinueerd. De verschillen tussen SPD en FDP namen echter dusdanige vormen aan dat het tot een breuk kwam, toen de liberale minister van Economische Zaken Otto Graf Lambsdorff met een op klassiek-liberale leest geschoeid voorstel kwam ter bevordering van de economische groei en bestrijding van de werkloosheid. Het voorstel zou het *Scheide-Papier* voor de samenwerking met de SPD worden en de koerswijziging van de FDP ging de geschiedenis in als de *Bonner Wende*.

Opnieuw was er intern veel onvrede, de partij verloor niet alleen veel leden, maar ook diverse verkiezingen in de Landtagen. De liberale partijleider Hans-Dietrich Genscher voerde echter op het moment van de *Bonner Wende* al geheime gesprekken met CDU-leider Helmut Kohl en bereidde de weg voor een 16 jaar lange samenwerking met de christen-democraten. Genscher werd lange tijd pragmatisme verweten door deze koerswisseling, die alleen ingezet zou zijn om aan de macht te kunnen blijven. Later werd dit beeld enigszins bijgesteld ten gunste van Genscher (Heumann 2012, 69-71). Feit is wel dat de liberalen bij de verkiezingen in 1983 met een verlies van 3,8 procentpunt te maken kregen en alleen dankzij tactische stemmen van CDU'ers toch nog op zeven procent bleven steken.³

Zoekende in veranderde omstandigheden

Met de komst van *Die Grünen* in 1980 was de FDP niet langer de partij bij uitstek die ofwel CDU/CSU ofwel SPD aan een meerderheid kon helpen. Bovendien betekende de nieuwe partij een bedreiging voor de links-liberale flank en een serieuze tegenstander in de strijd om de strategisch stemmende zwevende kiezers. Dit werd pijnlijk duidelijk toen er tegen het einde van het tijdperk Kohl ook een einde kwam aan de succesvolle samenwerking met CDU/CSU. In de nadagen van de coalitie distantieerde de FDP zich in toenemende mate van de christen-democraten door zich in de regering als oppositiepartij te gedragen.

De FDP positioneerde zich bij de verkiezingsstrijd in 1998 niet alleen op gelijke afstand van CDU/CSU enerzijds en SPD anderzijds en sprak dus (nog) geen voorkeur uit voor een coalitiepartner, maar vertolkte bovendien een duidelijk klassiek-liberaal verhaal. Het programma *Wiesbadener Grundsätze – Für die liberale Bürgergesellschaft* uit 1997 was met name het werk van Guido Westerwelle, op dat moment de rechterhand van partijleider Wolfgang Gerhardt. Een belangrijk aspect van het programma was een negatieve inkomensbelasting (*Bürgergeld*), ontleend aan Milton Friedman. Bovendien pleitte de FDP voor een forse inkrimping van de verzorgingsstaat en een grotere nadruk op de eigen verantwoordelijkheid van burgers (Fenske 2019, 720-722; Doering 2006, 116).

De verkiezingen van 1998 betekenden groot succes voor SPD en *Die Grünen*, die samen konden regeren. De FDP bleef steken op 6,2 procent van de stemmen en kwam in de oppositie terecht. Het nieuwe klassiek-liberale partijprogramma ten spijt verloren de liberalen in het daaropvolgende jaar bij de verkiezingen in verschillende *Länder* zo fors, dat ze nergens boven de kiesdrempel kwamen. Het lukte de FDP niet van de oppositie te profiteren, zoals CDU/CSU aanvankelijk wel deed. Pas toen die partij last kreeg van financieringsschandalen keerde het tij voor de FDP. In 2000 behaalden de liberalen in Noordrijn-Westfalen maar liefst 9,8 procent van de stemmen.

De geleidelijke opmars werd de daaropvolgende jaren ook op landelijk niveau ingezet, al bleef de FDP tot 2009 in de oppositie. Juist in de laatste vier jaar van oppositie wist de FDP optimaal te profiteren van het feit dat CDU/CSU de sinds 2003 ingezette koers als vrije-marktpartij niet kon waarmaken in de *Grosse Koalition* met de SPD. In de oppositie kon de FDP haar klassiek-liberale verhaal wel ongemoeid overeind houden. Iets wat de partij ook deed, ondanks de internationale kredietcrisis die ook Duitsland niet bespaard bleef. Direct gevolg was het voorlopig beste resultaat ooit voor de liberalen toen zij in 2009 onder leiding van Guido Westerwelle bijna vijf procentpunt wisten te winnen en op 14,6 procent uitkwamen. Ondanks dit enorme succes lukte het de liberalen al bij de coalitiebesprekingen onvoldoende hun punten te verzilveren. Deels was dit gevolg van het feit dat de voorgaande regeringen al veel hervormingen hadden doorgevoerd,

waardoor er weinig te scoren viel voor de liberalen. Een andere belangrijke oorzaak wordt ook gezocht in het feit dat Westerwelle voor het ministerie van Buitenlandse Zaken koos in plaats van bijvoorbeeld Financiën waar het veel eenvoudiger zou zijn geweest een liberaal profiel te tonen. Bovendien werd de verkiezingsbelofte van belastingverlaging niet waargemaakt (Niedermayer 2014, 204; Decker 2021).

Na een aantal verloren *Länder*-verkiezingen zwichtte Westerwelle voor de interne druk en gaf het voorzitterschap van de partij in 2011 over aan Philipp Rösler. Bij vlagen was Rösler niet alleen zelfs minder populair dan de teruggetreden Westerwelle, hij slaagde er ook niet in zijn belofte ‘*ab heute wird die FDP liefern*’ na te komen. Een duidelijke koers bleef uit en bij de verkiezingen voor de Bondsdag in 2013 haalde de FDP na 64 jaar voor het eerst de kiesdrempel niet (Niedermayer 2014, 207-209). Daarbij speelde zeker ook de opkomst van *Alternative für Deutschland* (AfD) op de rechterflank een rol. AfD haalde weliswaar met 4,7 procent de kiesdrempel nog net niet in 2013, maar concurreerde wel met de FDP om kiezers.

Voorzichtig nieuw succes of toch niet?

Onder leiding van Christian Lindner wist de FDP in 2017 met 10,7 procent terug te keren in het parlement. Lindner slaagde erin het partijprogramma niet alleen een duidelijke liberale signatuur te geven, maar ook te verbreden en daarmee de inhoudelijke gaten te vullen die de regering van CDU/CSU en SPD liet vallen. Met name op het terrein van

economie en sociale politiek betrok de FDP weer meer klassiek-liberale stelling, versterkt door de wens van een strikter financieel beleid op Europees niveau. De liberalen lieten zich in 2015 bijvoorbeeld in de media negatief uit over een derde steunpakket aan Griekenland. Daarnaast werd onderwijs weer een belangrijk liberaal thema en werd een actueel thema als digitalisering toegevoegd aan de liberale agenda. Tot slot positioneerde de FDP zich ten aanzien van het asielvraagstuk nadrukkelijk als alternatief tussen CDU/CSU (de ‘*wir schaffen das*’-houding van Merkel) en AfD (Freckman 2018, 37).

De besprekingen met CDU/CSU en *Die Grünen* voor de vorming van een *Jamaika-Koalition* liepen in 2017 al snel op niets uit, met name omdat de FDP zich niet kon vinden in de asielpolitiek van beide andere partijen. Merkel zag zich genoodzaakt opnieuw met de SPD een *Grosse Koalition* te vormen, waardoor Lindner nog een periode vanuit de oppositie kon scoren. Het leidde in 2021 tot een lichte winst van 0,8 procentpunt. Het lag voor de hand dat de grote winnaars van de verkiezingen SPD en *Die Grünen* met een derde partij de mogelijkheden van coalitievorming zouden onderzoeken. Al snel kwam de FDP in beeld en werd de *Ampel-Koalition* gevormd.

Hoewel het er alles van weg heeft dat Lindner bij de onderhandelingen over de departementen niet dezelfde fout heeft gemaakt als Westwelle – de keuze voor Financiën, Justitie, Digitalisering & Verkeer en Onderwijs passen bij uitstek in het liberale programma – lijken

de liberalen toch zeer te lijden onder hun regeringsdeelname. Deelneming aan de coalitie wordt algemeen als oorzaak aangewezen voor de verkiezingsverliezen in de *Länder*, waarbij steeds wordt benadrukt dat de liberalen onvoldoende profiel kunnen tonen. Zo twitterde FDP-Finanzpolitiker und Bundestagsabgeordnete Frank Schäffler: “Die Ampel-Koalition hängt wie ein Mühlstein um unseren Hals. Wir verlieren zunehmend unseren marktwirtschaftliche Glaubwürdigkeit. Die FDP muss mutiger werden und den Rücken gerade machen.”

De FDP lijkt niet van harte deel te nemen aan de huidige coalitie en gedraagt zich in toenemende mate als oppositiepartij binnen de regering. De interne roep om meer profiel is daar een voorbeeld van, terwijl het maar de vraag is hoe terecht deze roep is. De liberalen wisten afgelopen jaar wel degelijk op een aantal punten hun gelijk te halen, zoals de versoepelingen van de coronamaatregelen en geen invoering van de vaccinatieplicht, geen nieuwe belastingen voor de rijken, matiging van de *kalte Progression* (bevrozen van de grens waarover een hoger belastingtarief geldt) in de belastingen als gevolg van de inflatie en inachtneming van het schuldenplafond. Het succesvolle 9-euro-ticket waarmee Duitsers voor weinig met de trein konden reizen afgelopen zomer was een idee van de liberale minister voor Verkeer. Genoeg pluspunten voor de liberalen zo lijkt het (Pausch 2022).

Hoewel Lindner de slechte resultaten aan de coalitiedeelneming blijft verbinden – “viele unserer Unterstützerinnen und Unterstützer

fremdeln mit dieser Koalition” – zoeken politicologen in Duitsland de oorzaak veeleer in de houding van de liberalen binnen de coalitie. “Weiterhin so tun, als ob man nur zu Gast ist in dieser Regierung, das, glaube ich, wird niemandem helfen”, aldus politicoloog Andreas Busch (Süddeutsche Zeitung 2022). Juist door zich van het regeringsbeleid af te wenden en steeds te doen alsof het welhaast onmogelijk is om met twee linkse partijen te regeren, creëert de FDP een inconsistent beeld. In een coalitie is het niet alleen zaak het eigen profiel te tonen maar ook te erkennen dat soms compromissen gesloten moeten worden. De combinatie van onzekerheid voor velen (hoge inflatie, energiecrisis etc.) en ruzie in de coalitie wordt door kiezers niet beloond.

Uitdagingen voor de Duitse liberalen

De geschiedenis van de FDP laat zien dat de partij nooit een heel duidelijk profiel heeft gehad, maar altijd geprobeerd heeft de verschillende stromingen binnen het liberalisme te verenigen. Daarbij speelde doorgaans de mogelijkheid te regeren en de keuze voor een coalitiepartner een grotere rol dan het profiel zelf. Juist door de langdurige unieke positie van *Königsmacher* in het partijpolitieke spectrum kon de FDP zonder duidelijk profiel overleven. De FDP kreeg meer dan eens het verwijt meer van de macht te houden dan van principes (Bukow 2019, 162). Met de komst van andere partijen, zoals *Die Grünen* en de *AfD*, was de FDP niet langer de vanzelfsprekende coalitiegenoot voor *CDU/CSU* of *SPD*. De noodzaak van een duidelijk ‘eigen gezicht’ werd daarmee alleen maar groter.

Daar komt bij dat de Duitse liberalen nooit een stevige vaste achterban hebben gehad, maar het doorgaans van strategisch stemmende kiezers moesten hebben. Ook hier speelt het feit dat de unieke positie van de FDP als vanzelfsprekende coalitiepartner is verdwenen de partij parten. Bovendien is het de Duitse liberalen nooit gelukt een echte grote ledenpartij of een volkspartij te worden, waardoor er niet op een vast kiezerspotentieel teruggevallen kan worden.

Als relatief kleine partij heeft de FDP bovendien last van de kiesdrempel. Meer dan eens vallen de liberalen in de *Länder* buiten de boot en ook op het niveau van de Bondsdag blijft dit een reëel risico. Zeker gezien de komst van concurrerende partijen, een toenemend aantal zwevende kiezers en het Duitse kiesstelsel (met *erst-* en *zweitstimmen*) is de kans groot dat de FDP ook op landelijk niveau vaker onder de kiesdrempel duikt met alle gevolgen van dien.

De Nederlandse historicus Frits Boterman meent dat de relatieve zwakte van de FDP tevens te wijten is aan het feit dat veel van de liberale idealen ook door de andere partijen werden omarmd en de liberalen onvoldoende als geestelijk vader van dit gedachtengoed werden gezien. In Duitsland legde het echte klassiek-liberale verhaal van de vrije markt het bovendien af tegen de sociale markteconomie van de christen-democraten als derde weg tussen kapitalisme en socialisme (Boterman 2006, 118).

Reeds bij de start van de *Ampel-Koalition* werd in de Duitse media vastgesteld dat de liberalen goed uit de onderhandelingen waren gekomen. Kijkend naar de daden van deze coalitie kan ook nog niet worden vastgesteld dat er sprake is van echt links beleid. Het is onduidelijk welke liberale signatuur Lindner meer voor het voetlicht wil brengen en of dat de neerwaartse trend van de liberalen kan doorbreken. Bovendien is het de vraag of dit het moment is om het profiel van de FDP te herijken. In feite heeft Lindner de liberale ideologie de afgelopen jaren met succes van nieuw elan voorzien, het vormde immers de basis voor het goede resultaat in 2017 en de terugkeer van de liberalen in de Bondsdag. Voor de FDP lijkt niet de regeringsdeelname het probleem, doch veeleer het gemis van een vaste achterban, de afhankelijkheid van strategische stemmen, de opkomst van meer concurrenten en het Duitse kiesstelsel.

drs. F.D. de Beaufort is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting en lid van de redactie van Liberale Reflecties.

Literatuurlijst

- ‘Forscher: Positionierung als Opposition schadet FDP’, *Süddeutsche Zeitung*, 10 oktober 2022.
- Boterman, F., ‘Two ways to freedom: liberalism in Germany and the Netherlands’ in: P. van Schie, G. Voerman red., *The Dividing Line between Success and Failure. A Comparison of Liberalism in the Netherlands and Germany in the 19th and 20th Century*, Berlijn, 2006, pp. 99-120.
- Bukow, S.U., ‘It’s (not only) the economy, stupid?: Past and future of the German Liberal Party’, in: C. Close, E. van Haute red., *Liberal Parties in Europe*, Londen en New York, 2019, pp. 146-165.
- Decker, F., ‘Etappen der Parteigeschichte der FDP’, *Bundeszentralstelle für politische Bildung*, 2021, URL: <https://www.bpb.de/themen/parteien/parteien-in-deutschland/fdp/273478/etappen-der-parteigeschichte-der-fdp/>.
- Doering, D., ‘Which way to go? About the Freie Demokratische Partei’ in: P. van Schie, G. Voerman red., *The Dividing Line between Success and Failure. A Comparison of Liberalism in the Netherlands and Germany in the 19th and 20th Century*, Berlijn, 2006, pp. 99-120.
- Duitslandinstituut, ‘Regeringen en partijen in de deelstaten’, URL: <https://duitslandinstituut.nl/naslagwerk/184/regeringen-en-partijen-in-de-deelstaten>.
- Fenske, H., *Der deutsche Liberalismus. Ideenwelt und Politik von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Reinbek, 2019.
- Freckman, M., *Lindners FDP. Profil – Strategie – Perspektiven*, rapport van de Otto Brenner Stiftung, Frankfurt am Main, 2018, URL: https://www.otto-brenner-stiftung.de/fileadmin/user_data/stiftung/02_Wissenschaftsportal/03_Publicationen/AP29_FDP_Freckmann.pdf.
- Heumann, H.D., *Hans-Dietrich Genscher. Die Biographie*, Paderborn, 2012.
- Kirchner, E.J., Broughton, D., ‘The FDP in the Federal Republic of Germany: The Requirements of survival and success’, in: E.J. Kirchner red., *Liberal Parties in Western Europe*, Cambridge, 1988, pp. 62-92.

- Niedermayer, O., 'Der Niedergang der FDP', *Revue d'Allemagne et des pays de langue allemande*, 2014, nr. 1, pp. 201-213.

- Pausch, R., 'Zu gut erkannt. Die Schärfung ihres Profils ist nicht die Lösung der FDP-Probleme, sondern die Ursache', *Die Zeit*, 12 oktober 2022.

1. Ludwig Erhard was weliswaar christen-democraat, maar wordt desalniettemin ook verbonden aan het zogenaamde Ordo-liberalismus. Deze stroming ontstond in de jaren 30 van de vorige eeuw in Duitsland als reactie op het liberale principe van *laisser-faire* en zag meer noodzaak tot overheidsingrijpen en correctie op de markt.

2. De beroemde knieval van Willy Brandt bij het monument voor slachtoffers van de opstand in het getto van Warschau ging de wereld over als symbool voor de neue *Ostpolitik* van de Bondsrepubliek.

3. Bij de landelijk verkiezingen in Duitsland brengen kiezers twee stemmen uit, de eerste stem op een kandidaat uit hun eigen district en de tweede stem op een partij. Dit biedt kiezers bij uitstek de mogelijkheid tot strategisch stemmen, bijvoorbeeld omdat ze een voorkeur hebben voor een coalitie. Bij de verkiezingen van 1983 had de FDP met name een fors aantal *zweitstimmen*, terwijl het aantal *erststimmen* nog nooit zo laag was geweest.

Waarden en geschiedenis

Liberalisme en dramatiek

door Reinout Woittiez en
Bas Groenendijk

Liberalen gaan er in hun politieke benadering van uit dat mensen zelf vorm moeten en veelal ook willen geven aan hun leven door te varen op wat voor hen van belang is. In de ogen van liberalen mogen mensen zelf zo veel mogelijk eigen en weloverwogen afwegingen maken in hun economisch en maatschappelijk handelen over wat voor hen de beste levensroute is, zelfs al zou die keuze minder gelukkig zijn: “het is misschien een foute keuze, het is wel *mijn* foute keuze”. Wat er in het privé domein van mensen gebeurt, daar heeft de politiek zich verre van te houden wat de liberalen betreft, zolang daarbij

sprake is van vrijwillige interactie en mensen elkaar geen schade toebrengen: de politiek heeft binnen die afgrenzing niets te zoeken op het terrein van seksuele voorkeuren, partnerkeuze, beroepskeuze of vrijetijdsbesteding (Mill 1998).

De huidige wereld van de snelle media lijkt een toename in felheid en primaire reacties met zich mee te brengen. Belevissen en gevoelens lijken via de (sociale) media steeds ruimhartiger in de publieke ruimte gedeeld te worden, waarbij vooral emotionele en dramatische (beeld)effecten tot vele – nogal eens klemmende – reacties op elkaar lijken te leiden die weinig onderlinge ruimte laten.

Per saldo lijkt onderlinge bemoeienis, gedreven door dramatiek, via de (sociale) media de overhand te krijgen, ten koste van klassieke waarden uit de liberale canon zoals vrijheid, autonomie en verantwoordelijkheid (Wissenburg e.a. 2011).

Het liberalisme staat voor de uitdaging zich tot deze bulk aan emotie en dramatiek in onze maatschappij te verhouden op een manier die recht doet aan het behoud van ruimte voor ieder individu om eigen keuzen te maken en daarvoor aansprakelijk te zijn. In dit artikel laten de auteurs zien dat daarvoor grote rolvastheid van liberalen vereist is, omdat de toename in dramatiek de liberale waarden onder druk lijkt te zetten.

De dramadriehoek

In 1968 introduceerde Stephen Karpman zijn psychologisch-sociologisch begrip de 'dramadriehoek' (Karpman 1968). Hij maakt duidelijk dat we vaak in relaties een onvolwassen, slachtofferachtige en afhankelijke 'kindrol' innemen om daarmee onze belangen zo veel mogelijk veilig te stellen. De dramadriehoek, voortkomend uit sprookjes en volksverhalen, is een professioneel instrument geworden in de jeugdpsychologie en onderscheidt drie zeer herkenbare posities: het hulpvragende, slachtofferachtige en afhankelijke 'kind', en 'daarboven staand' enerzijds de strenge instruerende 'ouder' en anderzijds de verzorgende 'ouder'. In de onderste punt van de dramadriehoek staat de rol van het afhankelijke en hulpvragende 'kind', de mens in de slachtofferrol, die simpelweg vraagt om externe hulp, of die – meer

berekenend – probeert zijn belang gediend te krijgen. Dit bij voorkeur via externe hulp en wellicht ook strenge en richtinggevende instructie van buitenaf. Het hulpvragende 'kind', de zich afhankelijk opstellende mens in de slachtofferrol, trekt de anderen de dramadriehoek in en lokt ze uit om een afhankelijkheidsrelatie aan te gaan, hetzij als hulpverlenende en verzorgende 'ouder' (de 'reddersrol'), hetzij als richtinggevende strenge en kritische 'ouder' (de 'aanklagersrol'). En zodra het slachtoffer erin slaagt andere partijen in de reddersrol of aanklagersrol te krijgen, is de dramadriehoek gesloten.

In het geval van een werkelijke hulpvraag door een hulpbehoevend mens is dat prima, dan komt de benodigde hulp op gang. In het geval van een berekenende vraag van een volwassene, verpakt als hulpvraag, maar bedoeld om het eigenbelang gediend te krijgen, sluit de dramadriehoek ook en is daarmee het kwaad al geschied. Dan staan betrokkenen namelijk niet meer naast elkaar als volwassenen, maar is er sprake van een onderlinge afhankelijkheidsrelatie waarin hun rollen min of meer worden gefixeerd. Het slachtoffer gaat zich steeds meer als hulpvragend en afhankelijk 'kind' opstellen om zijn belang door externe hulp gehonoreerd te krijgen. Deze opstelling vanuit slachtoffer-schap is door Nietzsche verder uitgewerkt in zijn beschrijving van de ressentimentsmens (Beekman 2015). De Nietzscheaanse ressentimentsmens kan en wil volgens Beekman zelf niet scheppen, handelt reactief en ervaart zijn lot passief. De mogelijkheid tot handelen ligt volgens het ressentimentsvol-

le slachtoffer bij anderen en die anderen zijn dan ook 'schuldig' aan zijn kommervolle situatie. De Nietzscheaanse ressentimentsmens neemt vanuit de beschrijving van Beekman de houding aan dat anderen slecht zijn, hem geen blaam treft, en hij dus volle zorg en compensatie verdient.

De hulpverlenende, verzorgende en reddende ouder gaat zich meer en meer uitputten om zorg, hulp en compensatie te geven. De aanklagende, strenge en kritische ouder gaat meer en meer regels opstellen en grenzen stellen.

Voor echt hulpeloze kinderen en slachtoffers is het mechanisme van de dramadriehoek een heel authentiek en effectief mechanisme om vanuit hun hulpbehoefendheid de vereiste hulp verleend te krijgen. Voor volwassenen is het mechanisme van de dramadriehoek als regel bijzonder ineffectief, want geen van de deelnemers in de driehoek wordt door de ander vanuit, en in zijn volwassenheid aangesproken. Voetballer Robin van Persie vertelt in een interview hoe hij in een gesprek met een voetballer, die boos is en afgeeft op zijn coach, hem naar een meer volwassen houding leidt. Dat doet hij door hem uit te nodigen naar zichzelf te kijken en zich de vraag te stellen wat hij er zelf aan kan doen en hoe hij weer zelf 'in control' kan komen: van externalisatie naar internalisatie (Van Persie 2020). En daarin ligt de belangrijkste sleutel om uit de beklemming van de dramadriehoek te breken: benoemen dat we in onvolwassen rollen vastzitten die ons ongelijkwaardige posities ten opzichte van el-

kaar geven en benoemen dat we beter naast elkaar kunnen gaan staan als gelijkwaardige volwassenen.

Figuur: dramadriehoek

En vanuit die positie van volwassenheid kunnen we bezien wat er bij een voorliggende kwestie (die we dan niet meer bestempelen als hulpvraag) voor de kwetsbare vragensteller (geen hulpvrager, maar adviesvrager) de mogelijke aangrijpingspunten zijn om vanuit 'eigen controle' de oplossingsroute te bewandelen. Het is dan aan de andere volwassenen om daarbij hetzij een ondersteunende rol (niet hulpverlenend of verzorgend), hetzij een assertieve rol (niet kritisch, streng of aanklagend) in te nemen. De deelnemers komen daarbij in een open dialoog over de voorliggende kwestie. De vragenstellende en adviesvragende volwassene neemt dan weer de regie over zijn leven en laat zich niet langer speelbal zijn van externe factoren. En

daar houden liberalen van, want eigen regie staat voor de vrijheid om je eigen leven invulling te geven en de verantwoordelijkheid te dragen voor de keuzen die je daarbij maakt.

Een andere, meer radicale manier om uit de klem van de slachtofferrol en de rol van het hulpvragende ‘kind’ te stappen, is om de rol aan te nemen van het vrije en onaangepaste ‘kind’ dat geheel en al zijn eigen – soms gewoonweg asociale – weg kiest.

De dramadriehoek, de maatschappij en de politiek

Nogal wat ‘wappies’, krakers en anarchisten lijken zich de maatschappelijke rol van onaangepaste ‘kinderen’ te hebben aangemeten, die zich niet wensen in te laten met de overheid, noch in de rol van strenge, kritische en aanklagende ouder, noch in de rol van hulpverlenende, verzorgende en reddende ouder (al worden uitkeringen en toeslagen wel in dank aanvaard). En het cohort ‘woke’-politici, die we vaak ter linkerzijde van het politieke spectrum aantreffen, lijkt zich vooral de rol van de strenge, kritische en aanklagende ouder aan te meten, door ons met hun geheven vinger vlees- en vliedschaamte aan te praten. ‘Woke-gedrag’ werkt dan ook zelden uitnodigend en eerder beklemmend en uitsluitend (Yesilgöz 2022).

Natuurlijk helpt het mensen niets als we ze gecertificeerd zielig verklaren en ze daarmee fixeren in hun slachtofferschap en hen daarmee de regie over het eigen leven afnemen (Rutte 2002). Liberalen stellen deze regie

en zelfbeschikking graag boven slachtofferchap: “De VVD wil er zijn voor iedereen die iets van zijn leven wil maken” (VVD Beginselverklaring 2008). Eigen regie heeft bij liberalen de voorkeur boven het ‘binden’ van burgers in systemen van slachtofferchap. Dergelijke – goedbedoelde – systemen leggen burgers vaak extra – onbedoelde – onvrijheid op, omdat de systeemwereld de onbedwingbare neiging vertoont onze leefwereld steeds verder te koloniseren (Woittiez 2021; Habermas 1984).

Indien de overheid in allerlei dossiers (roken, bewegen, klimaat en duurzaamheid) zowel de rol van strenge, kritische en aanklagende ouder aanneemt als de rol van reddende, helpende en verzorgende ouder (circa negen miljoen Nederlanders ontvangen een of andere toeslag; ministerie van Financiën 2022), welke ruimte heeft de burger dan nog om de rol van volwassene met regie over eigen leven te nemen? Dan blijft voor de burger vooral de rol over van afhankelijk ‘kind’ en slachtoffer.

In het voedings-, klimaat- en zorgbeleid kiest de overheid veelvuldig de rol van zowel strenge, kritische, aanklagende ouder als de rol van hulpverlenende, verzorgende, reddende ouder door volop op het orgel van preventie te gaan met allerlei *nudging*-campagnes: we moeten meer bewegen, minder vet en zoet eten, en liefst ook minder vlees consumeren (een vleestaks wordt inmiddels onderzocht; NRC 2022) om gezond te blijven. We moeten minder roken want dat is ongezond en daarom moet de prijs van een

pakje sigaretten naar 40 euro gaan (Verlaan 2022), we moeten minder vliegen want dat is slecht voor het klimaat, enzovoorts. De politieke partijen ter linkerkant aarzelen niet om op deze thema's sterk in de rol van kritisch aanklagende ouder te stappen. Zij weten beter wat het juiste pad is (getuigenispolitiek) en wijzen ons terecht als we van dat juiste pad afwijken: de 'kinderen' krijgen een terechtwijzing.

En wij als burgers? Wij lijken onze rol in de dramadriehoek steeds enthousiaster mee te spelen, door meer en meer de slachtofferrol en de rol van het hulpvragende 'kind' te kiezen. We lijken ons al snel slachtoffer van 'zij daar in Den Haag' te voelen, van die inderdaad nogal verstrekkende, alomtegenwoordige en soms te ver interveniërende overheid, zoals bij de toeslagenaffaire. De slachtoffers van de toeslagenaffaire, met volle erkenning van het hen aangedane onrecht, slagen er goed in hun slachtofferrol uit te vergroten. Er wordt geen woord gewijd aan het grote goed van de ontvangen toeslagen vanuit een toeslagenstelsel dat wordt opgebracht door de andere burgers van Nederland. Hun slachtofferschap wordt stevig uitvergroten en er wordt ingezet op maximale schadevergoeding. Vervolgens is *the sky the limit* wanneer de overheid bij de compensatie voluit in de rol van verzorgende, helpende en reddende ouder stapt.

Iedere proportionaliteit, zoals die bij een rol van volwassene zou passen, lijkt zoek. De dramadriehoek draait op volle toeren. Zelfs de 14 deelnemers aan de Bulgaren-

fraude ontvingen de 30.000 euro aan compensatie (Rutten 2021). En een betrokkene in de toeslagenaffaire (het frame 'slachtoffer' wordt door ons vermeden) wil dat er "een prijskaartje" wordt gehangen aan de gemiste kansen in haar leven (Huisman 2022). Haar levensloop bestond tot dan toe – helaas voor haar – niet uit een lange reeks grote successen, dus nu moeten toch echt "alle gemiste kansen verrekend worden" met Den Haag. En dan zitten we midden in de dramatiek van de dramadriehoek: het slachtoffer neemt geen eigen regie en verantwoordelijkheid meer voor haar rol in haar eigen leven. En dat is ook niet eenvoudig meer, ze is 'gevangen gezet in de afhankelijkheidsrelatie' met de overheid. De betrokken mevrouw voelt die machteloosheid ook en toont in het slot van het interview nog een spoor van veerkracht: "Ik wil af van het stempel van de toeslagenouder, ik wil niet langer teruggeslingerd worden in het verleden". Het lijkt erop dat ze regie terug wil nemen door uit de dramadriehoek te stappen. Vanuit liberale optiek is haar die stap richting eigen regie meer dan gegund. Als zij wil stoppen met slachtofferschap en uit haar afhankelijke 'kindrol' wil stappen, dan zal de overheid een modus moeten vinden om ook uit haar verzorgende, helpende en reddende ouderrol te stappen en dat zal voor de overheid in haar huidige vorm nog niet eenvoudig zijn.

Dat 'zij daar in Den Haag' ons dit hebben aangedaan, daarin zit een kern van waarheid. Want onze overheid lijkt de afgelopen decennia wel erg in de rol van verzorgende en reddende ouder terecht te zijn gekomen.

En dat ‘redden’ maakt die overheid bijna nooit volledig waar, want de starre en regelvaste systeemwereld van de overheid kan bijna per definitie niet volledig aansluiten op de rommelige en chaotische leefwereld van haar burgers (Woittiez 2021). Het lijkt erop dat de uithuisplaatsing van kinderen in de context van de toeslagenaffaire met het frame van Peter Pannekoeks ‘# staatsontvoeringen’, een klassiek voorbeeld is van *overstretch* vanuit de systeemwereld van de overheid (NRC 2022). Max Webers ‘ijskoude poolnacht van de bureaucratie’ lijkt hier in een aantal gevallen een onvoldoende ‘warm’ antwoord te hebben gegeven. Dat kan ook bijna niet anders wanneer de verstrekkende, starre en regelvaste en daarmee formele systeemwereld van de overheid in de rol van verzorgende, hulpverlenende en reddende ouder treedt en van daaruit de chaotische en informele echte leefwereld van kinderen en hun ouders binnendringt (Woittiez 2021).

Liberale remedie

Zou de staat meer terughoudendheid kunnen gaan betrachten bij het binnendringen in ons privédomein? Zou de staat het kunnen opbrengen om minder in de kritische, strenge en aanklagende of verzorgende, helpende en reddende ouderrol te stappen? Zou de staat het kunnen opbrengen om minder interventies uit te voeren bij problemen die zich in gezinnen voordoen en zouden de Nederlanders van de slachtofferrol kunnen wegblijven bij incidenten? Zouden we onze risico-regelreflex kunnen onderdrukken (Rusman 2014)? Want als wij als burgers bij ieder incident meer zekerheid eisen, vragen

we vanuit de slachtofferrol om een meer en meer paternalistische, verzorgende en helpende rol van de overheid. De overheid komt dan steeds meer in een *overstretch*, want die 100 procent zekerheid waar wij naar vragen wil maar niet lukken. Wij als veeleisende burgers verleiden de overheid tot een permanente overstrekking. Hoe verder de overheid op ons verzoek onze leefwereld binnendringt, hoe minder die overheidsinvloed gaat passen (Woittiez 2021). De overheid is nu al overvraagd en toont op veel vlakken de verschijnselen van een aanhoudende *burn-out* (ministerie van Algemene Zaken 2021).

Wat is de liberale remedie hiertegen? Minder hooi op de vork nemen en de burgers als volwassenen iets meer hun gang laten gaan, waarbij de keuzen van individuen soms ook minder goed kunnen uitpakken. Dat hoort er dan bij. Zo heeft het Londense gemeentebestuur ervoor gekozen om een ‘avonturenspeeltuin’ te openen waar kinderen *wel* gevaar mogen lopen. Ouders blijven buiten de speeltuin wachten, de kinderen vinden het heerlijk en vinden helemaal zelf hun eigen grenzen (de Volkskrant 2022). En vrijwel tegelijkertijd wordt in Nederland door het RIVM midden in de snikhete zomer van 2022 nog klassiek vanuit de regelende ouderrol voorgesteld om zwemmen in vaarten, meren en plassen te verbieden, tenzij het expliciet is toegestaan (Jorritsma & Van Santen 2022).

De VVD, zo meldt haar beginselverklaring, streeft naar een krachtige, kleine staat met gezonde overheidsfinanciën, en vervolgt dan:

“Alleen taken ... die niet of niet zelfstandig door individuen of groepen kunnen worden vervuld behoort de overheid te stimuleren dan wel op zich te nemen” (VVD Beginselverklaring 2008). Een overheid die minder hooi op de vork neemt zou voor liberalen een aanbevelenswaardig toekomstperspectief bieden, omdat wij onze burgers zo de ruimte gunnen hun leven zo veel mogelijk naar eigen goeddunken in te vullen, *for better and for worse*. Voor liberalen hoort daar dus bij dat, juist ook bij tegenvallende omstandigheden, wij als burgers weerbaarheid en veerkracht tonen en vanuit onze volwassenheid de eigen regie over ons leven hooghouden en niet te snel in slachtofferschap stappen.

Meer veerkracht en eigen regie brengt ons een meer ‘antifragiele’ maatschappij (Taleb 2012). Daarbij geldt als leidraad al in het onderwijs: “*Prepare the ‘child’ for the road, not the road for the ‘child’*” (Lukianoff & Haidt 2019). Stichting ARQ ondersteunt kwetsbare mensen en heeft als doelstelling om zo veel mogelijk de kwetsbare mens weer zelf regie te geven (Stichting Vrienden van ARQ 2022). Als Stichting ARQ het aandurft om voor kwetsbaren deze koers te varen, dan zou de VVD een dergelijke koers voor zijn achterban al helemaal mogen benadrukken, om zo een ieder meer vrijheid over de invulling van zijn leven te geven en tot minder aanklagende of verzorgende overheidsbemoeyenis te komen. De overheid kan dan weer betrouwbaarder in haar uitvoering worden. Zij doet weliswaar minder, vanuit minder bevoogding en minder verzorging, maar wat ze doet, gebeurt meer vanuit een volwassen en houdbare ver-

houding met haar ‘antifragiele’ en volwassen burgers. De regeldruk kan dan weer afnemen en we zouden zelfs de collectieve lasten voor het eerst na tien jaar Rutte weer kunnen zien dalen.

Laten we in de politiek-maatschappelijke processen proberen vaker weg te blijven van de verstikkende dramadriehoek. Laten we onze volwassenheid terugvragen van de overheid en laten we weer meer regie over ons leven nemen.

Reinout Woittiez is senior-adviseur bij Fit-for-Purpose Advies.

Bas Groenendijk is projectmanager bij Pro-Rail.

Literatuurlijst

- ‘Hereniging van uithuisgeplaatste kinderen is prioriteit’, *NRC*, 11 april 2022.
- ‘In London geeft de avonturenspeeltuin de kinderen een stukje gevaar’, *de Volkskrant*, 16 augustus 2022.
- ‘Meer groente en fruit is voor iedereen een goed idee’, *NRC*, 1 april 2022.
- ARQ, ‘Stichting Vrienden van ARQ’, 2021, URL: <https://www.arq.org/>.
- Beekman, T., *Macht en onmacht*, Amsterdam, 2015.
- Habermas, J., *The Theory of Communicative Action*, Cambridge, 1984.

-
- Huisman, C., 'Welk prijskaartje hang je aan een leven in puin en zoveel misgelopen kansen?', *de Volkskrant*, 14 juli 2022.
 - Jorritsma, E., Van Santen, K., 'Het verbieden van zwemmen in buitenwater is een gemakzuchtige reflex', *NRC*, 15 augustus 2022.
 - Karpman, S., 'Fairy Tales an Script Drama Analysis', *Transactional Analysis Bulletin*, 1968, nr. 7, pp. 39-42.
 - Lukianoff, G., Haidt, J., *The Coddling of the American Mind*, Londen, 2019.
 - Mill, J.S., *On Liberty and Other Essays*, Oxford, 1998.
 - Ministerie van Algemene Zaken, *Trendpublicatie Aan de Slag – Overheid op de drempel burn-out*, Den Haag, 30 november 2021.
 - Ministerie van Financiën, 'Feiten en cijfers over DG Toeslagen' 2022, URL: <https://www.overtoeslagen.nl/over-ons-werk/feiten-en-cijfers#:~:text=DG%20Toeslagen%20betaalde%20in%202021,mensen%20betrokken%20bij%20een%20toeslag>.
 - Van Persie, R., 'Winner vs Loser Mentality', *YouTube*, 23 april 2020.
 - Rusman, F., 'Een politieke partij kan best niets doen', *NRC*, 22 december 2014.
 - Rutte, M., 'Melkertbaan, geen parkeerbaan', *Pam Evenhuis*, 11 november 2002, URL: <https://pamevenhuis.com/archief/mark-rutte-staatssecretaris-sociale-zaken-en-werkgelegenheid/>.
 - Rutten, R., 'Zelfs deelnemers aan Bulgarenfraude ontvingen compensatie. Wat nu?', *NRC*, 21 december 2021.
 - Taleb, N.N., *Antifragiel: Dingen die baat hebben bij wanorde*, Amsterdam, 2012.
 - Verlaan, J., 'In 2040 moet een pakje sigaretten 40 euro kosten: 'Jongeren beginnen er dan niet eens aan', *NRC*, 1 juni 2022.
 - Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Beginselverklaring*, Rotterdam, 2008.
 - Wissenburg, M., De Beaufort, F., Van Schie, P., Van de Velde, M., *Eerlijk is eerlijk. Wat een liberaal van de staat mag verwachten en van zichzelf moet vergen*, geschrift van de Teldersstichting, Den Haag, 2011.
 - Woittiez, R.D., *Als het schuurt tussen Leefwereld en Systeemwereld*, Houten, 2021.

Het liberalisme verdient meer hartstocht en vernieuwingsdrift

door Maartje Schulz

Bespreking van Francis Fukuyama, Het liberalisme en zijn schaduwzijden. Verdediging van een klassiek ideaal, Atlas Contact, Amsterdam, 2022, ISBN 9789045047027.

De Amerikaanse politicoloog Francis Fukuyama ziet sinds zijn beroemde artikel ‘The End of History?’ (1989) en boek *The End of History and the Last Man* (1992) nog steeds geen beter alternatief voor de wereld dan de liberale democratie. Maar die liberale democratie is geen vanzelfsprekend eindpunt van de geschiedenis meer. Er kan niet ach-

terover worden geleund. In zijn nieuwste boek *Het liberalisme en zijn schaduwzijden* (2022) wordt de urgentie om voor het liberale ideaal op te komen duidelijk. Zo schrijft Fukuyama in het voorwoord: “Ik geloof dat het liberalisme overal op de wereld ernstig wordt bedreigd: ooit werd het als iets vanzelfsprekends beschouwd, maar nu lijken de verdiensten ervan opnieuw duidelijk verwoerd en geprezen te moeten worden.”

Het liberalisme en zijn schaduwzijden is dan ook bedoeld als een verdediging van

het klassieke ideaal van het liberalisme. Dit klassiek-liberalisme definieert hij als “een veelomvattend begrip met een verscheidenheid aan politieke inzichten, maar met als overeenkomst het fundamentele belang dat wordt gehecht aan gelijke individuele rechten, wetgeving en vrijheden”. Het initiatief voor een hernieuwd pleidooi voor dit liberalisme valt te prijzen.

De noodzaak ervan lijkt ook evident. Het liberalisme wordt niet alleen in de Verenigde Staten uitgedaagd – het voornaamste referentiepunt van Fukuyama – maar ook in ons eigen Europa. Kijk maar naar landen als Polen en Hongarije. Intussen is daar de oorlog in Oekraïne bij gekomen, met als agressor de autoritaire staat Rusland. Rechts-populistische leiders lijken bovendien populair en in opkomst: van Marine Le Pen tot Giorgia Meloni.

Twee bedreigingen

Fukuyama heeft zowel zorgen over de opkomst van autoritaire leiders en het rechts-populisme als over de links-progressieve beweging in het maatschappelijk debat. Die laatste groep slaat volgens Fukuyama door in identiteitspolitiek waardoor er te veel wordt gekeken naar groepen in plaats van individuele rechten. Bovendien is deze groep weinig tolerant voor ideeën die afwijken van het progressieve gedachtegoed, wat zou leiden tot het verbieden van boeken en het doen stilzwijgen van andere geluiden op bijvoorbeeld universiteiten.

Waar is het misgegaan? De analyse van Fu-

kuyama is dat liberale principes ter linker- en rechterzijde te ver zijn doorgevoerd, tot het punt dat de liberale beginselen zelf zijn ondermijnd. Zo is de waardering van individuele autonomie in culturele zin te ver doorgeslagen, omdat het uitmondde in intolerantie in de vorm van moderne identiteitspolitiek. Ook de economische autonomie – het vrijelijk kopen en verkopen – sloeg te ver door, waardoor er een te geringe rol was van de staat in de economie, wat volgens Fukuyama leidde tot neoliberalisme en te grote economische ongelijkheid. Fukuyama concludeert: “Deze extreme vormen van liberalisme riepen vervolgens verzet op en zijn daarmee de bron van rechts-populistische en links-progressieve bewegingen die het liberalisme vandaag de dag bedreigen.” Voor deze grote claim levert Fukuyama overigens weinig bewijsvoering.

Volgens Fukuyama zijn deze twee bedreigingen voor het liberalisme trouwens ‘niet symmetrisch’. De dreiging van rechts zou directer en politiek van aard zijn en die van links meer cultureel, waardoor de uitvoering ervan trager zou zijn. Wat in zijn boek echter ontbreekt is een gedegen analyse en weging van de ernst van de twee bedreigingen. Ik zou zelf de stelling aandurven dat de dreigingen niet gelijk aan elkaar staan qua ernst en de reële dreiging aan de rechterflank groter is. Op 2 oktober dit jaar maakte Fukuyama dit onderscheid overigens wel bij het tv-programma *Buitenhof*, waarbij hij aangaf dat de aanval van de politieke rechterflank veel serieuzer is qua dreiging voor de liberale democratie dan de progressief-culturele strijd

van links. Het was goed geweest als dit ook helder naar voren was gekomen in het boek zelf.

Neoliberalisme

Na een algemene beschouwing over de staat van het liberalisme gaat Fukuyama dieper in op een thema waarbinnen hij vindt dat het liberalisme te ver is doorgevoerd, namelijk in het economische denken. Maar er gaat wel wat mis in dit hoofdstuk. Zo kiest hij de aanval op het ‘neoliberalisme’, maar definieert hij het neoliberalisme vreemd.

Fukuyama omschrijft het neoliberalisme namelijk als *laissez-faire* marktdenken (“een school van economisch denken [...] die de rol van de staat in de economie sterk afkeurden en benadrukten dat de vrije markt de stimulans vormde voor groei en voor een efficiënte verdeling van de middelen”). Maar de oorspronkelijke neoliberalen (o.a. de Duitse ordoliberalen uit de jaren 30) vonden juist dat de markt door de staat moest worden geordend en geconstrueerd; de overheid had een rol in het creëren van ‘marktwerking’. Deze neoliberale beweging keerde zich enerzijds tegen keynesianisme en centrale planning en zagen anderzijds de risico’s van een complete *laissez-faire* markteconomie. Dat is dus heel wat anders dan de beschrijving van Fukuyama.

Fukuyama bevestigt met dit hoofdstuk de ultieme begripsverwarring die rondom het concept neoliberalisme hangt in het publieke debat. Iedereen lijkt er tegenwoordig zijn eigen (dikwijls negatieve) interpretatie en in-

vulling bij te hebben. Fukuyama had daarom beter de problematiek van de uitwassen van het kapitalisme kunnen schetsen en adresseren, zonder daarbij te vervallen in (het verkeerde gebruik van) etiketten als het neoliberalisme.

Tegenstrijdige analyse

Ook op andere momenten zaait Fukuyama verwarring. Zo stelt hij in het hoofdstuk erna, op pagina 64, dat de individualistische premisse van het liberalisme ‘onvolledig’ is, omdat het weinig oog heeft voor sociale verbanden. Maar twee pagina’s verder schrijft hij ineens: “Liberaal individualisme sluit menselijke saamhorigheid niet uit en ontkent dat ook niet; het betekent simpelweg dat de meeste sociale betrekkingen in een liberale samenleving idealiter vrijwillig zullen plaatsvinden.”

Maar dan lijkt de individualistische premisse toch niet onvolledig. Individuen kunnen immers vrijwillig sociale verbanden en saamhorigheid creëren met elkaar, bijvoorbeeld door actief lid te zijn bij een sportvereniging. Of Fukuyama moet vinden dat deze vrijwillige sociale verbanden niet afdoende zijn en er daarnaast meer afgedwongen sociale cohesie moet komen. Als dat zo is, moet hij daar explicieter voor uitkomen en toelichten hoe hij dat precies voor zich ziet.

Weinig inspirerend

Het siert Fukuyama dat hij met dit boek een broodnodige poging doet voor het liberalisme op te komen. Het kan ook zeker geen kwaad hem, als gevolg van deze boekpubli-

catie, weer regelmatig in de media te horen spreken over de superioriteit van liberale democratieën boven autocratische regimes. Maar het boek zelf is weinig inspirerend en bij vlagen gezapig. De negatieve boektitel waarbij de nadruk ligt op de schaduwzijden helpt niet mee voor een boek dat een vurig betoog voor het liberalisme had kunnen zijn. Fukuyama geeft best een aantal goede argumenten die het klassieke liberale ideaal verdedigen, maar er ontbreekt een hartstochtelijke verdediging van de liberale uitgangspunten en de successen die dankzij het liberalisme zijn behaald. Wat toch vooral beklijft is dat het liberalisme niet te ver moet doorslaan en de scherpe randjes ervan af moeten.

Ook geeft Fukuyama weinig antwoord op de uitdagingen van deze tijd en van de toekomst, zoals klimaatverandering. De opkomst van (extreemrechtse) complottheorieën komt ook weinig aan bod. Het was interessant geweest als hij vanuit liberale waarden op meer vernieuwende wijze aan de slag was gegaan met de uitdagingen van nu en de toekomst. Fukuyama komt sowieso nauwelijks met sprekende actuele voorbeelden. Hij grijpt regelmatig terug op filosofische debatten van decennia geleden, zoals die tussen John Rawls en Robert Nozick.

Kortom, Fukuyama slaagt er in dit boek te weinig in een oplossing te bieden voor het prangende vraagstuk hoe het liberalisme nieuw leven in te blazen, zodat de stroming een sterke toekomst tegemoet treedt, zonder daarbij af te doen aan de meest fundamentele klassiek-liberale waarden. De aanval is immers de beste verdediging.

drs. Maartje Schulz is politicoloog en wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting.

Nicolaas Copernicus (1473-1543) | lithografie van Jean-Léon Huens (1921-1982)

***Liberale Reflecties* is een uitgave van de Prof.mr. B.M. TeldersStichting.**

Redactie

prof.dr. M.L.J. Wissenburg (hoofdredacteur)
drs. F.D. de Beaufort
mr.drs. H.W. Mojet
dr. B. Steunenbergh
drs. R. Timmer
drs. W.J. Derksen (eindredacteur)

Redactieraad

Voor een professioneel oordeel over kopij doet *Liberale Reflecties* een beroep op een redactieraad bestaande uit thematische experts. De redactieraad bestaat uit:
J. Middendorp MSc MA
drs. R. Benedictus
drs. M. Bolkestein
mr. S.J.A. Ter Borg

prof.dr. A. Ellian
dr. E.R. Van de Haar
prof.dr. M.V.B.P.M. Van Hees
mr.dr. R.M.H. Kubben
drs. F.J.M. De Lange
dr. mr. F.W. Lantink
dr. A.R. Leen
Q. Rajkowski MSc
ir. U.G. Schilthuis
mr.dr. J.J.J. Sillen
prof.dr. P. Stouthuysen
drs. M. Van de Velde
R. Willems MSc MA

Redactieadres

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
email: derksen@teldersstichting.nl
TeldersStichting.nl

Auteursrechten

De auteursrechten liggen bij de uitgever en de auteur(s). ISSN: 2588-8862

Verantwoordelijkheid

Bijdragen in dit blad reflecteren niet noodzakelijk de opinies van leden van de kernredactie, redactieraadsleden of de Prof.mr. B.M. TeldersStichting. De redactie draagt geen verantwoordelijkheid voor de inhoud van bijdragen. Die verantwoordelijkheid berust uitsluitend bij de auteurs.

Abonnementenadministratie

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
email: info@teldersstichting.nl

Abonnementen

De artikelen uit *Liberale Reflecties* zijn voor iedereen beschikbaar in de LR-bibliotheek op www.teldersstichting.nl. Het tijdschrift is op papier beschikbaar voor vrienden van de TeldersStichting die hebben aangegeven graag de papieren editie thuis te ontvangen. U bent al vriend van de TeldersStichting voor € 50,- per jaar. Losse exemplaren zijn via de website te bestellen voor €5,00.

Advertentietarieven

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar bij de redactie.

Toelichting omslag

Op deze lithografie van Jean-Léon Huens: Nicolaas Copernicus werkt aan zijn heliocentrische theorie. Links, het omslag van een editie van *Narratio Prima* uit 1566, waarin zijn onderzoek werd samengevat.

Nicolaas Copernicus was een wiskundige en astronoom die een heliocentrisch model van het universum opstelde waarbij de zon, in plaats van de aarde, in het centrum van de toen bekende planeten en vaste sterren werd geplaatst. Een van de bekendste voorstanders van Copernicus' heliocentrische stelsel was Galileo Galilei.

Copernicus stierf in 1543 op 70-jarige leeftijd in Frauenburg en werd begraven in de kathedraal. Na zijn dood zou zijn theorie eerst verketterd worden, maar op den duur zou de gehele wereld zijn visie zien als een van de grootste wetenschappelijke doorbraken in de menselijke geschiedenis.

Vormgeving omslag en binnenwerk:
Maaïke van Heek-Mojet | Eye & Image